THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT FLY WITHIN THE BOOK ONLY

श्रद्धा 卐 त्याग

वीणा-तरंग

कल्चरल एज्युकेशन सोसायटीच्या

नागपूर संस्कृत कॉलेजचें

प्रथम प्रकाशन

संपादक

प्रो. दि. वि. वराडपांडे, एम्. ए.

अध्यक्ष, ना. सं. कॉलेज.

गुरुपौर्णिमा, शके १८६१

(१ जुलै १९३९)

मूल्य] [१॥ रु.

श्रद्धा 卐 त्याग

वीणा-तरंग

कल्चरल एज्युकेशन सोसायटीच्या

नागपूर संस्कृत कॉलेजचें

प्रथम प्रकाशन

संपादक

प्रो. दि. वि. वराडपांडे, एम्. ए.

अध्यक्ष, ना. सं. कॉलेज.

गुरुपौर्णिमा, शके १८६१

(१ जुलै १९३९)

मूल्य] [१॥ रु.

मुद्रक :—

श्री. त्र्यं. गो. केळापुरे,

व्यवस्थापक, गोपाल प्रिंटिंग प्रेस,

नागपूर शहर.

प्रकाशिका :—

सौ. प्रमीला दि. वराडपांडे, काव्यतीर्थ·

बडकस चौक, वाकर रोड,

नागपूर शहर.

अनुक्रमणिका.

मराठी विभाग.

English Section.

संस्कृत-विभागः

MEANS TO THE END.

" The ancients who wished to illustrate illustrious virtue throughout the Empire, first ordered well their own States. Wishing to order well their own states, they first regulated their families. Wishing to regulate their families they first cultivated their persons. Wishing to cultivate their persons they first rectified their hearts. Wishing to rectify their hearts they first thought to be sincere in their thoughts. Wishing to be sincere in their thoughts, they first extended to the utmost their knowledge. Such extension of knowledge lay in the investigation of things. Things being investigated, knowledge became complete. Their knowledge being complete their thoughts were sincere. Their thoughts being sincere, their hearts were thus rectified, their hearts being rectified, their persons were cultivated. Their persons being cultivated, their families were regulated. Their families being regulated their states were rightly governed. The whole Empire was made tranquil and happy."

——O——

संपादकीय

प्रकाशनाच्या क्षेत्रांत हें पहिलें पाऊल टाकतांना **नागपूर संस्कृत कॉलेज** सारख्या लहान संस्थेला भीतियुक्त संकोच वाटत असल्यास नवल नाहीं. पण "अभ्यासेंचि प्रगट व्हावें" ह्या समर्थोक्तिवर श्रद्धा असल्यामुळें आत्मविश्वासही वाटतो. तसेंच संकल्पित कार्य हळूं हळूं कां होईना पण निश्चितपणें पार पडत असल्याचा आनन्द व समाधान त्यांत भर घालीत आहे.

"**वीणा-तरंग**" हा लेख-संग्रह ना० सं० कॉलेजच्या कांहीं अभ्यासू शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा प्रयत्न आहे. त्याचें रसग्रहण अगर मूल्यमापन रसिक जनांनीच करायचें आहे. आम्हीं आपल्या तर्फे यथाशक्य विविधता, रोचकता, उपयोगिता इत्यादि दृष्टीनें लेखांची निवड केली आहे. पण "आपरितोषाद्विदुषां" आमचें चित्त "आत्मन्यप्रत्ययं" असेंच राहणार. अनुक्रमणिके वर सहज दृष्टिक्षेप केला तरी वरील विधानाची सत्यता पटेल. आंतील पानांचें वाचन तिला दृढ करील अशी आशा आहे. साहित्यिक, समालोचनात्मक, वेदान्त, ज्योतिष, शिल्प इ० शास्त्र विषयक लेख येथें संग्रहित केले आहेत. भाषेच्या बाबतींतही वैविध्य दिसून येईल. मराठी, इंग्रजी व संस्कृत ह्या तीनही भाषांत लेख आहेत. त्यामुळें सर्व प्रकारच्या वाचकांची थोडी तरी सोय होईल असें वाटतें.

विशेषतः, आम्हीं संस्कृत विभागांतील पहिल्या विषयाकडे वाचकांचे लक्ष वेधूं इच्छितों. जुनीं अप्रकाशित हस्तलिखितें संशोधून प्रसिद्ध करणें हेंही एक कार्य आमच्या संस्थेच्या उद्देशांपैकीं असल्यामुळें व अनायासें तसें एक हस्तलिखित उपलब्ध झाल्यामुळें त्याचें प्रकाशन करण्याचें ठरविलें. त्याचाही अन्तर्भाव ह्याच लेखसंग्रहांत केला आहे. प्रस्तुत हस्तलिखित श्री. विनायक माधव संगमकर यांचे कृपेनें आम्हांस मिळालें. तें श्री. गणेश शास्त्री वाठोडकर नामक नागपूरस्थ पंडिताने लिहिलें असून स्वकृत टीकाही त्याला जोडली आहे. तें आज १०५ वर्षांचे जुनें आहे व प्रथमच प्रसिद्ध होत आहे. प्रस्तुत हरिविनोद काव्य जुन्या पीढींतील नागपूरस्थ विद्वानांचे रसिक-ग्रंथकर्तृत्व थोडें तरी दिग्दर्शित करूं शकेल असें वाटतें. हस्तलिखिताबद्दल श्री. संगमकर शास्त्रींचे आम्हीं ऋणी आहोंत.

आमच्या लेखक-मित्रांनींही आम्हांस सक्रिय मदत केली आहे व थोड्या अवकाशांत लेख लिहून दिले. त्याबद्दल त्या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोंत. श्री. माधव प्रयाग पांडे यांनीं कुन्दमाला नाटका वरील आपला संशोधनात्मक इंग्रजी लेख विनंती करतांच दिल्याबद्दल त्यांचे उपकार विशेष आहेत.

तसेंच, त्रास होत असतानांही संस्कृत सारखें 'किचकट' छपाईचें काम घाईनें पण सुबक व शुद्धपणें केल्याबद्दल गोपाल प्रिंटींग प्रेसचे व्यवस्थापक श्री. त्र्यं. गो. केळापुरे यांना, मुखपृष्ठावरील चित्र काढून दिल्याबद्दल श्री. त्र्यं. ग. पाठक B. A. यांना, प्रुफें तपासण्यांत साहाय्य केल्याबद्दल श्री. श्रीधर नारायण हुद्दार B. A. (टिळक) यांना, वेळोंवेळीं सल्ला दिल्याबद्दल प्रो. सावळापुरकर व श्री. गं. रा. देव यांना धन्यवाद देणें आमचें परम कर्तव्य होय व तें आम्ही मोठ्या आनंदानें करीत आहोंत.

पुस्तकाला 'Foreword' लिहावयास श्री. ज. मा. कायन्दे B. A., M. R. A. S., कल्चरल एज्युकेशन सोसायटीचे संस्थापक, हल्लीं भोंसला मिलिटरी स्कूल (नाशिक)चे प्रिन्सिपाल, हे जिव्हाळ्याचे संबंधी अनायासेंच लाभले ह्याचे समाधान होत आहे. त्यांच्या इतर अनेक ऋणांप्रमाणेच ह्याही ऋणांत सदैव बद्ध राहण्यांतच आम्हांस संतोष आहे.

आमच्या घाईमुळें ज्या आमच्या विद्यार्थी किंवा शिक्षकांना वेळेवर लेख लिहितां आले नाहींत त्यांची, तसेंच ज्यांचे लेख वेळेवर येऊन ही स्थलाभावास्तव अंतर्भूत करतां आले नाहींत त्यांची मनापासून क्षमा मागतों.

अखेरची विनन्ती संस्कृतप्रेमी उदार जनतेस करायची आहे. **ना. सं. कॉलेज** ही संस्था लोकोपयोगी असल्यामुळें सर्वथा लोकाश्रयावर अवलंबून आहे. प्रस्तुत प्रकाशनास समाजानें आर्थिक मदत केल्यास संस्थेचे कल्याण होणार आहे. निदान स्वतः एक प्रत विकत घेऊन इतरांसही तसें करण्याची शिफारस केल्यास उपकार होतील.

गुरु पौर्णिमा
शके १८६१

दि. वि. वराडपांडे
(अध्यक्ष, ना. सं. कॉलेज)
संपादक

FOREWORD.

To write a foreword to the present publication is a privilege and a fortune! Simply because the writer and the publication are bound by the ties different from those of ordinary sympathy and courtesy. They are of flesh and blood. As founder of the Cultural Educational Society, I had laid it down, that publication of good books was one of the means of silently serving the society around. This is an important first publication consonant with the con. templations and conceptions of the Society. Our " Guiding Light " published and distributed up to this time, was a free service without any tax on the public purse. This is going to be a service with a little price; hence, I hope it will be " Valued " both by us and by the public·

To arouse the society from a kind of intellectual and moral stupor may seem to be a big ideal and for " Little Souls " as we few are, some may in their conceit term it " Preposterous " as they actually did, when we started the Nagpur (now City) College in 1930. Yet, let it be remembered, it is always the privilege of the few to be silently watching the game of life and offer correct criticism and if need be even " Light ". It is not a matter of " Circumstances " as many think; it is a matter of " Capacity ". To seem unemotional when every one around us is shaking with franzied emotions, to tread Eastward when the crowd is fast pacing Westward, to keep up convictions, when one by one they are being shattered even in the great ones, is a matter of "Character " and not " Policy." The ' Few ' of the Cultural Education Society have a firm faith in silent service and sacrifice as the means to that service. This publication is one of the proofs of the results achieved so far.

Right since the establishment of the Nagpur Sanskrit College in 1930 by Prof. D. V. Varadpande, M. A. he has been, true to his grain, doing a very great silent service in diffusing the essential Sanskrit learning, with the help of the 'few' of his comrades, without fuss or tomtomming, unaided finacially by any charity worth the name.

During these nine years he has striven to inspire and fire some hearts whose writings will be found in the "VEENA-TARANG", and the society is free to judge of its merits and worth.

From our view point, the step that is being put forward is a sure step towards further progress, in the life of the Nagpur Sanskit College. The Scholars who have contributed towards its being published are now the torch bearers of the Oriental wisdom, presenting it free from accidental or occidental enthraldom of any sort. They have of course faith in the meeting of the 'East and West'. They believe in the progress which is the result of thorough assimilation of diverse cultural view points. They believe further that silent thoughts and not noisy propaganda can permeate and change society and make it fit to survive in the struggle for existance. The problems confronting the struggle are important and many. They could be tackled only by silent thinkers. The truthfulness of the thoughts would be justified by the silent revolution that they would bring about in the ways and the life of the people around.

The forces of light and culture take a long time to wield their sway. They are often checked and curbed by the forces of darkness and evil and yet patience is found to be their natural helpmate and they gain ground slowly but surely.

I, therefore, congratulate Prof. Varadpande and "his faithful few" in having placed this necessary and valuable book in the hands of the "Seekers after truth". Let the readers dive through the pages of 'VEENA TARANG" with open mind. If they find something that really touches their finer chord and elements either Poetically, Scientifically or Practically they should graciously commend the same to their enlightened friends. Their criticism, however, should be sent to the publishers for further guidance.

The Nagpur Sanskrit College stands in need of financial reserve for wider activities. Every book sold will add its little mite towards this 'Fund', I ask very little of the readers—only that they should be pleased to purchase a copy and recommend one to their intimate friends.

With sincere and heartfelt prayers to the "Unseen" who has favoured this publication to see the Light of the day, I tender it to the good graces of all friends of "Culture".

Nagpur:
Dated the 1st July 1939.

J. M. Kayande,
B. A., M. R. A. S.
FOUNDER,
Cultural Education Society.

वाङ्मयांतला दृष्टिसृष्टिवाद.

लेखकः—**श्री. माधव प्रयाग पांडे**, एम्. ए., वेदांततीर्थ.

[प्रस्तुत निबंधाचे लेखक **श्री. मा. प्र. पांडे**, M. A., **वेदान्ततीर्थ**, हे हल्ली किंग एडवर्ड मेमोरियल स्कालरशिप मिळवून संशोधन करीत आहेत. काव्यनिर्मितीचें सूक्ष्म स्वरूप दाखवितांना त्यांची दार्शनिक प्रवृत्ति स्पष्ट दिसून येते. वेदान्ततीर्थ परिक्षेचा अभ्यास करीत असतांना त्यांचा भा. सं. कॉलेजशीं सम्बन्ध आला.—**संपादक**].

सौंदर्य हें वस्तुनिष्ठ की दृष्टिनिष्ठ या प्रश्नाचा प्राचीन संस्कृत ग्रंथकारांनींही चांगला विचार केला होता असें आढळून येतें. दहाव्या शतकांतले नांवाजलेले पण्डित अभिनवगुप्त यांच्या '**ध्वन्यालोकलोचना**'च्या एका मंगल श्लोकांत त्यांची प्रतिभे-संबंधींची कल्पना स्पष्ट दिसून येते.

तो श्लोक असा—

यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात्।
स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम्॥[1]

जिच्या उन्मीलनशक्तीमुळे विश्व क्षणांत उमलतें, अशा स्वतःच्या आत्म्याच्या ठिकाणीं लीन असणाऱ्या शक्तीला मी वन्दन करितों. या श्लोकांत दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. प्रतिभा आत्म्याची शक्ति आहे व ती अशी शक्ति आहे की, जिच्या योगाने, जणु वसन्त वायुलहरीच्या स्पर्शाने विश्वाची कळी एकदम उमलते व सुखदुःखांनीं गजबजलेला संसाराचा अवाढव्य पसारा आपल्यापुढे पसरला जातो. परमेश्वराची सृष्टिनिर्मिति अशी विकासमय असते. सृष्टिनिर्मितीच्या अगोदर जगाचें चिरन्तम कारण आपल्याच सुखांत पहुडलें असतें. त्यावेळी माया एखाद्या प्रेयसीसारखी अंगांत अंग मिळवून—एकजीव होऊन परमेश्वराच्या ठायीं लीन झालेली असते. अगदीं प्रशान्त सरोवरांत मन्द वायुलहरीने एकच मृदुल तरंग उठावा त्याप्रमाणे सृष्टिनिर्मितीच्या उषःकालीं एकच स्फूर्तितरंग परमेश्वराच्या ठायीं निर्माण होतो— '**बहु स्यां प्रजायेय स ऐक्षत। बहु स्यां प्रजायेय।**' परमेश्वराच्या या पहिल्या इक्षणांत सृष्टीच्या बीजाला अंकुर फुटतो व त्याचीच झरझर वाढ होऊन 'ऊर्ध्वमूल' आणि 'अवाक्शाख' असा संसाराचा अश्वत्थ वृक्ष निर्माण होतो. परमेश्वराचें हें ईक्षण म्हणजेच माया आणि ही ईक्षणस्वरूपिणी माया सृष्टिनिर्मितीचें कारण होय.

---

१ ध्वन्यालोक, निर्णयसागर एडिशन. पृष्ठ ७२

अभिनवगुप्तांनी परमेश्वराच्या निर्माणशक्तीला प्रतिभा असें संबोधून प्रतिभेचें स्वरूप स्पष्ट केलें आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय असा की, प्रतिभा ही सुद्धां एक निर्माणशक्तीच आहे. सृष्टिनिर्मितीच्या आणि कलानिर्मितीच्या बुडाशी एकच शक्ति आहे, ती म्हणजे प्रतिभा. या शक्तिलाच ती ईश्वरनिष्ठ असली म्हणजे आपण माया म्हणतो व ती कविनिष्ठ असली म्हणजे आपण प्रतिभा म्हणतो.

वरील श्लोकांत प्रतिभेचें वर्णन सहजगत्या आलेलें आहे. तिची व्याख्या करावयाची म्हणून नव्हे. त्या वर्णनांत महत्वाची गोष्ट हीच की, प्रतिभेचें दैवी स्वरूप त्यांत स्पष्टपणें मांडलेलें आहे. प्रतिभेची शास्त्रशुद्ध व्याख्याही अभिनवगुप्तांनी पुढें केलेली आहे ती अशी—**'प्रतिभा अपूर्व वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा'**[1]—म्हणजे नवीन वस्तु निर्माण करण्यास समर्थ असलेली प्रज्ञा तिला प्रतिभा असें म्हणतात. पण या नवीन वस्तु निर्माण करण्याकरितां प्रतिभेला स्वतःचे पलीकडे मुळींच जावें लागत नाहीं. कारण ती निर्मिति परमेश्वराचे सृष्टिनिर्मितीप्रमाणे केवळ ईक्षणस्वरूप असते—कल्पनामय असते—ideal असते. पण या काल्पनिकतेमुळे तिच्या वास्तवतेला बाधा येत नाहीं. कारण निर्मिति ही ईक्षणस्वरूप असते असें मान्य केल्यानंतर वास्तव आणि काल्पनिक यांत फारच थोडा फरक उरतो. ज्या गोष्टी सर्वांच्या अनुभवाला येतात त्यांना आपण वास्तविक म्हणतो व ज्या गोष्टी एखाद्या व्यक्तीच्याच अनुभवाला येतात त्यांना आपण काल्पनिक म्हणतो. कोणाही अनुभवाचें क्षेत्र जसजसें जास्त विस्तृत होत जातें तसतशी त्याला जास्त जास्त वास्तविकता प्राप्त होऊं लागते व तें क्षेत्र जसजसें संकुचित होतें तसतसा तो अनुभव जास्त जास्त काल्पनिक होऊं लागतो. थोड्या निराळ्या शब्दांत सांगावयाचें झालें तर असें म्हणतां येईल की, ईश्वरसृष्टि ही वास्तविक असते आणि जीवसृष्टि ही काल्पनिक असते.

या निर्माणशक्तीचा विशेष काय असें विचारलें असतां अभिनवगुप्त उत्तर देतात—**' तस्याश्च विशेषो रसावेश वैशद्य-काव्य-निर्माणक्षमत्वम् '**—म्हणजे रसांनी ओथंबलेलें काव्य निर्मितां येणें. अभिनवगुप्तांचा अवतार काव्याच्या प्रांतांत रसाचें एकाधिराज्य स्थापन करण्याकरिता झाला होता हें ध्यानांत आणलें तर या गोष्टीचें आश्चर्य वाटणार नाहीं. असें जरी असलें तरी या व्याख्येंत काव्याच्या क्षेत्राचा विनाकारण संकोच करण्यांत आलेला आहे, असें वाटणें साहजिक आहे. कारण पुष्कळदां असें घडतें की काव्यांत सौंदर्य असतें, आनंद असतो, पण त्याच्या वाचनाने उत्पन्न केलेली मानसिक अवस्था ही त्या ठराविक आठ दहा रसांच्या चौकटींत बसविण्यासारखी नसते. असल्या काव्यांना अभिनवगुप्तांच्या व्याख्येमुळे सरस्वतीच्या मंदिरांत प्रवेश मिळणार नाहीं. नुकतेंच उमललेलें सुंदर फूल पाहिलें असतां आपल्याला जो आनंदाचा

---

१ ध्वन्यालोक, निर्णयसागर एडिशन. पृष्ठ ३४

उमाळा येतो त्याला कोणत्या रसाच्या चौकटींत बसवितां येईल ? संध्याकाळ आणि उष:काल, वनश्री आणि जलाशय यांच्या वर्णनांतलें सौंदर्य हें रस नसूनही सुंदर असूं शकतें हें विसरून चालावयाचें नाहीं. रसध्वनीलाच सर्वस्व मानल्यामुळें काव्याच्या व्याख्येंत उत्पन्न होणारी ही उणीव ध्वनिकार आणि आनंदवर्धन यांनीं अगोदरच ओळखली होती, म्हणूनच त्यांनी ध्वनिकाव्यांत वस्तुध्वनि आणि अलंकारध्वनि यांनाही रसध्वनीच्या बरोबर स्थान दिलें.

पण अभिनवगुप्त जसे रसाच्या पायीं वेडे झाले होते तशीच गत ध्वनिकारांची ध्वनीच्या बाबतींत झाली. अलंकार व वस्तु ही ध्वनित असतांनाच सुंदर असतात. तीं जेव्हां वाच्य असतात व त्यांना खुलविणारें रसतत्त्व त्यांच्या मागें नसतें तेव्हां त्या काव्याला चित्र-काव्य—म्हणजे जिवंत काव्याचें निर्जीव चित्र—म्हणावयाचें असें त्यांनी ठाम ठरवून टाकलें. वाच्य अलंकारांना अगदींच गौण स्थान दिल्यामुळें ध्वनिकारांच्या काव्याबद्दलच्या कल्पनेंत भासणारी ही उणीव कुन्तल आणि त्यांच्या नंतर जगन्नाथ पंडित यांनी भरून काढली. त्यांनी असें दाखवून दिलें कीं, निर्ध्वनि-नीरस अशीं काव्येंही सुंदर असूं शकतात. नंतरच्या अलंकारिकांत कुन्तलानें या गोष्टीवर विशेष भर दिला आणि रस अगर ध्वनि असो वा नसो कवीची प्रतिभा हीच अलंकाराच्या सौंदर्याचें निधान होय असें ठरवून टाकलें. पण तो तो अलंकार, त्याचा सौंदर्यविशेष (शास्त्रीय परिभाषेंत त्या अलंकाराचा विच्छित्तिविशेष) आणि कवीची प्रतिभा यांचा संबंध स्पष्टपणें मांडण्याचें काम अजून राहिलें होतें, तें काम जगन्नाथ पण्डितांनी केलें. त्यांनीं सांगितलें की, अलंकाराचें सौंदर्य म्हणजे त्याच्या मुळाशीं असलेल्या प्रतिभेचें एक विशिष्ट परिणत-स्वरूप-कारण-स्वरूपिणी प्रतिभा कार्यरूपांत परिणत झाली म्हणजे सुंदर अलंकार निर्माण होतात. त्यांनी विच्छित्तीची व्याख्या अशी केलेली आहे—
'**अलंकाराणां परस्परविच्छेदस्य वैलक्षण्यस्य हेतुभूतां जन्यतासंसर्गेण काव्यनिष्ठा कविप्रतिभा विछित्ति ।**' प्रत्येक अलंकाराचें स्वत: दुसऱ्यापासून भिन्न असें सौंदर्य असतें. एक अलंकार आपणाला दुसऱ्यापासून वेगळा वाटतो व त्या दोन अलंकारांत परस्पर वैलक्षण्याची आपणाला प्रतीति होते याचें कारण त्या अलंकाराचें ठिकाणी असलेली विच्छित्ति होय. ही विच्छित्ति म्हणजे कार्यरूपाने काव्याच्या ठिकाणी असणारी कवीची प्रतिभाच होय. प्रतिभेचें स्वरूप आपणाला अभिनवगुप्तांनी स्पष्ट करून सांगितलेंच आहे. प्रतिभा म्हणजे ईक्षण आणि ईक्षण म्हणजे दृष्टि—कल्पनामय निर्मिति.

येथें एक लहानसा प्रश्न उपस्थित होतो तो म्हणजे कुन्तल आणि जगन्नाथ पण्डितांनी वाच्य अलंकारांचें स्वयंभू सौंदर्य रसध्वनिनिरपेक्ष काव्यांत जसें पटवून

दिलें तसें त्यांनीं 'वस्तू'च्या बाबतींत केलें नाहीं; म्हणजे त्यांच्याही दृष्टीनें वस्तु ही ध्वनित असतांनाच सुंदर असूं शकते, वाच्य असतांना नव्हे—आणि हीं एक त्यांच्या काव्याच्या कल्पनेंतली उणीवच नव्हे का ! या प्रश्नाला असें नवीन (कारण जुन्या लोकांनी हा प्रश्न सोडविला नाहीं ही गोष्ट खरी आहे) उत्तर देतां येईल की, वाच्य वस्तु म्हणजे स्वभावोक्ति अलंकार होय. स्वभावोक्ति हा सुंदर अलंकार असूं शकतो असें आलंकारिकांनी मान्य केलें असल्यामुळें त्यांना दोष देण्याचें कांहीच कारण उरत नाहीं आणि स्वभावोक्तीची आलंकारिकांनीं अलंकारांतच गणना केली असल्यामुळें निराळ्या वाच्य वस्तूचा विचार करण्याचें त्यांना काम पडलें नाही. असें जरी असलें तरी कुन्तलाला स्वभावोक्ति हा अलंकारच मान्य नव्हता हें ध्यानांत आणलें तर त्याच्या व्याख्येंत थोडा तरी दोष आहे हें कबूल करावें लागेल.

अभिनवगुप्तांनी रसमय काव्य म्हणजे प्रतिभेची निर्मिति आणि निर्मिति म्हणजे ईक्षण असा सिद्धांत पुढें मांडला. ही कल्पना वस्तु आणि अलंकार यांच्या बाबतींत पुढच्या आलंकारिकांनी उपयोगांत आणली आणि सुंदर अलंकार म्हणजे प्रतिभेची धारण केलेली गोजिरवाणी दृष्टिगोचर अशीं व्यक्त रूपें ही गोष्ट पुढे मांडली. या दोनही मतांत आपणाला दोन गोष्टी आढळून येतात—काव्य ही निर्मिति होय (ही निर्मिति अर्थात ईक्षणस्वरूप) आणि काव्यांतलें सौंदर्य हें दृष्टिनिष्ठ असतें. काव्य ही प्रतिभेची निर्मिति आहे असें ठरलें कीं, सौंदर्य हें दृष्टिनिष्ठ आहे असें आलेंच.

येथें एक घोटाळ्यांत पाडणारा नवीन प्रश्न उपस्थित होतो. कवीच्या बाबतींत काव्य ही निर्मिति आणि सौंदर्य दृष्टिनिष्ठ ही गोष्ट कबूल करता येईल. पण ही गोष्ट वाचकांच्या बाबतींत खरी नाहीं. कारण काव्य हें कवीला आन्तर असतें पण वाचकाला तें बाह्य असतें. काव्य वाचतांना मनुष्य एक विशिष्ट बाह्य वस्तु अनुभवगोचर करीत असतो आणि तिच्या ठिकाणच्या सौंदर्याचा आस्वाद घेत असतो. आणि खरें म्हटलें तर सौंदर्य वस्तुनिष्ठ कीं दृष्टिनिष्ठ हा विचार वाचकाच्या दृष्टीनेंच करावयास हवा. कारण काव्यांत लिहिणें हा गौण प्रश्न असतो. वाचलें जाणें हीच गोष्ट त्याला काव्यत्व प्राप्त करून देण्यास आवश्यक असतें. हा प्रश्न जुन्या लोकांना अशा स्वरूपांत पडला नव्हता, अर्थात् त्या काळीं सौंदर्य दृष्टिनिष्ठ की वस्तुनिष्ठ हाही वाद नव्हता आणि कला ही ध्येयवादी असावी की वास्तववादी असावी यावर रणेंही माजत नव्हती. पण या प्रश्नाचें बिनचूक उत्तर त्यांनी अगोदरच देऊन ठेविलें आहे. हें पाहिलें म्हणजे त्यांच्या सूक्ष्म विचाराचें कौतुक करावेसें वाटतें. तें उत्तर म्हणजे अभिनवगुप्तांची हृदयसंवादाची प्रभावी कल्पना. या कल्पनेप्रमाणें वाचक

द्वाही निर्माताच असतो आणि त्याला भासणारें सौंदर्य हेंही दृष्टिनिष्ठच असतें. काव्यांतल्या शब्दांच्या जादुमुळें वाचक हा आपलें देहभान विसरतो व कवीशी तन्मयता पावतो व त्यामुळें कवीला जें दिसलें तेंच याला दिसूं लागते व कवीप्रमाणेंच हा आनंदाच्या समाधींत मग्न होतो. या तन्मयतेचें कारण हृदयसंवाद. या हृदयसंवादाला अनुकूल परिस्थिति म्हणजे शब्दांची प्रामुख्ये-करून व्यंजकता. हृदयसंवाद म्हणजे दोन हृदयाची समानसंवेदनक्षमता. दोन अगदीं सारख्या वीणा असल्या आणि त्या दोन निरनिराळया खोल्यांत ठेवल्या, आणि त्यांतली एकीची तार छेडली की दुसरींतूनही मधुर आलाप निघूं लागतात. तेव्हां या दोन वीणांत संवाद आहे असें म्हणतां येईल. त्याचप्रमाणें जेव्हां सहृदय वाचक काव्य वाचूं लागतो तेव्हां कवीच्या हृदयवीणेंत ज्या भावनांचे आलाप निघत होते त्याच भावनांनी त्याची ही हृदयवीणा छेडल्या जाते. शद्बांच्या प्रभावामुळे वाचक एकदम कवीच्या मनःस्थितींत खेंचल्या जातो आणि कवीबरोबरच सौंदर्यसृष्टीची निर्मिति करून तिचा अस्वाद घेऊं लागतो. त्याची रीत मात्र कवीच्या अगदीं उलट असते. कवि काल्पनिक काव्यसृष्टीपासून सुरुवात करून शेवटी शद्बांपाशी येऊन पोंचतो, वाचक शद्बांपासून सुरवात करतो आणि शेवटीं काव्यसृष्टींत प्रवेश करतो. मात्र दोन्ही ठिकाणीं काव्यसृष्टि ही निर्मिति आणि सौंदर्य हें दृष्टिनिष्ठ ही गोष्ट खरी असते. वाचकाच्या या काव्यास्वादांत काव्यसृष्टि ही वाच्य नसून संक्रम्य (to be trasmitted) असतें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. हें संक्र-मणस्वरूप वगळलें तर हृदयसंवादाच्या तत्त्वाला अर्थच उरत नाहीं. काव्यसृष्टीच्या या संक्रम्यतेचें खरें स्वरूप अभिनवगुप्तांना चांगलें समजलें होतें. म्हणूनच रसध्वनि हा कधीही वाच्य नसतो असा त्यांचा आग्रह आहे. त्या काळच्या कल्पनांना अनुसरून त्यांनी या संक्रमणशक्तीला व्यंजना असें नांव दिलें आणि शद्बांना व्यंजक म्हणून संबोधिलें. पण सध्याच्या परिभाषेंत त्यांच्या मताला symbolism असेंच नांव देणें योग्य आहे. ही संक्रमणशक्तिरूपी व्यंजना आणि आलंकारिकांची सर्वसाधारण व्यंजना यांचें स्वरूप एक नाही ही गोष्ट आपण ओळखली पाहिजे. आणि हा फरक नंतरच्या आलंकारिकांच्या ध्यानांत न आल्यामुळे जे घोटाळे माजले त्यांचा विचार करतो म्हटलें तर निराळाच लेख लिहावा लागेल.

आजचा ब्राम्हण !

लेखकः— **श्री. रा. ब. बक्षी,** बी. ए. एल्एल्. बी., काव्यतीर्थ.

[ब्राम्हणांच्या सद्यःस्थितीचें चित्र रेखाटून त्यांच्या भवितव्याचें दिग्दर्शन करणाऱ्या ह्या लेखाचें लेखक **श्री. रा. श्री. बक्षी, बी. ए., एल्एल्. बी., काव्यतीर्थ** हे असून त्यांचा व्यासंग दांडगा आहे. ते नागपूर संस्कृत कॉलेजचे भूतपूर्व विद्यार्थी तसेच संस्थेचे चहाते आहेत.—**संपादक**]

'आजचा ब्राम्हण' हा मथळा दृष्टिपथांत उतरतांच सर्व सामान्यवाचक त्यावर नाक मुरडतील, नव्हे कित्येकांच्या पायाची आग मस्तकास झोंबेल. ब्राम्हण हा शब्द बहुजन समाजास इतका वावडा झाला आहे कीं, सामाजिक प्रगतीस खुंटविणारा हा जातीयवाद आहे, इतकेंच नाहीं तर राष्ट्राच्या अभ्युदयाची यत्किंचित् तमा न बाळगणाऱ्या बावळ्या भटुरक्यांची ही विघातक विचारसरणी आहे असा दुर्ग्रह करून कित्येक संतप्त होतील, तर कित्येकांचीं मनें विषण्ण होतील. परंतु वाचकगणास मी असे आश्वासन देऊं इच्छितो कीं, सांप्रत कांग्रेसच्या स्वार्थसाधु राजकारणांतून उत्पन्न झालेल्या दूषित वातावरणांत विषारी द्रव्य संमिश्रित करण्याचें कृष्णकृत्य प्रतिपाद्य विषयांतून होणार नाहीं.

आजच्या ब्राम्हणाचें शब्दचित्र रेखाटण्यापूर्वी कालाच्या ओघांत आणि परिस्थितीच्या रगड्यांत बदलत आलेलें त्याचें स्वरूप पाहूं या. कारण भूत आणि वर्तमान ह्या दोन्हीं कालाच्या चित्रपटाचें दिग्दर्शन समोरासमोर झाल्यानें अंतःकरणाच्या सुप्त वृत्ति जागृत होतात व मनुष्याचा ध्येयप्रेरक स्वाभिमान उचंबळून उठतो, असा सिद्धांत आहे.

ज्या ब्राम्हणानें वेदकालांत आपल्या अचाट बुद्धिसामर्थ्यावर चतुर्मुखी ब्रम्हदेवाचें मुख मण्डित करून 'ब्राम्हणोऽस्य मुखमासीत्' हा अतुल मान मिळविला, जो उपनिषद्कालांत प्रगाढ वेदान्ती व खंदा ब्रम्हनिष्ठ म्हणून नांवाजला गेला, ज्यानें 'इदं ब्राम्हं इदं क्षात्रं' अशा शापादपि शरादपि तेजानें पौराणिक कालांत अलम् दुनियेस हादरून सोडलें आणि ज्यानें आपलें चौफेर ज्ञान, तपोबल व निःस्पृह वृत्ति यांच्या अधिष्ठानावर भारत वर्षाचा इतिहास उज्वल केला; इतकेंच नव्हे तर गोब्राम्हणप्रतिपालक छत्रपति श्री. शिवरायांच्या कालापर्यंत 'वर्णानां ब्राम्हणो गुरुः' म्हणवून ज्यानें आपल्या थोरवीस यत्किंचित् धक्का लागूं दिला नाहीं आणि ऋषिमुनींच्या पूर्व पुण्याईवर ज्यानें आपलें आसन नाममात्र कां होईना आज मितीसहि कायम ठेविलें त्या तेजस्वी ब्राम्हणाचें दिव्य स्वरूप आज कुठें तरी पहावयास सांपडेल कां? ज्या ब्राम्हण वर्णांत आखें विश्व व्यापणाऱ्या अज्ञान तिमिराचा निरास

करणारा ज्ञानमार्तण्ड श्रीमान् व्यासमुनि उदयास आला, ज्यांत परधर्माचें वादळी हल्ल्यांतून सनातन वैदिक-धर्माचा ध्वज उच्चस्थानीं फडकत ठेवणाऱ्या धर्म प्रस्थापक श्री शंकराचार्यांचा अवतार झाला, ज्यांत म्लेंच्छसत्तेपासून आर्यधर्माचें पावित्र्य रक्षिण्याचें हेतूनें राजनीतीचे यशस्वी डाव खेळणाऱ्या राजकारणपटु आर्य चाणक्याचा जन्म झाला, ज्यांत भक्तशिरोमणि ज्ञानदेव एकनाथ झाले, ज्यांत धर्म आणि राजकारण यांची उत्तम सांगड घालून महाराष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा अपूर्व धडा शिकविणारे राजगुरु समर्थ रामदास निपजले, ज्यांत महाराष्ट्राच्या बुडत्या स्वातंत्र्यसूर्यास अडविणारे समशेर बहाद्दर बाळाजी विश्वनाथ पेशवे झाले, ज्यांत गुलाम हिंदराष्ट्रांत स्वराज्याचा डंका झडविणारे लोकमान्य टिळक झाले, ज्यांत हिंदुत्व हेंच राष्ट्रीयत्व ही अकल्पित भावना उध्दृत करून तरुण भारतांत नवचैतन्य खेळविणारे स्वातंत्र्यवीर बॅ. सावरकर उत्पन्न झाले, ज्या वर्णांत नाहीं नाहीं त्या क्षेत्रांत आघाडी मारणारे धाडसी पुरुष निर्माण झाले, ती तेजस्वी परंपरा आजच्या ब्राह्मणवर्गांत आढळते का ? ज्या जमातीनें धर्म प्रस्थापिला, समाज बनविला आणि अधिराज्यें चालविलीं त्या जमातीस कोणच्या भूकंपानें पृथ्वीच्या गर्भात लोटलें ? ती खदान व ते लखलखणारे हिरे कोणच्या ज्वालामुखीनें उडवून दिले ? अशीं तीं कोणतीं उपकरणें होतीं कीं, ज्यांच्या बळावर ह्या जातीनें रोमहर्षण इतिहास निर्माण केला आणि भूदेव म्हणून भूतकालाकडून पाठ थोपटून घेतली ? जगाला खरें वाटूं नये इतक्या तुटपुंज्या साधनसामुग्रीचें बळ होतें तें—ती ह्यांची गाईच्या खुराएवढी शिखा, तीन पदरीं यज्ञोपवीत, चार हाताची लंगोटी, पायांत खडावा, मुखांत वेद आणि हातांत पलशदण्ड ! पण हें सर्व काय होतें ? ती शिखा त्यांच्या शीर्षकमध्यांतील वेदीवर फडफडणारा धर्मध्वज होता, तें यज्ञोपवीत त्यांचें पवित्र ज्ञानसूत्र होतें, ती लंगोटी त्यांच्या वैराग्यशीलतेची प्रतीक होती, त्यांच्या खडावाच्या खडखडाटानें पापवृत्तीला दुरून भिरकाविलें होतें व त्यांच्या दण्डाच्या आध्यात्मिक फटकाऱ्यानें आधिभौतिक कामुकता बाजूला दडून गेली होती. ही कविकल्पना बाजूला ठेवून पाहिल्यास ह्या जमातीनें जगाच्या इतिहासांत ह्या क्षुद्र उपकरणांच्या सहाय्यानें अद्‌भूत आणि अपूर्व असा पराक्रम करून दाखविला आहे. ‘ क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ’ ह्या सिद्धान्ताचें हें एक अद्वितीय उदाहरण आहे. परंतु आज— ?

ज्या वर्णाचें जन्मकालीं स्वर्गांत नौबती झडल्या आणि देवांनीं पुष्पवृष्टि केली, ज्यानें आपल्या मोहक बालपणानें जगास हंसविलें, ज्यानें प्रौढावस्थेंत आपल्या मुरब्बी अनुभवानें विश्वास मान डोलावयास लाविली, त्या आमच्या ब्राह्मणसमाजानें आम्हांस प्रांजलपणें कबूली दिली पाहिजे कीं, आज आपल्या

मृत्युलेखाची जय्यत तयारी चालविली आहे, गरुड पुराण अर्धे अधिक लिहून संपविलें आहे. ज्या वर्णाकडे इतरांची डोळे उजलून बघण्याची ताकत नव्हती, ज्याच्याबद्दल तोंडातून ब्र काढण्याकरतां जीभ अडखळत असे, ज्याच्याविरुद्ध चालून जाण्याचा नुसता विचार येतांच पाय लटपटत असत, त्याचीच दुरवस्था पाहिली ह्मणजे सहृदय माणसाच्या अंतःकरणाचें पाणी झाल्याशिवाय रहात नाहीं. जो ब्राम्हण त्रैवर्णिकांचा आधारस्तंभ, राष्ट्राची इभ्रत व दुनियेची शोभा ह्मणून नांदला त्या ब्राम्हणाला ' ब्राह्मण ' ह्मणून राष्ट्र आज उजळ माथ्यानें जगूं देते कां? दुनियेच्या बाजारांत ब्राह्मण ह्मणून कोणी चीज आहे याची कोणास जाणीव आहे का? दुनियेला त्याचा विसर पडला, राष्ट्र त्याची मढी तयार करीत आहे आणि समाज त्याच्या मृत्युशय्येभोंवतीं रामनामाचा जप करीत बसला आहे. तें ह्मातान्र्याचें प्रेतकळा आलेलें जीर्ण शरीर आहे. समाजाला त्याचें दुःख नाहीं, राष्ट्राला त्याचें रडूं येत नाहीं, जग त्याचें गोडवेंहि पण गाणार नाहीं. ही त्याच्या जीवनाची शोककथा (Tragedy) आहे.

'Tragedy' आहे गोष्ट खरी, तारुं डुबतें आहे हें स्पष्ट आहे म्हणून दैववादी बनून कपाळावर हात ठेवून बसणें धर्म्य आहे कां? निराशावादानें कुणाचा उद्धार झाला आहे? ' कुणाचाच नाहीं ' असा प्रत्येकाचा आंतला आवाज रोखठोक जबाब देईल. मग उरतें काय, तर ह्या जमातीवर आलेली प्रेतकळा, नैराश्यांतून वाढलेले तिच्या हृदयाचे ठोके आणि वर्धमान रक्ताचा दाब ही सर्व शोकप्रवण परिस्थिति घालविण्याकरतां एखादी अचुक गुणकारी वल्ली शोधली पाहिजे. आत्मपरीक्षण ही ती वल्ली आहे, त्याची मात्रा चढविणें हाच एकमेव मार्ग आहे. आत्मपरीक्षणांत गुणदोषाचे पाढे वाचले जातात, चढत्या उतरत्या भाजणीचे अंक मोजतां येतात आणि पडताळा पाहून चुकीची दुरुस्ती पण करतां येते.

आत्मपरीक्षण करतांना आपणास निरनिराळ्या काळांतील आपल्या स्वरूपाचें विवेचन केलें पाहिजे, त्या बऱ्या-वाईट स्वरूपाचीं कारणें शोधलीं पाहिजेत आणि शेवटीं सद्यःस्थितींतून मार्ग काढण्याकरतां काय करावयास हवें ह्याचा तारतम्य दृष्टीनें विचार केला पाहिजे. वर सुरुवातीलाच ब्राह्मणज्ञातीचें पूर्वस्वरूप ठोकळमानानें चित्रित केलें आहे. त्यांत एक गोष्ट प्रामुख्यानें दिसून येतें कीं ब्राह्मणांनीं आपल्या बुद्धिप्रभावानें प्राप्त केलेलें भूदेवत्व आतां आतांपर्यंत टिकविण्याचा प्रयत्न केला व त्यांत ते यशस्वीही झाले. त्यांना तेव्हां काळांची अनुकूलता एखाद्या सतीप्रमाणें साथ देत होतीच पण त्यांची सत्वशीलता इतकी दांडगी होती कीं, सर्व जगानें त्यांच्यापुढें नमतें घ्यावें. त्यांच्या यशाची गुरुकिल्ली बुद्धिवैभवाचा अंगिकार करून भौतिक ऐश्वर्यास लाथाडण्यांत होती. त्यांनीं कधीं

राज्याची अभिलाषा धरली नाहीं किंवा द्रव्यार्जनाचे उपाय शोधले नाहींत. गुरु किंवा मंत्री ह्यापेक्षां दुसरें स्थान भूषविण्याची महत्वाकांक्षा त्यांनीं बाळगली नाहीं. दरिद्री व निरिच्छ रहाण्यांतच त्यांना आनंद होता. बौद्धिक लक्ष्मी पायावर लोळण घेऊं लागल्यानंतर दुनियेचें सारें दृश्य वैभव त्यांना पैमाल वाटावें, ह्यांत काय आश्चर्य ! त्यांची आध्यात्मिक व पारमार्थिक खूणगांठ जबरदस्त होती, त्यामुळें ऐहिकसुख आपोआप त्यांचें मागें धावूं लागलें. राजे-महाराजे यांचा आश्रय मिळत गेल्यामुळें त्यांना खाण्यापिण्याची कधींच वाण भासली नव्हती. पुढें काळ बदलला, परिस्थिति फिरली आणि ब्रम्हनिष्ठा व ब्रम्हभय यांस जोराची ओहोटी लागली. ब्राम्हणांचे ब्राम्हण्य हळूं हळूं कमी होऊं लागलें, त्यांच्या सत्वानें पाठ फिरविली, त्यांचा दण्ड निष्फल झाला, तरीहि ब्राम्हण आपलें वर्णगुरुत्व स्वाभिमानपूर्वक मिरवीत राहिला. तेव्हां इतर जातींना त्यांची पोकळ आढ्यता जाणवूं लागली.

ह्याच सुमारास पुरातन चातुर्वर्ण्यपद्धतीचेंहि बारा वाजत आले. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या चाराच्या क्रमाक्रमानें घटतां घटतां आज दोनच जाती शिल्लक राहिल्या—एक ब्राम्हण व दुसरी शूद्र जात. अखेर ‘ कलावाद्यन्तयोः स्थितिः ’ हें वचन खरें ठरलें. देशाची राजकीय परिस्थिति बदलल्यामुळें क्षत्रिय वर्गाची गरज नाहींशी झाली व तो वर्ग सहजगत्या नष्ट झाला. परकीय राज्यकर्त्यांच्या फायद्याचें असलें तरी देशाच्या भरभराटीकरतां व्यापार वाढला व त्या वाढत्या वाणिज्य वृत्तीचा शूद्रांनीं अंगीकार केला. अशा रीतीनें वैश्यवर्ण शूद्राशीं एकजीव झाला. कृषिकर्म, गोरक्षण वगैरे कामें शूद्रांकडे होतीं व तीं यथोचित ते करीत राहिले. ह्या तऱ्हेनें ब्राम्हण सोडून इतर वर्ण यांचा सरसकट एकच शूद्र वर्ग बनला व तो वर्ग आज मितीस ब्राम्हणेतर म्हणून नांवाजला आहे. ब्राम्हण मात्र पूर्वसंस्कार, कुलपरंपरा व रुढी ह्यांच्या चक्रांत कसा-बसा तग धरून आहे. बुद्धि वैभवाची मालकी व धर्मकार्यावरील पकड न सोडल्यामुळें त्या वर्णाचें अस्तित्व राहिलें आहे. नाहीं तर त्यास इतर वर्णाप्रमाणें नामशेष व्हावयास कितीसा काळ लागला असता ?

अशा ह्या जिवंत असलेल्या व ब्राम्हण्याला चिकटून बसलेल्या ब्राम्हणाचें स्थान आज समाजांत कुठें आहे हें पाहूं या. सामान्यतः तीन पदरी यज्ञोपवीत एवढेंच स्मृतिचिन्ह धारण करणारा वर्ग म्हणून आज ब्राम्हण जगत आहेत. वास्तविक त्यांचा अस्सलपणा ज्यांत आहे व ज्यामुळें इतरांना त्यांची ओळख पटावी तें त्यांचें प्रभावी अंग पूर्ण नाहींसें झालें. ‘ ब्रम्हं जानातीति ब्राम्हणः । ’ म्हणजे विश्वाचें आदि तत्व जें ब्रम्ह तें जाणणारा तो ब्राम्हण, हा पूर्वकालचा अभिप्रेत अर्थ आजच्या ब्राह्मणाच्या कल्पनाशक्तीच्या बाहेर गेला

आहे. ब्राह्मण ह्या शब्दाचा वेद असाहि दुसरा अर्थ आहे. त्या अर्थास धरून वेद पठण करणारा तो ब्राह्मण ह्या व्याख्येप्रमाणें पाहिलें तरी ब्राह्मण जवळजवळ लुप्त झाला आहे असें ह्मणावें लागेल. कारण देशांत फार थोड्या ठिकाणीं वेदशाळा आहेत, त्यांतून शिकणारा विद्यार्थीवर्ग केवळ भिक्षुकवृत्तीचें ज्ञान संपादनार्थ वेदघोष करीत आहे व असे विद्यार्थी बोटावर मोजण्याइतके आहेत. शिवाय ब्राह्मणानें धर्मोपदेशाचें पवित्र कार्य सोडलें व धर्माधिकारित्वाकडे दुर्लक्ष्य केलें. मग ब्राह्मणाचें ब्राह्मण्य आहे तें कशांत आहे? कुलपरंपरा व रुढीचें रक्षण करण्यांत तें राहिलें आहे. परंतु खरोखर त्यांची धर्मावरील श्रद्धा पार उडत चालली आहे. धर्म ह्मणजे थोतांड आहे ही विचारसरणी त्यांच्यांत फैलावत आहे, राष्ट्राच्या प्रगतीस अडविणारा तो अजस्त्र धोंडा आहे ही समज त्यांच्यांत दृढावत आहे व प्राचीनकालीं रानटी अवस्थेंत उत्पन्न झालेला हा ऐतखाऊंचा वाद आहे असें ते मानूं लागले आहेत. पण हा सर्व परिणाम कशाचा? परकीय राज्यतंत्र हिंदुस्थानांत सुरूं झाल्यापासून व विशेषत: इंग्रजी अंमलापासून हिंदू लोकांची धार्मिक वृत्ति ठेंचण्याचे प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष प्रयत्न झाले. ब्राह्मण हा राष्ट्रांतला बुद्धिमान वर्ग असतांना तो ह्या प्रयत्नास कसा बळी पडला, हा प्रश्न एकदम उभा रहातो. परंतु त्याचें उत्तर सरळ आहे. एकछत्री इंग्रजी सत्ता प्रस्थापित झाल्या दिवसापासून सरकारचे छत्राखालीं येणाऱ्या यच्चयावत् प्रजेस सारख्या दृष्टीनें वागविण्याचें सरकारचें धोरण ठरलें. हिंदूराज्यांत वर्णगुरु ह्मणून नांवारूपास आलेल्या ब्राह्मणास-ब्राह्मण ह्मणून सरकारने उचलून धरलें नाहीं किंवा शूद्र ह्मणून इतरांना लाथाडलें नाहीं. सरकारचें कारकीर्दींत गुण हें योग्यतेचें मापन ठरलें. त्यामुळें राजाश्रयावर वाढणाऱ्या ब्राह्मणाला आपली पूर्वीची वृत्ति टाकून राजसम्मानित गुण वाढविण्याकडे लक्ष देणें प्राप्त झालें. एकूण ब्राह्मण उघडा पडला व त्याची ब्रह्मविद्या नष्ट झाली. सरकारनें शाळा कॉलेजें काढून त्यांतून इंग्रजी पद्धतीचें शिक्षण सुरूं केलें व त्यांतून बाहेर पडणाऱ्या यशस्वी विद्यार्थ्यांकरतां निरनिराळया हुद्याच्या लठ्ठपगारी नोकऱ्यांचें आमिष समोर केल्यामुळें सर्वांकडून नागावलेला ब्राह्मण एकदम मिंध्यावृत्तीनें समोर झाला. सेवाधर्म न जाणणारा ब्राम्हण आतां सेवक बनला, त्याची धर्मप्रचारक वृत्ति जाऊन आतां पोटभरू वृत्ति बनली व निरिच्छत्वांत आनंद मानणाऱ्या ब्राह्मणाला आतां ऐश्वर्याची गोडी लागली. इंग्रजी शिक्षणांतून झळकणाऱ्या पाश्चात्य संस्कृतीनें बहुतेकांची मनें मोहून टाकली व शिक्षितांना वाटावयास लागलें कीं, आपलं कुठं तरी चुकतं आहे. आपला धर्म सनातन आहे, चातुर्वर्ण्य पद्धति पुरातन आहे, संस्कृति जुनी आहे परंतु सर्व दोषमय आहे. त्यांची अंतर्बाह्य शुद्धि करून सुधारणा घडविली पाहिजे, नाहींपेक्षां आपलें भवितव्य भयानक आहे. ह्या विचारानें ब्राम्हणांचें

ब्राम्हण्य गेलें, त्यांचा स्वाभिमान नष्ट झाला व त्यांना मायबाप सरकारकडून मिळणाऱ्या भाकरीवरचें एककल्ली जीवन सुखाचें वाटूं लागलें व वाटत आहे. सरकारनें हळूं हळूं ह्या वर्गास आपलासा करून आपलें राज्ययंत्र सुव्यवस्थित चालण्यास त्याचा चांगला उपयोग करून घेतला. सरकारी शाळा कॉलेजांतून उच्चनीच भेदास खो मिळाल्यामुळें अगदीं सुरुवातीस नाहीं तरी कांहीं वर्षांनें इतर वर्णाचे लोक त्यांत भरती झाले व पदवीधर बनून बाहेर पडूं लागले. त्यामुळें विवक्षित दर्जाचें शिक्षण घेतल्यानंतर उच्च वा नीच वर्णाचा मनुष्य सारख्या खुर्चीचा अधिकारी झाला. अशी ही न कळत मोठी राजकीय व सामाजिक क्रांति घडून आली आणि त्यांतून चातुर्वर्ण्य पद्धतींतून वाढलेला हिंदु समाज समतेच्या पायरीवर येऊन थडकला. सरकारी दृष्टीनें हें झालें असलें, कोर्ट कचेऱ्यांतून उच्च-नीच वर्ण सरभेसळ मिसळत असले तरी ब्राह्मणांचे पूर्वसंस्कार एकदम नाहींसे न झाल्यामुळें त्यांची खाजगी वागणूक कांहीं वर्षांपूर्वी पूर्ववत् असे. परंतु आज आंतबाहेर ब्राह्मण इतरांशीं सारखा मिसळूं लागला आहे. ब्राम्हण नागावला व त्याचें सामाजिक महत्व कमी झालें तरी तो स्वत:स इतरापेक्षां श्रेष्ठ मानत राहिला. अजूनहि शूद्रास वेदाचा अधिकार नाहीं. त्याला यज्ञयागादिक कर्मे करतां यावयाची नाहींत, ही त्याची ओरड चालू होतीच. हें सामाजिक व पारमार्थिक पारतंत्र्य घालविण्याच्या दृष्टीनें ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वादास तोंड लागलें. महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या नेतृत्वाखालीं ब्राम्हणेतर पक्ष उत्पन्न होऊन सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाली व त्याच्या प्रचारकांनीं ब्राम्हणजातीविरुद्ध यथेच्छ तोंडसुख घेण्याचें शस्त्र उपसलें. ब्राम्हण नि:सत्व व अभिमानशून्य बनल्यामुळें ब्राम्हणेतरांचा प्रचार यशस्वी झाला. ब्राम्हणांचें वर्णश्रेष्ठत्व गेलें व कधीं न अनुभवलेल्या निकृष्टस्थितीचा त्यांना आहेर झाला. सडकेनें जातांना ब्राम्हणास सुखाचा शब्द ऐकणें महाग झालें आहे. खाजगीरीत्या आणि सभांतून त्याची अवहेलना व छीथू करण्यांत येत आहे. ब्राम्हणानें रक्षिलेल्या वर्चस्वाचा सूड उगविण्याची भाषा ब्राम्हणेतर बोलत आहेत. शूद्र पुरुष आणि स्त्रिया ह्यांच्याप्रमाणें ब्राम्हण जातींतील पुरुष व स्त्रिया दासदासी बनून झाडलोट, भांडीं घांसणे, कपडे धुणें वगैरे हलकीं कामें करूं लागतील तो सुदिन साजरा करण्याचा विरोधकांचा कृतसंकल्प आहे. याही पलिकडे ब्राम्हण म्हणून जात नष्ट करण्याचें कांहीं एकांनीं कंकण बांधलें आहे. ज्या ब्राह्मण वर्णानें अवघड परिस्थितींतून भारतीय संस्कृतीचें जतन केलें, ज्यानें मोठ्या कष्टानें अपूर्व अशा पुरातन वाङ्मयाचें रक्षण केलें, ज्यानें धर्म, न्याय, सदाचार भूतदया परोपकार इत्यादि सद्बुद्धि शिकवून इतर वर्णांचें कल्याण साधलें, ज्यानें तोंडानेंच न बकतां प्रसंगोपात्त समशेरी हातीं घेऊन राज्यें संभाळलीं अशा दिव्य ज्ञातीच्या उपकाराची

फेड ब्राम्हणेतरांनीं त्यांच्या मूळावर उठून करणें हें त्यांना न्याय्य आहे का ? स्वात्मोद्धाराचे भावनेनें ब्राह्मणाशीं स्पर्धा करण्याची भाषा बोलण्यास कोणाची ना नाहीं, परंतु मत्सरबुद्धीनें ब्राह्मणास मागें लोटून स्वतः समोर येण्याचा ह्यांचा सुसंघटित प्रयत्न चालू आहे. त्या करतां ह्यांनीं शिक्षण, राजकारण, समाजकारण, इत्यादि क्षेत्रांत बहुसंख्येनें पदार्पण केलें आहे. म्हणूनच आज इतर जातींत पदवीधर, वकील, बॅरिस्टर, डॉक्टर सपाटून निघत आहेत. ह्या सुशिक्षितांनीं धीरे धीरे सर्व चळवळींचीं सूत्रें हस्तगत केली आहेत. धर्माच्या बाजूकडे कानाडोळा न करतां त्यांनीं आपल्या जातींत उपाध्ये तयार केले. ते कामापुरते वेद आणि धर्मतंत्र शिकले व हल्लीं सर्व धर्मकृत्यें स्वतः पार पाडताहेत. सरकारही पक्षपात बुद्धीनें त्यांच्या मदतीस धावून आलें आहे. सरकारी खात्यांतील नोकऱ्याकरतां आलेल्या अर्जांत पहिली पसंती ब्राह्मणापूर्वीं इतर वर्णीयांना द्यावी, असें धोरण सरकारनें जाहीर केलें आहे. हा मताधिक्याचा (majority) काळ असल्यामुळें कायदे कौन्सिलें, म्युनिसिपालिट्या वगैरे संस्थांतून मताधिक्याचे जोरावर पुष्कळदां अधिकाराचे जागीं व सभासद म्हणून अक्षरशत्रु आणि अक्कलहीन अशा ब्राह्मणेतरांचा भरणा होत आहे मोठेपणाच्या हावेनें ह्या जबाबदारीच्या जागा अडवून ते लोक कारभाराचें ज्ञानाभावीं संस्थांच्या कारभारांत घोटाळे करून ठेवताहेत व त्यांचीं कटु फळें सामान्य जनतेस चाखावीं लागत आहेत. त्यांनीं कारभारी होऊं नये, राजकारण चालवूं नये किंवा चळवळी करूं नयेत असें समंजसवृत्तीचे लोक केव्हांही म्हणणार नाहींत. ज्यांत मानव्याचा उत्कर्ष आहे, समाजाचें हित आहे व राष्ट्राचें भलें आहे तें करण्यांत प्रत्येकानें आपलें कसब दाखविण्याची महत्वाकांक्षा धरणें योग्यच आहे. परंतु अनुभव भलताच आल्यामुळें सत्य जरी कटु असलें तरी पुष्कळांचें पुष्कळ हित साधण्याकरतां तें उघड करणें भाग पडलें. तात्पर्य मताधिक्यास किंमत दिल्याबरोबर गुणाधिक्याची पायमल्ली झाली व स्वार्थसाधूपणास स्थान मिळून समाजहित तुडविल्या जाऊं लागलें.

ह्या सर्व बाजूनें गाडें उलटलें व ब्राह्मणास आज कुठेंच स्थान राहिलें नाहीं. ब्राम्हणेतरांची मत्सर व सूडबुद्धि त्यांच्या मुळावर आली. तरी ब्राह्मणांचा विद्याव्यासंग सुटला नाहीं. सरस्वती देवीचे त्यांचेवर अनान्वित उपकार असल्यामुळें त्या उपास्यदेवतस सोडून त्यांचा जीव कसा राहील ? इंग्रजी शिक्षण महाग पडत असलें, शिक्षण संपल्यानंतर दुरून दिसणारा आशेचा डोंगर आणखी लांब जात असला, प्रत्यक्षांत ह्या शिक्षणाचा कांहींच उपयोग नाहीं असा दररोजचा अनुभव कानठाळ्या फोडून सांगत असला–तरी ब्राह्मणाचें पोर, द्रव्याभावीं माधुकरी मागेल, वार लावील, भीकेची झोळी धरील पण कांहीं तरी

ज्ञान संपादन केल्याशिवाय रहाणार नाहीं, व आज रहात नाहीं व राहूं नये. जगाचे बाजारांत उतरतांच त्याला आभाळ फाटलेलें दिसतें. नोकरींत शिरावें तर पुष्कळदां ब्राह्मण कुलोत्पन्न म्हणूनच त्याला No vacancy (जागा नाही) च्या पाटीनें निरोप देण्यांत येतो. डॉक्टर किंवा वकील व्हावें तर गरजे-पेक्षां त्यांची संख्या अधिक वाढल्यामुळें धंदा चालविण्याचा खर्च काढणें कठीण जातें, व्यापारांत पडावें तर भांडवल नाहीं व सामान्य दुकानदारी करावी तर ठिकठिकाणीं दुकानें झालीं असल्यामुळें वाव नाहीं. ज्या ब्राह्मणाजवळ इस्टेटी आहेत, जुन्या काळीं लागलेल्या नोकरीची ज्यास साथ आहे, व्यापा-रांत जो बनून गेला आहे असे थोडथोडके ब्राह्मण सोडल्यास बाकीच्यांच्या गतीस पारावार नाहीं. त्यांचें भवितव्य त्यांचेसमोर ' आ ' पसरून उभें आहे.

अशा रीतीनें सभोंवारच्या परिस्थितीच्या रगड्यांत पिसला जाणारा ब्राह्मण स्वतः हताश झाला आहे. त्याला ब्रम्हकुलांत जन्म प्राप्त होणें भाग्याचें न वाटतां शाप वाटतो. त्याचा स्वाभिमान नाहींसा झाला आहे. त्यास जातिभेदाची चौकट राष्ट्रविघातक आहे असें वाटून आपल्या पूर्वजांनीं वर्णभेदाचा अभेद्य परकोट निर्माण करण्यांत आपली शक्ति व्यर्थ वेंची घातली म्हणून दुःख होत आहे. वर उद्धृत केलेली कारणपरंपरा लक्षांत घेऊन पुष्कळसे ब्राह्मण कुलाचार व कुलपरंपरा यांनीं टिकलेलें आपलें जन्ममूलक अस्तित्व सुद्धां घालविण्याचे भरीस पडले आहेत.

पण ब्रह्मवृंदहो, आपल्या पूर्व पराक्रमाचें स्मरण करा, आपली तेजस्वी परंपरा लक्षांत घ्या आणि उत्साहित व्हा. ज्या तुम्हीं अनंतकालापासून बुद्धीची ठेव जतन करून ठेविली, त्याबद्दल रोख किंमत घेणें कठीण आहे काय! तुम्हीं आपल्या बुद्धीच्या प्रभावानें जगाची उलथापालथच काय पण गरजच पडेल तर दुसरें जग निर्माण करूं शकतां, असा दांडगा आत्मविश्वास बाळगा. आजहि कांहीं बिघडलें नाहीं. अझूनहि तुमचें बुद्धितेज मंदावलें नाहीं. समा-जानें तुमचा पाणउतारा केला असला तरी शिक्षणांत तुम्हीं मागें पडलां नाहीं, स्वतंत्र व्यापार धंद्यांत आपलें बुद्धिकौशल्य खर्च करून तुम्हीं इतरांना हर-विलें आहे! आणि राजकारण खेळतां खेळतां तुम्हीं म्हातारे झालां आहांत, तेव्हां तें क्षेत्र तुम्हीं काबीज केलें असल्यास काय नवल ?

उदाहरणानेंच या गोष्टीची साक्ष पटवावयाची झाल्यास भिन्न भिन्न क्षेत्रांतील खालीं दिलेली जंत्री पुरेशी होईल. व्यापार धंद्यांत नांव कमाविलेलें श्री. किर्लोस्कर, विमा व्यवसायांत प्रसिद्धीस आलेली धी वेस्टर्न इंडिया कंपनी, सातारा, साख-रेच्या उत्पादनांत प्रथित यश अशी शुगर सिंडिकेट, लुगडी-खण यांचे कारखानदार सांगलीचे श्री. टिकेकर, वकीली धंद्यांत नांवाजलेले प्रिव्हि कौन्सिलचे सभासद बॅ. जयकर व दुसरे श्री. तेजबहादूर सप्रू, डॉक्टर म्हणून पुढें

आलेले डॉ. देशमुख M. L. A. व डॉ. भडकमकर, कॉंग्रेसचे व देशाचे राजकारण हालवून सोडणारे पं. जवाहरलाल व मद्रास प्रांताचे प्रिमिअर श्री. राजगोपालाचार्य, आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत कसलेले भाई मानवेंद्रराय, हिंदुत्वाचा प्रश्न घसास लावणारे धर्मवीर डॉ. मुंजे व तरुण भारतास एका झेंड्याखालीं लष्करी वृत्तीनें संघटित करणारे डॉ. हेडगेवार ह्याशिवाय अनेक नांवें देतां येतील, पण स्थलाभावीं एवढेंच पुरे.

येथवर आजच्या ब्राह्मणाचें स्वरूप मांडल्यानंतर चातुर्वर्ण्यपद्धतीचा अवशेष म्हणून राहिलेला ब्राह्मण हिंदवी राष्ट्रोद्धार व स्वात्मकल्याण ह्या दृष्टीनें पुढें कसा असावा ह्याचा विचार करूं व असा विचार करणें हिंदु समाजास भाग आहे. नुसतेंच ब्राह्मणाचें नांवानें खडे फोडून निकालांत निघण्याइतका हा प्रश्न हलका नाहीं. आज चातुर्वर्ण्यपद्धति नष्ट होऊन त्यांतून ब्राह्मण व शूद्र (ब्राह्मणेतर) जात तितकी कायम राहिली आहे. पूर्वी चार वर्ण होते त्यावेळीं त्या सर्वांत नांदणारा एकजिनसीपणा ह्या अवशिष्ट राहिलेल्या दोन जातींत नाहीं, उलट त्यांच्यांत भयंकर वैषम्य व द्वेष वाढला आहे. अशा परिस्थितींतून चातुर्वर्ण्य-पद्धतीचें पुनरुज्जीवन होण्याची आशा केवळ कल्पनाचित्र आहे. हिंदु राष्ट्र व हिंदु समाज ह्याचें भावी स्वरूप लक्षांत घेतां ह्या वाढत्या वैषम्यास वेळींच मूठमाती देणें शहाणपणाचें होणार आहे, कारण हें आपसांतलें भांडण देशाच्या व धर्माच्या स्वातंत्र्याआड येत आहे.

जगाच्या कोणत्याहि राष्ट्रांतील समाजाकडे नजर फिरविल्यास त्यांत आपणास प्रामुख्यानें दोन जाती दिसून येतील. एक सुसंस्कृत (cultured) आणि दुसरी असंस्कृत (uncultured) हें कल्चर, ज्यास मराठी परिभाषेंत आपण संस्कृति म्हणून संबोधितो, ती काय चीज आहे ? मॅथ्यु ऑरनॉल्ड नांवाच्या आंग्ल ग्रंथकाराच्या शद्बांत सांगावयाचें झाल्यास **संस्कृति म्हणजे पूर्णत्वाची आवड व तदनुषंगिक अभ्यास होय.** " कल्चर अँड अनार्की " ह्या पुस्तकांत मॅथ्यु म्हणतो, " Culture is then properly described not as having its origin in curiosity, but as having its origin in the love of perfection; it is a study of perfection " ब्राह्मणजातीनें तरी आज हजारों वर्षें आपलें रक्त कशाकरतां झिजविलें ? कल्चरकरतांच ना ! स्वजातीचाच नव्हे तर राष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास तयार करण्यांत त्यांनीं आपलें जीवनसर्वस्व खर्च केलें ही गोष्ट लपलेली नाहीं. तेव्हां सांस्कृतिक अनुभूति ज्यांना पूर्ण आली आहे अशा ह्या ब्राम्हण जमातीस समाजानें सुसंस्कृतजाति (cultured race) म्हणून जगवून राष्ट्राचे अभ्युदयाचे दृष्टीनें तीस पुष्ट करणें योग्य होईल. प्रत्येक सुसंस्कृत व्यक्तीस,

त्याची जन्मजात कांहीं कां असेना, त्या जातीचा अधिकार प्राप्त होईल. गुणकर्मांनेंच जर जातिभिन्नत्व ठरतें असा सिद्धान्त आहे तर सद्‌गुणांची वाढ करून, सदाचार संपन्न होऊन व सत्वशीलता बाणवून कोणीहि सुसंस्कृत जातीचा घटक बनूं शकेल. ज्यांच्यांत ही कुवत नसेल ते असंस्कृत म्हणून जीवन कंठतील. असें झाल्यास विरोध तो कुठें राहिला व वैषम्यास स्थान तें काय राहिलें ? सद्‌गुण व संस्कृति हें उच्चत्वाचें माप ठरविल्यानंतर कुणासहि भांडणास जागा रहाणार नाहीं व समाजांत स्वास्थ्य नांदेल. परिणामीं **सुसंस्कृत म्हणजे ब्राम्हण आणि असंस्कृत म्हणजे अब्राम्हण** अशा दोनच वर्गांचा समाज राष्ट्रहितार्थ एकजुटीनें झटेल ह्यांत शंका नाहीं.

लेखाची मर्यादा फार वाढल्यामुळें आजच्या ब्राम्हणाबद्दल सूचक विचार दिग्दर्शित करून हा लांबलेला लेख पूर्ण करतों.

वेदांग-ज्योतिष

(लेखकः—श्री. **गंगाधर रामकृष्ण देव**, नागपूर.)

[प्रस्तुत ज्योतिष विषयक लेख **श्री. गं. रा. देव**, नागपूर टिळक पंचांग-कर्ते व संपादक, शास्त्रीय ग्रंथमाला, नागपूर ह्यांच्या अधिकारी लेखणींतून निघाला आहे. श्री. देव हे ना. सं. कॉलेजमधील ज्योतिष विषयाचें सन्मान्य शिक्षक आहेत.—**सं.**]

शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष आणि छंदशास्त्र ही वेदाचीं सहा अंगें असून तीं वैदिक ब्राम्हण बहुधा पाठ करितात. सांप्रत वैदिक ब्राम्हण जें ज्योतिष म्हणतात तो भाग वेदांगज्योतिष म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यांत पांच वर्षांचें एक युग अशी पद्धति आहे. ह्या पांच वर्षांच्या युग पद्धतीच्या ज्योतिषाचा थोडक्यांत इतिहास सांगण्याकरितां हा लेख लिहीत आहे.

वेदांगज्योतिष उत्पन्न होण्यापूर्वी भारतीयांचें ज्योतिःशास्त्रांतिल ज्ञान फार थोडें होतें. तेव्हां त्यांना सात ग्रहांची आणि सत्तावीस नक्षत्रांची ओळख झाली होती व त्या प्रत्येक ग्रहावरून एकेका वारास नांव देऊन सात वारांची पद्धति प्रथमतः भारतीयांनींच इसवीसनापूर्वी २१०२ सालीं सुरू केली (दप्तरीकृत भारताची रचना). ग्रहणें करणारे राहु केतु हे पात त्यांना माहित असून त्यांची गति उलटी आहे हेंही त्यांना माहित झालेलें असावें. तथापि इसवीसनापूर्वी २१०० च्या अगोदर सूर्याच्या गतिशिवाय कोणत्याही ग्रहाच्या गतीचा त्यांनीं विचार केलेला नव्हता. सूर्याच्या गतीचा मात्र त्याकाळीं बराच खोल अभ्यास झालेला होता. सुमारें हजार वर्षें एक सारखा अनुभव घेऊन इसवीसनापूर्वी ३१०२ चे अगोदरपासून त्यांनीं ठरविलें होतें कीं, आर्तव वर्षांचें मान सुमारें ३६५ $\frac{1}{4}$ दिवसांचें आहे, व सूक्ष्मपणें ११२ वर्षांचें ४०९०७ दिवस होतात. ह्मणजे ३६५ $\frac{1}{4}$ दिवसांप्रमाणें वर्षांचें मान घेतल्यास त्यांत ११२ वर्षांत १ दिवसाची चुकी होते असें ठरविलें होतें. ह्याप्रमाणें ते प्रत्येक वर्ष ३६० दिवसांचें घेऊन प्रत्येक चौथें वर्ष ३८१ दिवसांचें घेत असत. पण ११२ वें वर्ष ३८० दिवसांचें घेत. वर्षारंभीं ह्मणजे वसंतविषुवाचे दिवशीं सूर्य कोणत्या नक्षत्रीं आहे याचा ते नेहमीं वेध घेत असत व त्यावरून हजार वर्षांनीं विषुवबिंदु एक नक्षत्र मागे जातो असेंही त्यांना दिसून आलें होतें. इसवी सनापूर्वी ३१०२ ह्यावर्षी विषुवबिंदु रोहिणी नक्षत्रीं होता व इसवी सनापूर्वी २१०२ ह्या काळीं तो कृत्तिका नक्षत्रांत होता हें त्यांनीं

पाहिलें होतें. त्याचप्रमाणें सूर्याचें उत्तरायण आणि दक्षिणायनही त्यांना माहिती होतें. परमउत्तरायणबिंदु आणि परमदक्षिणायनबिंदु ह्यामध्यें किती अंतर आहे हेंही त्यांनीं वेधानीं मोजलें होतें व हें अंतर सध्याच्या गणनापद्धतीप्रमाणें ४९ अंश ३९ कला येते. (त्या काळीं अंश कला ही गणनापद्धती नव्हती.) ह्या काळीं धर्मकृत्यामध्यें बहुतेक चंद्राच्या स्थितीचा उपयोग करीत नव्हते. परंतु चंद्र-स्थितीचा धर्मकृत्यांत उपयोग करावा अशा विचारामुळेंच इसवी सनापूर्वी २१०० ह्या काळापासून चंद्रगतीचाही भारतीय लोक विचार करूं लागले. सूर्यासंबंधानें ज्यांना इतकें ज्ञान मिळवितां आलें त्यांना चांद्रमासाचें मान साधारण सूक्ष्मपणें (ordinary accuracy) ठरविणें अशक्य नव्हते व इसवीसनापूर्वी १९०० ते १७०० च्या सुमारासच त्यांनीं ४०० तिथींचें चंद्राचे एक चक्र होतें असें ठरविलें. वायुपुराण अध्याय ५० श्लोक १८२ ह्यांत असें सांगितलें आहे कीं, वैधयुगांत ४०० विद्युत् आहेत, यामध्यें एक चरांश होत असतो, ह्याला एक नाडिकाच कारण आहे. या श्लोकापूर्वीच्या श्लोकांतच ११२ वर्षांत सूर्याचे दिवस किती होतात हें सांगितलें आहे. (वैदिककालगणनापद्धति पान ५८). त्यावरून या श्लोकांत चंद्रगति संबंधानें सांगितलेलें असणें संभवते आणि एकनाडिका कारण आहे ह्यावरून तर ह्या वचनांत एका तिथीचा पूर्ण क्षय होण्यास किती काळ लागतो तेंच सांगितलें असावें असें निश्चितपणें वाटतें. कारण एका तिथीचा काळ साधारणपणें एका दिवसापेक्षां एकाच घटिकेनीं कमी असतो. ६४ तिथींचे ६३ दिवस म्हणजे ६४ तिथींत एक क्षयतिथी, हें मान बरेंच सूक्ष्म आहे. त्याप्रमाणें ४०० तिथींमध्यें ६$\frac{३}{४}$ क्षय होतात हेंच ह्या श्लोकांत सांगितलें आहे. कारण चरांश याचा अर्थ $\frac{३}{४}$ क्षय असा होईल. एकूण ह्या वचनावरून ६४ तिथींचे ६३ दिवस हें मान त्या काळीं माहित झालें होतें व तो काळ इसवीसनापूर्वी १९०० ते १७०० होय असें त्याच अध्यायांतील १९७ ते १९९ श्लोकांत विषुव-दिवस सूर्य कृत्तिकेच्या पहिल्या पादांत असतांना होतो असें सांगितलें आहे ह्यावरून ठरते. मैत्रायणीउपनिषदांतही विषुवबिंदूची हीच स्थिती सांगितली आहे.

चंद्रसूर्याच्या गतीचें इतकें ज्ञान झालें असतां त्यांच्या गतीचें एक युग बनविण्याची खटपट सुरू झाली हेंच वेदांगज्योतिषाच्या उत्पत्तीचें मूळ आहे. युग म्हणजे ज्या ठराविक काळानें सूर्यचंद्राची किंवा ग्रहांची तशीच स्थिति पुन्हा येते तो काळ. असें एक युग मागील काळीं माहित होतें. तें म्हणजे एकट्या सूर्या-संबंधानें, त्याच्या गतीचे चार वर्षांचे युग किंवा ११२ वर्षांचे सूक्ष्म युग. चंद्र आणि सूर्य या दोहोंच्याही गतींना लागूं पडेल असें एकच युग बनविण्याच्या इच्छेमुळें बऱ्याच चुका स्वीकारल्या जाऊन वेदांगज्योतिषाचें गणित निर्माण झालें. ह्या गणितांत ३६६ दिवसांचें वर्ष मानलें गेलें. अशा पांच वर्षांचे एक युग. या पांच वर्षांची नांवें संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर आणि इद्वत्सर

अशी होती. वर्षारंभ माघ महिन्यापासून होत असे. अशा पांच वर्षांच्या युगांत सूर्याचें संपूर्ण फेरे ५ आणि चंद्राचे ६७ फेरे मानिले गेले. तसेंच सूर्य मास ६० आणि ३० मासानंतर एक एक अधिक मास असे दोन अधिक मानीत असत. युगाच्या पहिल्या संवत्सर वर्षांत माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष, पौष ; दुसऱ्या परिवत्सर वर्षांत माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष आणि पौष, तिसऱ्या इदावत्सर वर्षांत माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, अधिक श्रावण, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष, आणि पौष; चौथ्या अनुवत्सर वर्षांत माघ, फाल्गुन, चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष आणि पौष; पांचव्या इद्वत्सर वर्षांत माघ, फाल्गुन चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष, पौष आणि अधिक माघ असे एका युगांत ६२ चांद्रमास मानीत. ह्या गणितांत अधिक मास माघांत व श्रावणांतच येत असे. युगाचा आरंभ सूर्य व चंद्र हे दोन्हीही आकाशांत धनिष्ठाधांत किंवा धनिष्ठा नक्षत्राच्या आरंभीं असतांना माघ महिन्याच्या, तसेंच उत्तरायणाच्या आरंभीं होत असे. ह्या एका युगासारखीच पुढील सर्व युगें घेतां येतील अशी प्रथम कल्पना होती पण ह्या युगाचे गणितांत फार चुकी होती. ६२ चांद्रमासाचे वास्तविक दिवस १८३०.८९६४ आहेत, ते या युग गणितांत १८३० घेतले गेले. १८३० दिवसांत सूर्याचे पांच फेरे होऊन शिवाय ३.६६४४७ अंश इतकी गति जास्त होते. चंद्राचे फेरे ६६ होऊन ३५२.७३५७४४ अंश इतकीच गति होते म्हणजे ६७ फेरे पूर्ण होत नाहींत. ह्यामुळें युगाचे गणित आकाश स्थितीशीं लौकरच जुळेनासे होतें. त्यामुळें ऋद्वेदांगज्योतिषानें ६ युगें गेल्यानंतर युगाच्या ठराविक दिवसांपैकीं २४ दिवस गाळून टाकण्याची युक्ति योजिली. ती कशी हे पुढील कोष्टकांवरून लक्षांत येईल :—

युग आणि दिवस	सूर्यगति	चंद्रगति
एक युग म्हणजे १८३० दिवस	५ फेरे + ३.६६४४७ अंश	६६ फेरे +३५२.७३५७४४ अंश
सहा युगें म्हणजे १०९८० दिवस	३० फेरे + २१.९८६८२ अंश	४०१ फेरे +३१६.४१४४६४ अंश
सहा युगें म्हणजे १०९५६ दिवस (२४ दिवस गाळून)	२९ फेरे + ३५८.३३३ अंश ह्मणजे सुमारें ३० फेरे	४०१ फेरे + ०.१८२७ अंश ह्मणजे सुमारें ४०१ फेरे

२४ दिवस सोडीत ही गोष्ट ऋग्वेदांगज्योतिष श्लोक ५ ह्यांतील 'दिनंत्यजः' ह्या शब्दांनें सांगितली आहे. अर्थात् आकाशामध्यें धनिष्ठार्धी किंवा धनिष्ठा नक्षत्रारंभीं चंद्रसूर्य आलेले पाहून हे दिवस सोडत हें उघड असून ती गोष्ट त्या श्लोकांत दिली आहे. ह्या सहा युगांनीं २४ दिवस सोडण्याच्या युक्तीनेंही थोडी चुकी संगळतेच ती नाहींशीं करण्याकरितां १८ युगाचे शेवटीं २४ दिवस न सोडतां १९ व्या युगाचे शेवटीं २३½ दिवस सोडावे लागतात हें पुढील कोष्टकांवरून दिसेल:—

युग आणि दिवस	सूर्यगति	चंद्रगति
१८ युगाचे पूर्ण ३२९४० दिवस	९० फेरे + ६७.९६०४६ अंश	१२०५ फेरे +२२९.२४३३९२ अंश
१८ युगें ३२८६८ दिवस (७२ दिवस गाळून)	८९ फेरे + ३५४.९९९ अंश	१२०३ फेरे + ०.५४८१ अंश
१९ युगें ३४६९८ दिवस (७२ दिवस गाळून)	९४ फेरे + ३५८.६६४ अंश	१२६९ फेरे +३५३.२८३८ अंश
१९ युगें ३४६९८½ दिवस (७१½ दिवस गाळून)	९४ फेरे + ३५९.१५६८ अंश सुमारें ९५ फेरे	१२६९ फेरे +३५९.८७१९ अंश सुमारें १२७० फेरे

आज उपलब्ध असलेल्या ऋग्वेदांगज्योतिषांत नक्षत्रारंभ धनिष्ठारंभींच आहे. परंतु वायुपुराण अध्याय ५० व मैत्रायणी–उपनिषद ह्यावरून त्या ज्योतिषांसारखें ज्योतिष इसवीसनापूर्वी १९०० ह्या काळांपासून चालू झालें असावें असें दिसतें. इतक्या चुकीचें ऋग्वेदांगज्योतिष दीर्घकाळपर्यंत कसें चालू शकलें असेल अशी शंका कै० शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांना आली होती (भारतीयज्योतिःशास्त्र, प्रथमावृत्ति पान ९२ व ९३). परंतु ह्याचें

उत्तर असें आहे कीं, २४ दिवसाचा त्याग करून गणित आकाश स्थितीशीं मिळते घेत असल्यामुळेंच ते दीर्घकाळ चालूं शकलें (दप्तरीकृत भारतीय युद्धकालनिर्णय पान २ व ३).

ऋग्वेदांगज्योतिषानंतर लौकरच यजुर्वेदांगज्योतिष पद्धति निघाली कारण ऋग्वेदांगज्योतिषांत युगाचे दिवस १८३० घेतले जात हें फारच चूक होतें म्हणून दर युगाचे शेवटीं एक दिवस सोडून नंतरच पुढील युगाचा आरंभ करावा म्हणजेच युगाचे दिवस १८३१ घ्यावे अशी यजुर्वेदांगज्योतिष पद्धति सुरूं झाली. ह्या ज्योतिषाचा हा विशेष **लोकमान्य टिळकांनीं** Vedic chronology पान ८६ वर दिला आहे. अर्थात् ह्यामुळें ६ युगांनीं २४ दिवस गाळण्याऐवजी ३० दिवस म्हणजे सुमारें एक चांद्रमासच गाळावा लागे, हें पुढील कोष्टकांवरून दिसून येईल:—

युग आणि दिवस	सूर्यगति	चंद्रगति
एक युग १८३१ दिवस	५ फेरे + ४. ६५ अंश	६७ फेरे + ५.९१२ अंश
सहा युगें १०९८६ दिवस	३० फेरे + २७. ९० अंश	४०२ फेरे + ३५.४७२६ अंश
सहा युगें १०९५६ दिवस (३० दिवस गाळून)	२९ फेरे + ३५८.३३३ अंश ह्मणजे सुमारें ३० फेरे	४०१ फेरे + ०.१८२७ अंश म्हणजे सुमारें ४०१ फेरे
३७१ चांद्रमास १०९५५.८४७८ दिवस	२९ फेरे + ३५८. १६ अंश म्हणजे सुमारें ३० फेरे	४०० फेरे + ३५८ अंश म्हणजे सुमारें ४०१ फेरे

पण हे यजुर्वेदांगज्योतिषाचें गणितही फार दिवस चालूं शकत नाहीं. कारण ६२ चांद्रमासाचे १८३१ दिवस ह्याप्रमाणें ३७२ चांद्रमासाचें १०९८६ दिवस होतात ह्यांतून एका चांद्रमासाचे २९.५१६१ दिवस वजा करून ३७१

चांद्रमासाचें १०९५६·४८३९ दिवस येतात परंतु ३७१ चांद्रमासाचे वास्तविक १०९५५.८४७८ दिवस आहेत. ह्मणजे ३० वर्षांनीं सुमारें ३८ घटिकांचा फरक येईल व सुमारें ६० वर्षांत ७६ घटिकांचा फरक येईल. हा फरक लक्षांत येणें अशक्य नाहीं. ह्यामुळें लौकरच सुधारणा होऊन ६४ तिथींचे ६३ दिवस ज्यांत आहे अशी पूर्वीं माहित असलेली गणितपद्धति सुरू झाली असली पाहिजे. असें मानल्यानें महाभारतीय युद्धकाळाच्या वेळीं ज्या चुका गणितांत होत्या असें दिसून येतें त्या सर्वांची उपपत्तीही लागते (भारतीय युद्धकाल निर्णय पान ३५). भारतीय युद्ध इसवी सनापूर्वी ११९७ ह्यावर्षी झालें व ही ६४ तिथींचें ६३ दिवस घेण्याची सुधारलली यजुर्वेदांगज्योतिष पद्धति भारतीय युद्धापूर्वी २१३ वर्षे सुरू झाली. ह्या पद्धतीमध्यें कधीं ३० वर्षांनीं तर कधीं ३५ वर्षांनीं ह्याप्रमाणें ९५ वर्षांत तीनदां क्षयमास घेत असत व ह्याप्रमाणें गणिताचा आकाश स्थितीशीं मेळ बसवीत असत.

क्षयमास घेऊन आकाश स्थितीशीं मेळ बसविण्याची युक्ति बराच काळ चालल्यानंतर भारतीयांच्या लक्षांत त्याचीच दुसरी एक युक्ति भारतीय युद्धानंतर २६ वर्षांनीं आली. ती अशी कीं, चौथें युग चालू असतां त्याचें पांचवें वर्ष अजिबात गाळल्यास म्हणजेच १९ वर्षांनीं चंद्रसूर्याची स्थिती पूर्ववत् आकाशांत होतें हें पुढील कोष्टकांवरून दिसून येईल:—

युग	चांद्रमास	दिवस
चार युग	२४८	७३२३.५८५६
युगाच्या शेवटल्या वर्षाचे मास (अधिक माघ मास धरून)	१३	३८३.९
१९ वर्षे	२३५	६९३९.६८५६
एका वर्षाचें ३६५.२५६३ दिवस घेऊन १९ वर्षांचे		६९३९.८६९७

ह्यावरून दिसेल कीं, चौथ्या युगाचें शेवटलें वर्ष सोडल्यानें आकाश स्थितीशीं मेळ बसतो व ह्या रीतीनें मेळ बसवू लागलें म्हणूनच महाभारतांत क्षय संवत्सराचा निर्देश आलेला आहे (कैं० दीक्षितकृत भारतीयज्योतिःशास्त्र प्रथमावृत्ति पान १२५) ह्या कल्पनेनेंच पुराणांत दिलेल्या कृतयुगारंभाची व त्रेतायुगारंभाची उपपत्ती लागते (वैदिककालगणनापद्धती पान ३८ ते ४५)

भारतीय युद्धानंतर निदान ५५८ वर्षपर्यंत ही १९ वर्षांनीं क्षयसंवत्सर घेण्याची पद्धती चालू होती म्हणजे ही पद्धती इसवीसनापूर्वी ६३९ पर्यंत चालू होती. ही पद्धती विश्वामित्रानें नवीन श्रवणादिनक्षत्रगणना सुरू केली तेव्हां बंद पडली. त्यापूर्वी कलियुग १०० वर्षांचे असूनही ते ९६ वर्षांचें घेतलें गेलें, कारण त्यांत क्षयसंवत्सर चार आले होते. तसेंच पुढील कृतयुग ४०० वर्षांचे असूनही ३८० वर्षांचे घेतले गेले. (वैदिककालगणनापद्धती पान ४० ते ४३). ह्याप्रमाणें २४ क्षय संवत्सराची उपपत्ति लागते. परंतु क्षय संवत्सर एकून २९ घेतले गेले असे वसिष्ठसिद्धांताच्या कालाच्या विचारांवरून ठरते. (भारतीय ज्योतिःशास्त्र निरीक्षण पान ७८, ८४ व ८५). ह्यावरूनच ही वेदांगज्योतिषद्धति बंद होण्याचा काळ ठरतो. हा इसवीसनापूर्वी ६३९ वर्षे होय. म्हणजे वेदांग-ज्योतिषाचा काळ इसवीसनापूर्वी १९०० ते ६३९ हा होय.

पुढें सुरू झालेली विश्वामित्राची पद्धतीही वेदांगज्योतिषपद्धतीच होय असेही म्हणतां येईल. कारण तींतही पांच वर्षांचें युग आहे. म्हणून तिचीही येथें थोडीशी माहिती देत आहे. ह्या विश्वामित्राच्या पद्धतींत युग पांच वर्षांचें असून त्याचे दिवस १८२६ घेतले जात (दप्तरीकृत धर्मरहस्य पान २२४–२२५) व क्षयमास किंवा क्षयसंवत्सर न घेतांच आकाश स्थितीशीं मेळ बसवीत असत तो असा कीं, एका वर्षांत ३७१ तिथी घेत. पांच वर्षांचे युगांत १८५५ तिथी व ३० वर्षांत १११३० तिथी म्हणजे ३७१ चांद्रमास व ह्याचे दिवस ६४ तिथींचे ६३ ह्याप्रमाणें १०९५६.०९३७ होतात, त्या ऐवजी ह्या पद्धतींत १०९५६ दिवस ते घेत. ही पद्धती इसवीसनापूर्वी ४११ पर्यंत चालू होती. येथून वेदांगज्योतिष पद्धतीप्रमाणें पांच वर्षांचे युग ही पद्धती भारतांतून नष्ट झालेली दिसते. इसवी-सनापूर्वी ४११ पासून पितामहाची ८ वर्षांचे युग असली पद्धती सुरू झाली. असा हा वेदांगज्योतिषपद्धतीचा थोडक्यांत इतिहास आहे.

संस्कृत काव्यांतील सृष्टिवर्णनें

[**कुमार श्री. भा. वर्णेकर, काव्यतीर्थ,** ह्यानीं आपल्या ह्या सुंदर निबन्धांत सृष्टिवर्णनाचें काव्यांतील स्थान ठरवून संस्कृत मधील सृष्टिवर्णनाचें दिग्दर्शन केलें आहे. त्यावरून त्यांची काव्यमय व रसग्राहक दृष्टि स्पष्ट होते. हे ना. सं. कॉलेजचे एक उत्तम विद्यार्थी असून हल्लीं संस्कृत B. A. (Hons.) मधें शिकत आहेत.—**सं.**]

प्रस्तुत विषयाचें विवेचन करताना प्रथमतः काव्य म्हणजे काय ? व त्याचा सृष्टिवर्णनाशीं संबंध काय ? याचा विचार अवश्य आहे, साहित्य-शास्त्रावरील निरनिराळ्या ग्रन्थकारांच्या मनांत ‘ काव्य ’ या शब्दाच्या व्याख्ये-बद्दल ऐकमत्य नाहीं. एका साहित्यिकानें प्रतिपादन केलेलें काव्याचें लक्षण त्याच्या नंतरच्या साहित्यिकाने तर्कनिकषावर घासून सदोष ठरविलेलें दिसतें. त्यामुळें साहित्यशास्त्रांत काव्याच्या व्याख्येच्या दृष्टीनें निरनिराळे सम्प्रदाय उगम पावले.

पहिला सम्प्रदाय “ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ” या मताच्या साहित्यिकांचा, म्हणजे शब्द व अर्थ या दोहोंसही प्राधान्य देणारांचा. भामह, मम्मट, वामन, हेमचन्द्र वगैरे साहित्यिक याच सम्प्रदायाचे अनुसारी होते.

दुसरा सम्प्रदाय “ रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् । ” या मताच्या ह्मणजे केवळ शब्दालाच प्राधान्य देणाऱ्यांचा. काव्यादर्श, अग्निपुराण, रसगङ्गाधर, चन्द्रालोक इत्यादि ग्रन्थ या मताचे प्रतिपादक होत.

या नंतरचे सम्प्रदाय वरील दोन्ही लक्षणे अव्याप्तिदोषयुक्त ठरविणाऱ्या साहित्यिकांचे होत. त्यामध्ये नाट्यशास्त्रकार भरतमुनि याचा रससम्प्रदाय हा सर्वांत श्रेष्ठ गणला जातो. साहित्यदर्पणाचा कर्ता विश्वनाथ यानेहि “ वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ” हेंच काव्याचें लक्षण सांगून मम्मटादि जुन्या साहित्यिकांच्या व्याख्येतील दोष विशद केलेले आहेत.

आनन्दवर्धनाचार्य यांनी ‘ ध्वनि ’ म्हणजे व्यङ्ग्यार्थ हाच काव्याचा आत्मा आहे असें प्रतिपादून एक नवीन सम्प्रदाय सुरू केला. या शिवाय वक्रोक्तिजीवितकार कुन्तक याचा वक्रोक्तिसम्प्रदाय व वामनाचार्याचा रीतिसम्प्रदाय देखील साहित्यशास्त्रांत प्रचलित होते.

अशा रीतीने काव्याच्या लक्षणाच्या दृष्टीने इतकें मतवैभिन्न्य असलें तरी सृष्टिवर्णन हा विषय काव्यकक्षेच्या बाहेर जात नाहीं; किंबहुना तो फक्त काव्याचाच विषय आहे हे जगन्नाथपण्डिताच्या पुढील वाक्यावरून कळून येईल. रससम्प्रदायावर टीका करताना जगन्नाथ पण्डित म्हणतोः—

" यत्तु रसवदेव काव्यमिति साहित्यदर्पणे निर्णीतं तन्न। वस्त्वलङ्कारप्रधानानां काव्यानामकाव्यत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। महाकविसम्प्रदायस्याकुलीभावप्रसङ्गात्। तथा च **जलप्रवाहवेगनिपतनोत्पतनभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि कपिबालादिविलसितानि च।** " या अवतरणावरून सृष्टिवर्णन हा महाकविसम्प्रदायानुसार काव्याचाच विषय असून जलप्रवाहवेगनिपतनोत्पतनादिकांची कवींनी केलेली वर्णनें ही 'नीरस' असली तरी सहृदयांना आन्ददायक असल्यानें निःसंशय 'काव्य' या संज्ञेला पात्र आहेत. याशियाय संस्कृत साहित्यशास्त्रांत काव्य हें

" नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रसूर्यादिवर्णनैः।
अलंकृतमसंक्षिप्तरसभावनिरन्तरम्॥ "

अशा प्रकारचे असावे असे स्पष्ट म्हटलेलें आहे. शहरें, समुद्र, पर्वत, ऋतु, चन्द्र, सूर्य इत्यादि विषयांचे आलंकारिक सविस्तर व शृंगारवीरकरुणादि रसांना उचंबळविणारे मनोहर वर्णन हे काव्यांत मुख्यत्वेकरून आले पाहिजे. सृष्टिसौन्दर्याच्या रसभरित मनोहर व अलंकारांनी युक्त अशा सविस्तर वर्णनाच्या श्रवणाने किंवा वाचनाने उदात कल्पना, उत्कृष्ट विचार व श्रेष्ट मनोवृत्ति यांचा उत्तम परिपोष होऊन अन्त:करणें आनन्दाने भरून जातात. म्हणून सृष्टिवर्णन हा काव्याचाच विषय अथवा काव्यच आहे असें म्हणता येईल. परंतु केवळ रसात्मक वाक्यांना काव्य म्हणण्यांत जी आपत्ति ओढवली तीच याहि बाबतीत शक्य असल्याने शीर्षकांत " काव्यांतील " या शब्दाचा प्रयोग साभिप्राय केलेला आहे.

कवींच्या ठिकाणी निसर्गत:च असलेली जी नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा असते तिच्या योगाने सामान्य माणसांच्या पूर्वी कधींहि अनुभवाला न आलेले किंबहुना त्यांच्या मनालाहि कधी न शिवलेले असे नित्य नवीन भामणारे विषय कवि सहृदय वाचकांच्या मनश्चक्षूंपुढे उभे करू शकतो याच प्रज्ञेला प्रतिभा असे नांव असून " प्रतिभैव कवीनां काव्यकरणे कारणं। व्युत्पत्त्यभ्यासौ तस्या एव संस्कारकारकौ न तु काव्यहेतू। " असें वाग्भटाने आपल्या ग्रन्थांत म्हटलेले आहे. व्युत्पत्ति आणि अभ्यास कितीहि असले तरी रमणीयार्थप्रतिपादक शब्दरचना घडण्यास प्रतिभाच कारणीभूत आहे—" तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा—" असेच जगन्नाथ पण्डिताचेहि मत आहे. प्रतिभा ही एक मनोगत शक्ति असून तिच्यामुळें कवीला काव्यविषय रमणीयत्वाने ओतप्रोत

भरलेला दिसतो आणि तेणे करून तो आपल्याला दृश्य झालेल्या त्या रमणीय विषयाचे वर्णन यथोचित शद्बांनी करून तो विषय वाचक किंवा श्रोते यांच्यापुढें जणु काय प्रत्यक्ष उभा करतो. कवि म्हणजे एक प्रकारचा अतीन्द्रिय द्रष्टा होय. तो आपल्या अद्भूत दृष्टीने स्वत: तर अदृष्टपूर्व व रच्यगोष्टी पाहतोच पण आपण पाहिलेल्या व अनुभविलेल्या त्या रमणीय वस्तूचें यथार्थ वर्णन शद्बद्वारा करून इतर कमी भाग्यवान् जीवांनाहि तो त्या रमणीय अनुभवाचे वाटेकरी करतो. महाभारतांतील दुष्यन्त आणि शकुंतला यांची कथा कालिदासापूर्वी कोणी वाचली नव्हती असें नाही पण तीच कथा कालिदासासारख्या प्रतिभावंताने वाचतात त्याच्या लेखणीतून वाग्देवतेला ललामभूत झालेलें " अभिज्ञान शाकुंतल " अवतीर्ण झालें. हीच गोष्ट इतर 'कवींच्या' बाबतीत देखील लागू पडते. सूर्योदय, चन्द्रोदय, सूर्यास्त, चन्द्र, चन्द्रिका, सागर, सरिता, सरोवरे, आकाश, तारका, पर्वत, वनें, उद्यानें इत्यादि सृष्टितील दिव्यें सर्वच पाहतात व पाहून आनन्दित होतात. पण जें पाहिलें त्याचें यथार्थ वर्णन करून इतरांनाहि त्या आनन्दाचे भागीदार करण्याचें सामर्थ्य फक्त 'कवीं'च्याच ठिकाणीं असल्याने सृष्टिवर्णनें हा कविकृतीचाच विषय आहे असे म्हणणे गैर होणार नाहीं.

प्रतिभेप्रमाणेच मनाची संस्कार क्षमता हा गुण कवींच्या ठिकाणी सृष्टि-वर्णनात्मक काव्य निर्माण होण्यास आवश्यक आहे. महाराष्ट्र कवींच्या ठिकाणी या गुणाचा अभाव अगदी उघड दिसून येतो. महाराष्ट्रांत ऋतुमानाचें वैचित्र्य आहे. शेतांचे, कुरणांचे, वृक्षवनस्पतीचे सौंदर्य भरपूर आहे; ओढे, नद्या, धबधबे, सरोवरें यांनी महाराष्ट्राला रमणीयत्व आलेले आहे; गगनचुंबी पर्वत, भीषण दऱ्या, उंच उंच कडे, किर्र रानें इत्यादि सृष्टीतील वैचित्र्यें महाराष्ट्रांत हवी तेवढी असून त्यांचा उपयोग करावयास लागणारे संस्कारक्षम हृदय नसल्याने, मराठीत सृष्टिवर्णनात्मक काव्याचा बहुतांशी अभावच आढळून येतो. याच्या उलट परिस्थिति आंग्ल कवींच्या बाबतींत दिसून येते पृथ्वीवरील कोणत्याही देशापेक्षां सृष्टिसौंदर्याच्या बाबतींत इंग्लंडचा नंबर केव्हाहि खालचाच लागेल, तथापि त्या देशातील वाङ्मयाचा इतिहास पाहिला तर त्या देशांतील कवींच्या हृदयावर तेथील भौतिक परिस्थितीचे संस्कार फार बलवत्तर झालेले आढळून येतील. " एकोणिसाव्या शतकांतल्या इंग्रजी काव्यवाङ्मयांत निसर्गाशिवाय इतर सूरच ऐकू येत नाही " असे एका काव्यज्ञाचें म्हणणे आहे. किंबहुना Naturalism हाच त्याच्या काव्यवाङ्मयाचा विशेष झालेला आहे. सृष्टि-सौंदर्याशी तादात्म्य पावण्याचा गुण आंग्ल कवींच्या ठिकाणी कसा उत्कटत्वाने वास करीत होता हें वर्डस्वर्थ कवीच्या काव्यावरून नीट कळून येईल.

संस्कृत कवींच्या ठिकाणीं हा गुण किती उत्कटत्वानें वास करीत होता हे पुढें ओघाओघानें कळून येईलच.

संस्कृतांत प्रायः महाकाव्यच लिहिणारे कवि असल्यानें केवळ सृष्टिवर्णन हाच विषय त्याना सम्प्रदायाप्रमाणे महाकाव्याकरिता घेणें शक्य नसते. तथापि महाकाव्यातून विषयानुरोधाने ठिकठिकाणीं सृष्टिवर्णनें आढळतात. अशारीतीने 'सृष्टिवर्णन' हा विषय संस्कृत काव्यांत अङ्गभूत असून ऋग्वेद, रामायण, रघुवंश, कुमारसम्भव, शिशुपालवध, नैषध, हरिवंश, कादम्बरी, हर्षचरित इत्यादि सर्व महाकाव्यांत व "काव्येषु रम्य" नाटकांत तो त्याच स्थितीत आढळतो. केवळ सृष्टिवर्णनालाच वाहिलेलीं अशीं मेघदूत व ऋतुसंहार हीं खण्डकाव्ये सोडली तर तशी इतर काव्येच संस्कृत भाषेत नाहीत असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. तथापि महाकाव्यांतून ठिकठिकाणी आढळणारी मनोरम सृष्टिवर्णनें ती उणीव जाणवू देत नाहीत. महाकाव्यातील सृष्टिवर्णनपर सर्ग हे वाचकास स्वतंत्र काव्यासारखेच वाचकांच्या अनुभवास येतात.

काव्यनिर्मिती होण्यास प्रतिभा जितकी कारणीभूत असते तितकेंच सृष्टि-वर्णनात्मक काव्य निर्माण होण्यास कवींच्या निवासस्थलाचे सृष्टिसौंदर्यहि बऱ्याच अंशीं कारणीभूत होत असते. दृष्टी पुढें प्रत्यहीं घडणारे सृष्टीतील चमत्कार पाहून कवीला ते वर्णन करण्याची स्फूर्ति होते. अर्थात् ज्या प्रकारची कवीची निवासभूमि असेल त्याच प्रकारची वर्णने कवींच्या काव्यांत असावीत यांत आश्चर्य नाहीं. इतिहास संशोधकांनीं कवींच्या या मनोधर्माचा बराच लाभ उचलला. कालिदास, भवभूति, भारवि इत्यादि महाकवींच्या निवासस्थलांचा शोध काढताना संशोधकांनीं त्यांच्या काव्यांतील सृष्टिवर्णनावरूनच तर्क लढविलेले आहेत. "मराठ्यांच्या संबंधानें चार उद्गार" या आपल्या पुस्तकांत राजाराम रामकृष्ण भागवत यांनीं भारवीच्या निवासस्थलासंबंधीं तर्क लढविताना

"उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः।"
भृशरया इव सह्यमहीभृतः पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः॥

या किरातार्जुनीयांतील एका श्लोकाचा आधार घेऊन "जशा सह्याद्रीच्या कड्यावर समुद्राच्या लाटा मोघ होतात, असा किराताच्या अठराव्या सर्गांत उद्गार काढणारा भारवि निःसंशय दाक्षिणात्य होय. मग तो मऱ्हाठा असो किंवा अस्सल द्रविड असो."

प्रो. मिराशींनीहि आपल्या कालिदास या प्रबन्धात कालिदास हा उज्जयिनीचाच रहिवासी होता हे सिद्ध करण्यासाठीं मेघदूतांतील

**" वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः "**

या श्लोकाचा आधार घेऊन ज्याअर्थी कालिदासानें मेघाला मोठ्या आग्रह-पूर्वक उज्जयिनीस जाण्याची विनंती करून त्या नगरीचें बारीक सारीक वर्णन दहा श्लोकांत केलें त्याअर्थी तो निःसंशय उज्जयिनीचाच रहिवासी असला पाहिजे असा तर्क केलेला आहे. याच्या उलट काश्मिरी पंडितांनी ' शक्रावतार ' ' शचीतीर्थ ' इत्यादि शाकुंतलांतील स्थलांचा उल्लेख करून कालिदास हा काश्मिरी असावा असा तर्क केलेला आहे.

भवभूतीच्या बाबतींतहि " **अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरं** " असा त्याच्या निवास स्थानासंबंधी स्पष्ट उलेख असताहि हें **' पद्मपुर '** म्हणजे भंडारा जिल्ह्यातलि आमगांवाजवळचे **' पद्मपुर '** कीं मालतीमाधवाच्या ९ व्या अंकांत भवभूतीनें वर्णन केलेली पद्मावती नगरी—जिला आज पद्मपवाया म्हणून ओळखतात—याचा वाद करताना संशोधकांची दृष्टि भवभूतीच्या नाटकांतील सृष्टिवर्णनाकडे वळते व त्याच्या अनुरोधाने ' पद्मपुर ' म्हणजे भंडारा जिल्ह्यांतील पदमपूर कीं नरवारच्या इशान्येस २५ मैलावर असलेले पदमपवाया हा वाद चालू होतो.

हें ' पद्मपुर ' रामचरितातील दंडकारण्याच्या

" तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते "

या सारख्या घोर आणि भीषण वर्णनावरून भंडारा जिल्ह्यातीलच असावें असा एकाचा तर्क तर,

**" पद्मावती विमलवारिविशालसिंधु—
पारासरित्परिकरच्छलतो बिभर्ति ।
उत्तुङ्ग सौधसुरमन्दिरगोपुराट्ट—
संघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरिक्षम् ॥**

अयंच मधुमती–सिन्धुसम्भेदपावनो भगवान्भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णबिन्दुरित्याख्यायते । " इत्यादि मालतीमाधवातील वर्णनावरून ' पद्मपुर ' म्हणजे नरवारच्या इशान्येस २५ मैलावर असलेले पदमपवाया हें खेडेंच असले पाहिजे असा दुसऱ्या मताच्या संशोधकांचा पक्ष.

सारांश, संस्कृत कवींच्या संबंधी निश्चित ऐतिहासिक उल्लेख नसल्यानें संशोधकांची दृष्टि सहाजिकच त्या कवींच्या काव्यांतील सृष्टिवर्णनांकडे वळते व त्यांच्या अनुरोधानें ते ऐतिहासिक माहिती संबंधी तर्क जुळवू लागतात.

परंतु अशा तऱ्हेची तर्क पद्धति कवींच्या संबधानें उपयोगांत आणणे धोक्याचें असते. सर्व साधारण दृष्टीनें पाहूं गेले असतां या तर्क पद्धतीत मुळींच दोष दिसत नाहीं; परंतु सर्रास याच नियमानें सर्व कवींची निवास स्थळें निश्चित ठरवू लागल्यास कसा घोटाळा माजेल हें किरातार्जुनीयाच्या प्रस्तावनेंत (निर्णयसागर प्रत) सम्पादकानें फार उत्कृष्ट रीतीनें दर्शविलेले आहे.

तो म्हणतोः—

" अत्र यदि सह्याद्रिनामग्रहणमात्रेणैव भारवेर्दाक्षिणात्यत्वमङ्गीक्रियेत, तदा तु दक्षिणदिक्प्रसिद्धानां मलय–सह्य–सुवेलादिपर्वतानां कावेरी–गोदावरी–ताम्रपर्णी भीमा–वेण्यादिनदीनां च वर्णयिता हरविजयकारः सुप्रसिद्धकाश्मीरकरत्नाकर–महाकविरपि दक्षिणात्य एवेत्यपि सुवचम्। एवं विन्ध्याटवीवर्णनतत्परो बाणोऽपि विन्ध्याद्रिवासी कश्चन भिल्लः स्यात्। अन्येऽपि स्वर्गपातालादि–वर्णनबद्धपरिकराः कवयस्तत्तत्प्रदेशवास्तव्या देवा दानवाश्च भवितुमर्हन्तीत्यतिसरला सरणिर्देशनिर्णये समुद्गीर्णा भागवतमहाशयेन। "

तात्पर्य, कवि काव्यांतील सृष्टिचेंही प्रायः विषयानुरोधाने व प्रतिभेच्या दिव्य दृष्टीने वर्णन करीत असल्याने त्या वर्णनातील स्वमताला परिपोषक असें सृष्टिवर्णनात्मक श्लोक उद्धृत करून कविसम्बन्धी ऐतिहासिक तर्क लढवीत बसणे खात्रीने उपहसनीय होईल.

सृष्टिवर्णन करताना कवीची दृष्टि सृष्टिसौन्दर्य पाहिल्यानंतर स्वतःला तें जसे दिसले ते जसेच्या तसें सहृदय वाचकांच्या प्रत्ययास कसें आणतां येईल याकडे असते. त्याकरिता तो बहुधा उपमा, उत्प्रेक्षा, रुपक, व्यतिरेक तथा निदर्शना या सारखे साधर्म्यावर आधारलेले अलंकार उपयोगांत आणतो. सरळ वर्णनापेक्षा सालंकृत वर्णन वाचकांना वर्णनीय वस्तूची यथार्थतेने कल्पना आणून देण्यास जास्त समर्थ होतें.

पर्वत मेघांनी आच्छादिलेले आहेत; त्यावर जलधारा वहात आहेत. त्यांच्या गुहांतून वारा सोसाट्यानें वहात आहे. असे वर्षाऋतूंतील पर्वताचे सरळसरळ वर्णन वाचून जो आनंदानुभव येतो त्याहून

" मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः।
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वता॥ "

हे वर्णन वाचून जास्त आनंदानुभव येतो, किंबहुना प्रत्यक्ष पर्वतच अन्तर्दृष्टिपुढें उभा राहतो.

वालिमकीरामायणांत सुन्दरकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड, अरण्यकाण्ड, युद्धकाण्ड वगैरे काण्डांत निरनिराळया सर्गातून जी सुंदर सुंदर सृष्टिवर्णनें आढळतात त्यामध्यें बहुधा उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक या अलंकारांचाच प्रादुर्भाव आढळून येतो.

मेघाभिरामा परिसम्पतन्ती
सम्मोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः।
वातावधूता वरपौण्डरीकी
लम्बेव माला रुचिराम्बरस्य ॥

किंवा किष्किन्धा काण्डांतील ३० व्या सर्गातील शरदृतूतील रात्रिवर्णनांत

रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा
तारागणोन्मीलित चारुनेत्रा।
जोत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति
नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥

किंवा

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः
सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थः
चन्द्रोपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥

इत्यादि श्लोकातील यथार्थ उपमा वाचल्यानंतर वर्णनीय वस्तु जणू काय स्वतःच्या दृष्टी पुढेंच उभी आहे असा वाचकाला भास होतो.

त्याचप्रमाणें

षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं
प्लवंगमोदीरितकण्ठतालम्।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादै—
र्वनेषु सङ्गीतमिव प्रवृत्तम् ॥
क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः
क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः।
व्यालम्बबर्हाभरणैर्मयूरै-
र्वनेषु सङ्गीतामिवप्रवृत्तम् ॥

इत्यादि श्लोकातील उत्प्रेक्षा फारच बहारीच्या आहेत. वालिमकीच्या काव्यांत अतिशयोक्ति, भ्रान्तिमान् यासारख्या कृत्रिम अलंकारांनी युक्त अशी सृष्टिवर्णने मुळीच आढळत नाहीत. परंतु त्यानंतरच्या कवींच्या काव्यांत अशाप्रकारचे अलंकार व भडक वर्णन फार आढळतात.

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दो-
रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।
दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥

किंवा

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥

यासारखी भडक सृष्टिवर्णनें वाल्मिकींच्या काव्यांत कदापि आढळणार नाहीत. किष्किन्धा काण्डांतील पम्पासरोवराच्या आसमन्तातील वनसौंर्याचे वर्णन फारच बहारीचे आहे. ते वाचत असताना आपण त्या वनांतच उभे आहो कीं काय असा वाचकाला भास होतो. जिकडे तिकडे वसंताचें राज्य चालू झालेलें आहे. प्रत्येक वृक्षावर भृङ्गाचें गुञ्जन, कोकिलांचें कूजन, मत्तमयूरांचें नर्तन वनांत आनन्दाची लूट करीत आहेत, वनाच्या मध्यभागीं पम्पेचें स्फटिकतुल्य शुभ्र जल चमचमत आहे. कामोद्दीपक वायूचा सुखस्पर्श अनुभवास येत आहे. अशातऱ्हेचे सृष्टिचें तें नितान्तरमणीय सौंदर्य पाहिल्यावर राम लक्ष्मणास म्हणतो:—

यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि ।
स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥

वाल्मिकीरामायणांत स्थळोस्थळी असल्या प्रकारची सुन्दर सृष्टिवर्णनें वाचावयास मिळतात. अर्थात या लहानशा निबन्धांत त्याचा साकल्याने उल्लेख करता येणे शक्यच नाही. तो एक स्वतंत्र निबन्धाचा विषय आहे.

(पूर्वार्ध)

आर्य चाणक्य

[भारतांतीलच नव्हे तर सर्व जगांतील प्रमुख राजनीतिपटु आर्य चाणक्याचें हें धावतें व्यक्तिदर्शन आपल्या सद्य:स्थितींत किती उद्बोधक होईल हें वाचकानींच ठरवावें. **कुमार गं. कृ. पोटे, काव्यतीर्थ,** हे या लेखाचे लेखक असून ते हल्लीं B. A. (Hons) (संस्कृत)चे वर्गांत शिकत आहेत. त्यांचें वाचन मूलग्राही व मार्मिक असून लिखाण ही हृदयंगम आहे. हे तीर्थ परीक्षेपर्यंत नागपूर संस्कृत कॉलेजचेच विद्यार्थी होते.—**सं.**]

उपलशकलमेतद् भेदकं गोमयानां
बटुभिरुपहृतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।
शरणमपि समिद्भिः शुष्यमाणाभिराभिः
विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥

शुष्क गोमयाचें चूर्ण करण्याकरतां असलेला दगडाचा तुकडा, कोवळ्या बालकांनी आणलेल्या कुशांचा ढीग, वाळत ठेवलेल्या यज्ञकाष्ठांनी छदिप्रांत वाकला आहे, असें पडक्या भींतीचें एक खोपटें एवढेंच त्या महाभागाचें वैभव; सरस्वतीचें सतत साहचर्य्य असल्यामुळेंच कीं काय लक्ष्मी त्याकडे पाठ फिरवून दूर निघून गेली असावी; अठराविश्वे दारिद्र्य पूर्वजापासून चालत आल्यामुळें, जन्मापासूनच त्याशीं सतत साहचर्य्य; आपल्या जन्मस्थलापासून दूरदेशीं गेल्यामुळें एकाकी जीवन; मदत असेल तर ती स्वत:चीच, पाटीलपुत्रासारख्या दूरच्या राज्यांत एक कंगाल ब्राम्हण जातो काय ! आणि मगधासारख्या रुढमूल राज्यांत क्रांति घडवून आणतो काय ! ' निःस्पृहस्य तृणं जगत् ' असा हा महापुरुष भारतदेशांत तत्कालीन प्रचंड असलेल्या मगधासारख्या राज्ययंत्राची धुरा अत्यंत हुशारीने व जोमाने पण निरपेक्ष वाहतो. असा हा चमत्कार, अशी विचित्र घटना कशी घडून आली ? कोणी घडवून आणली ? या क्रांतिकारी घटनेचा घटयिता तरी कोण ?

अश्वा नागा स्यन्दनानाञ्च सङ्घाः
मन्त्राः शुद्धा दैवतञ्चानुकूलम् ।
एतान्याहुः साधनानि स्म राज्ञाम्
तेभ्योऽपीयं बुद्धिरुत्कृष्यते मे ॥

' तुरंगमादि राज्यसाधनें मला नकोत. तीं राजाची राजालाच लखलाभ असोत. माझी बुद्धीच सर्वापेक्षां वरचढ आहे, ' असें प्रबल आत्मविश्वासाने गर्जून सांगणारा

विप्रवर्य म्हणजे दुसरा तिसरा कोणी नसून, ' नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वर ' नंदाचा नाश करून चंद्रगुप्त मौर्याला पाटिलपुत्राच्या सिंहासनावर बसविणारा, राक्षसासारख्या राजनीतिनिपुण स्वामिनिष्ठ अमात्याचा आपल्या बुद्धिबलानें ' आयसैरायसः छेद्यः ' या स्वोक्त नीतीचा अवलंब करून पाडाव करणारा विष्णुगुप्त चाणक्य होय. विष्णुगुप्ताचें पूर्व चरित्रच इतकें कांहीं विलक्षण आहे कीं तो महापद्मनंदानें पितृश्राद्धाचें दिवशीं यात्रावरून उठवून अपमान केल्याबरोबर **' नंदवंशध्वंसमकृत्वा नाहमिमां शिखां बध्नामि । यः खलु राज्यं लिप्सते स मामनुगच्छतु '** अशी घोर प्रतिज्ञा करतो आणि लगेच सहा महिन्यांच्या आंतच ती अमोघ करतो, याबद्दल कांहीं विशेष नवल वाटत नाहीं. तो प्रसंग असाः—

महापद्मानें आपल्या तीन सचिवांपैकीं शकटार नांवाच्या सचिवाला त्याच्या कांहीं अपराधावरून अत्यंत कडक शिक्षा केली होती. कांहीं दिवसानंतर मन पालटलें व पुन्हां त्याला मंत्रिपदावर नियुक्त केलें. असा हा शकटार सूड बुद्धीनें व्याप्त होऊन हिंडत असतां गांवा बाहेर एका मंदिराजवळ कोणी कृष्ण-काय ब्राम्हण कुशांच्या रोपट्यावर ताक शिंपडतांना त्याला दिसला. शकटार आश्चर्यचकित झाला व त्यानें प्रश्न केल्यावरून त्या ब्राम्हणानें सांगितलें कीं " विवाह समयीं एक कुशगवताचें टोंक त्याचें पायास रुतलें. त्या जखमेमुळें अशौच होऊन विवाहास प्रतिबंध झाला. त्यामुळें निव्वळ सूड म्हणून कुश-कुलांचा समूल उच्छेद करण्याच्या इर्षेनें तक्रसिंचन करीत आहे. " अचेतन वस्तूंकडून झालेल्या अपराधांचें बाबतींत देखील जो इतका करारी, तो तेजस्वी दुसरा दुर्वासच जणूं, नंदानें केलेला घोर अपमान मूग गिळून सहन करील हें शक्य तरी कसें ?

सहा महिन्यांच्या आंतच चाणक्यानें आपल्या बुद्धि कौशल्यानें आणि कुटिल नीतीनें हितोपदेशांतील विग्रह प्रकरणांत, :—

नन्दं जघान चाणक्यस्तीक्ष्णदूतप्रयोगतः ।
तद्दूरान्तरितं दूतं पश्येद् वीरसमन्वितः ॥

म्हटल्याप्रमाणें नंदाचा दूतप्रयोगाचा अवलंब करून नाश केला. लगेच ही बातमी चंद्रगुप्तास कळवून पर्वतेश्वराच्या पर्वतकाला राज्याचा अर्धा हिस्सा देण्याचें कबूल करून मौर्य्यास पाटलिपुत्रास आणलें व राज्यावर बसविलें. प्रतिज्ञार्णव तरून यशस्वी झाला म्हणून सोडलेली शिखा पुन्हा बांधली. नंदनिष्ठ अमात्य राक्षस पाटलिपुत्राच्या बाहेर जाऊन चंद्रगुप्तास राज्यावरून काढण्याचे व त्याजागीं दुसऱ्यास बसविण्याचे दृढ प्रयत्न करूं लागला. राक्षसानें चंद्र-नाशाकरतां पाठविलेली विषकन्या चाणक्यानें आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें राज्या-

धभाक् पर्वतकाला मारण्यांत उपयोगी आणली. व राक्षसाचा दोस्त (?) क्षपणक याने राक्षसाच्या सल्लेनुसार विषकन्या पर्वतेश्वराकडे पोंचविली अशी घोषणा करून त्याला शहरा बाहेर काढून लावले. प्रजेच्या मनांत राक्षसा-विषयीं वाईट ग्रह उत्पन्न करण्याची संधि साधली. अशा रीतीनें विष्णुगुप्तानें एका दगडानें दोन पक्षी मारण्याचें कार्य साधलें. चाणक्याला या हुशारीबाबत प्रत्यक्ष त्याचा शत्रू राक्षसच त्याला काय शिफारस देतो, तें पाहण्यासारखे आहे. तो मुद्राराक्षसाच्या दुसऱ्या अंकांत म्हणतो:—

"साधु कौटिल्य! साधु,

परिहृतमयशः पातितमस्मासु च घातितोऽर्द्धराज्यहरः।
एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥

विशाखदत्त विरचित राजकारणाच्या डावपेंचावर आधारलेल्या मुद्राराक्षस नाटकांत मुख्यत: केलेलें चाणक्याचें व्यक्तिदर्शन अत्यंत परिणामकारक रीतीनें मनावर ठसा उमटवितें. चाणक्याची राजनीति—निपुणता, अन्यत्र विरल आढळणारी योजकता, कार्यदर्शित्व इत्यादि विविध गुण वाचणाऱ्याच्या मनाची पकड घेतल्यावांचून राहात नाहीत. 'कौटिल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधि-कृत:' म्हणून चंद्रगुप्तास राज्यनीति शिकविण्याकरतां रचलेलें कौटिलीय अर्थ-शास्त्र, अथवा त्यांतील महत्वाचीं तत्वें ज्यांत ग्रथित केलीं आहेत अशी चाणक्य सूत्रें वाचून जर कोणी अंतर्मुख होऊन विचार (Introspection) करूं लागला तर कोणाही सहृदयाला चाणक्याच्या यशाचें रहस्य, कौटिलीय योजनांची गुरुकिल्ली कशांत आहे याची साधारण कल्पना येण्यास बरीच मदत होईल.

'मूलसूत्रं प्रवक्ष्यामि चाणक्येन यथोदितम्।
यस्य विज्ञानमात्रेण मूर्खो भवति पंडितः॥

ज्याच्या वाचनाने व ज्ञानाने मूर्ख सुद्धां ज्ञानी होवूं शकतो, एकदम यक्षिणीची कांडीच जणूं फिरते, इतका ज्याबद्दल दांडगा आत्मविश्वास तो स्वतः किती पराकोटिचा पंडित व नीतिनिपुण असावा बरें? एकेक सूत्र घेऊन त्यावर मनन करूं लागलें असतां, तें रचणारी व्यक्ति केवढी बिनचूक असावी, त्याच्या कल्पना कशा रेखीव आणि स्पष्ट असाव्यात! तीं तत्वें प्रत्यक्ष आचरणांत आणून मगच तीं समर्थन केलेलीं असावींत याबद्दल वाचणाऱ्याची ठाम समजूत होते.

मुद्राराक्षस नाटक मुख्यतः त्याच्या अभिधानाप्रमाणें म्हणजे 'मुद्रया गृहीतो राक्षसो यत्र' मुद्रेच्या मदतीने ज्यांत राक्षसाचा पाडाव करण्यांत

आला आहे, त्याला आपलें ह्मणणें स्वीकारण्यास भाग पाडले आहे, असे ज्यांत दाखविलें आहे, तें नाटक. अर्थात् राक्षसाचा पाडाव करणारा कोण, हें सांगण्याची गरजच नाहीं. नन्दाचा नाश केल्यानंतर उरलेला जो राक्षस तो आपल्या बाजूला आल्याशिवाय चंद्रगुप्ताच्या राज्याला स्थैर्य नाहीं, हें जाणून चाणक्याने राक्षसाला चंद्रगुप्ताचे मंत्रिपद स्वीकारण्यास भाग पाडण्याकरतां योजलेलें नीतिनैपुण्य व तदुद्भूत विविध रोमांचकारी घटना यांची सुसूत्र व सुसंबद्ध रीतीने केलेली मांडणी ह्मणजेच मुद्राराक्षस नाटक होय. प्रत्यक्ष चाणक्यच राक्षसाला वश करण्याचें बाबतींत ह्मणतो, 'अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किंवा स्थैर्यमुत्पादितं चंद्रगुप्तलक्ष्म्याः', यावरच सर्व नाटकाची उभारणी आहे.

राक्षसाचें कार्य कौशल्य व दृढस्वामिभक्ति हे गुण चाणक्य पूर्णपणें जाणून होता. ह्मणून राक्षसाला चंद्रगुप्ताचें मंत्रिपद ग्रहण करण्यास भाग पाडलें तर अनायासेंच मौर्य्यराज्य स्थिरमूल होईल ही त्याची योग्य कल्पना.

प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिताः येषां गुणाः भूतये ।
ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥

हें चाणक्य पूर्णपणें जाणून होता. चाणक्याने आपला उद्देश साध्य करण्याकरतां कन्यादूतप्रयोग अथवा त्याच्या कसोटींत उतरलेल्या गुप्त चरांकडून बरीच कामगिरी करविली. 'राजानश्चारचक्षुषः' हें राजकारणांतील तत्व दोघाही पक्षाला पूर्णपणे अवगत; पण चाणक्याचें बाबतींत—'क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुभिर्न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' हें खरें ठरलें; उलट राक्षसाच्या बाबतींत अज्ञातकुलशीलांना सिद्धार्थक, जीवसिद्धि, भागुरायणादि वस्तुतः चाणक्याचे हेर असलेल्याना आपल्या विश्वासांत घेतलें व आपला नाश करून घेतला.

चाणक्याचा चर भागुरायण याने पर्वतकपुत्र मलयकेतूचा विश्वास संपादन करुन, त्याला चाणक्यानेच पर्वतकाला मारले असें सांगून भिवविलें, व राक्षसाकडे दोघेही गेले. राक्षस, मलयकेतु व कांही कौलूतादि राजे यांच्या सकट कुसुमपुरावर स्वारी करण्याचा बेत केला. परंतु—दैवमन्यत्रचिंतयेत् ।

चंद्रगुप्ताचा वध करण्याकरितां राक्षसाने पाठविलेले आपले हस्तक, यंत्रतोरण चंद्रगुप्तावर पाडण्याकरतां नेमलेले दारुवर्मन्, बर्बरक, विष देण्याकरतां ठेवलेला अभयदत्त नांवाचा वैद्य, शयनाधिकृत प्रमोदक आणि शयनगृहाखालीं सुरुंगांत लपलेले बीभत्सादि सर्वांचा त्यांच्या मूर्खपणामुळें व चाणक्यामुळें झालेला नाश पाहून त्यांच्याबद्दल अत्यंत कींव येते. अगोदर आज्ञा केल्याशिवायच दारुवर्म्यानें राजवाडा सुशोभित केला, हें ऐकून चाणक्य शंकित झाला. बरोबरच आहे.

अत्युपचारः शंकनीयः' (चा० सू०) चाणक्य आपल्या तयारींत राहिला व पर्वतकाच्या भावाला—वैरोचकाला त्यांचें भक्ष्य बनविलें. दारुवर्मा आणि बर्बरक यांना स्वतःच्याच घाईने प्राणांस मुकावें लागलें. आणि जनतेंत या सर्वांच्या बुडाशीं राक्षस असावा, अशी समजूत राक्षसाबद्दल अप्रीति उत्पन्न झाली. 'यो यस्मिन्कर्मणि कुशलस्तं तस्मिन्नेव नियोजयेत्' (चा० सू०) हें जो राजकारणी पुरुष विसरेल तो कदापि यशस्वी होणार नाहीं.

नियोज्य मूर्खं कार्ये च राज्ञो दोषास्त्रयस्तथा।
अयशश्चार्थनाशश्च नरके पतनं यथा॥

अशी राजेलोकांना विष्णुगुप्ताने चाणक्य-राजनीतींत धोक्याची सूचना देखील देऊन ठेवली आहे. भांड्याचा रंग बदललेला पाहून औषध विषमिश्रित आहे, अशी खात्री झाली व तेंच अभयदत्ताला प्यावयाला लावून चाणक्याने त्याला त्याच्या कर्माचें बक्षीसही देऊन टाकलें. भाताचे कण घेऊन भींतीच्या भेगांमधून जाणाऱ्या मुंग्या पाहून सुरुंगाचा संशय आला व ती खोलीच्या खोलीच जाळून टाकल्यामुळें बीभत्सप्रभृति धूमावरुद्धदृष्टि होत्साते मरण पावले. 'अरिप्रयत्नमभिसमीक्ष्य आत्मरक्षया वसेत्' (चा० सू०) हें तत्व चाणक्याने आपल्या बाबतींत तरी पूर्णपणें ओळखलें यांत शंका नाही. राक्षसच ही गोष्ट कशी कबूल करतो, तें पाहण्यासारखें आहे. तो श्लोक असा:—

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गूढं प्रयुक्ता मया
दैवात्पर्वतकस्तया स निहतो यस्तस्य राज्यार्धभाक्।
मे शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिताः
मौर्यस्यैव फलंति हन्त विविधश्रेयांसि मन्नीतयः॥

राक्षस आपल्या स्वाधीन कसा होईल याची नाडी चाणक्याने बरोबर ओळखून काढली, असें म्हणावयास कांहीच हरकत नाही. चन्दनदास नावाचा नगरश्रेष्ठी राक्षसाचा प्राणप्रिय मित्र. याच्या इथेंच राक्षसाने आपलें कुटुंब ठेवलेलें. चाणक्याने त्याला पकडून आणलें व राक्षसाच्या गृहजनाबद्दल मागणी केली. परंतु त्यानें न घाबरता 'सन्तमपि गेहे राक्षसस्य गृहजनं न समर्पयामि' असें रोखठोक चाणक्यास उत्तर दिले. चाणक्यानें चंदनदासाला सहकुटुंब कैदेत ठेवण्याची दुर्गपालास आज्ञा दिली. मनांतून तर चाणक्य चंदनदासाचा शिबीसारखा अलौकिक स्वार्थत्याग पाहून चकितच झाला. आपला प्राणप्रिय मित्र आपल्याकरतां इतका त्रास सहन करीत आहे, असें राक्षसाला समजेल तर तो याच्या सुटकेकरतां खात्रीनें धांवून येईल व आपण अशा रीतीने राक्षसाला वाटेल तें

करावयास भाग पाडूं असा नाक दाबून तोंड उघडविण्याचा चाणक्याचा हेतु. हा हेतु चाणक्याचेच शब्दांत सांगावयाचा झाल्यास तो असा:—

त्यजत्यप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमापदि ।
तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥

किती तरी तर्कशुद्ध विचारसरणी, आणि ह्मणूनच चाणक्याचें ध्येयच असें कीं राक्षसाला—

'बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया-
मारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥

त्याची ही विचारसरणी कशी कमालीची यशस्वी झाली, हें आपणास पुढें समजेलच.

राक्षस आणि मलयकेतु या दोघांत भेद पाडण्याकरतां चाणक्यानें आपल्या हेरांकरवीं योजलेली युक्ति कल्पनातीत सफल झाली. त्याच हेतुनें त्यानें चंद्रगुप्त आणि स्वतः यांत कृत्रिम कलह घडवून आणला. चंद्रगुप्ताच्याच शब्दांत सांगावयाचें ह्मणजे—

"कृतककलहं कृत्वा स्वतंत्रेण त्वया कश्चित्कालं व्यवहर्तव्यमित्यार्योपदेशः। स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः। अथवा शश्वदार्योपदेशसंस्क्रियमाणमतयः सदैवास्वतंत्रा वयम्.' लौकरच त्यांचे चंद्रगुप्ताचे इच्छेविरूद्ध चाणक्यानें कौमुदी-महोत्सव बंद केला या बाबत बनाव घडून आला. चंद्रगुप्तानें कारण विचारल्यावरून चाणक्य, 'तूं सचिवायत्तसिद्धि असल्यामुळें या बाबतींत पडण्याची गरज नाहीं,' असें बजावतो. त्याचवेळीं राक्षसानें यांच्यांत भेद पाडण्याकरतां नेमलेला वैतालिक—

'दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा ।
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ॥'

असा उत्तेजनपर श्लोक ह्मणून चेतवितो. चाणक्याला लगेच राक्षसाची करामत समजते. तो आत्मगतच ह्मणतो, "आः ज्ञातम्। राक्षसस्यायं प्रयोगः। दुरात्मन् राक्षस दृश्यसे; भोः जागर्ति खलु कौटिल्यः।" केवढा आत्मविश्वास! चाणक्य आणि चंद्रगुप्त यांत भांडण होऊन चंद्रगुप्ताने कौटिल्यास सचिवपदावरून काढलें, या बातमीचा इष्ट तो परिणाम झाल्यावांचून राहिला नाहीं. त्याचप्रमाणें राक्षस चाणक्यापेक्षां प्रशस्यतर आहे, असें चंद्रगुप्तानें ह्मटलें, हें ज्यावेळीं करभक नांवाचा हेर राक्षसास सांगतो, त्यावेळीं मलयकेतु व भागुरायण तें सर्व चोरून ऐकत असतात. तें ऐकून मलयकेतु ह्मणतो—

'गुणप्रशंसया दर्शितश्चंद्रगुप्तेन राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

यावर लगेच चाणक्यचर पण मलयकेतु ज्याला आपला प्रियमित्र समजत असे, तो भागुरायण म्हणतो, 'न तथा गुणप्रशंसया यथा चाणक्यबटोर्निराकरणेन.' एकंदरींत काय कीं भागुरायणाने मलयकेतुचें मन राक्षसाबद्दल साशंक करून ठेवलें. तरी पण मलयकेतु राक्षसाला कुसुमपुरावर चाल करण्यास सांगतो. राक्षस क्षपणकास मुहूर्त विचारतो. क्षपणक चाणक्याचाच हेर. त्याने संध्या लग्नाची वेळ सांगितली. पण बिचाऱ्या राक्षसाला काय माहीत कीं, 'राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु.' अन् तसें झालेंही.

मुद्राराक्षसाच्या पांचव्या अंकांत चाणक्याचे दोन हेर क्षपणक, जीवासिद्धि व सिद्धार्थक यांनी मलयकेतूस व राक्षस यांच्या कलहाग्नीला जोराने वारा घातला. मलयकेतुने राक्षसाला हांकून लावलें. व कौलूतादि मोठमोठ्या राजांना देहांत शिक्षा दिल्या. हा सर्व प्रकार अतिविस्तृत पण गुंतागुंतीचा आहे. तो कल्पना येण्यास संक्षेपाने पुढें दिला आहे.

मलयकेतुच्या शिबिरातून बाहेर जाणाऱ्या व येणाऱ्यांना भागुरायणाने तो राक्षसाचा प्रियमित्र (?) असल्यामुळें त्याला जाण्याचें कारण विचारलें. बऱ्याच आग्रहा नंतर त्यानें सांगितले की राक्षसाने मलयकेतुच्या पित्याला विषकन्या प्रयोगाने मारविलें. व तो आरोप माझ्यावर आला. सद्यः राक्षस कांही तरी तसेंच निर्घृण करण्याचे विचारांत आहे. म्हणून पुनरपि माझ्यावर प्रसंग येवूं नये या उद्देशाने दूर कोठें तरी निघून जात आहे. मलयकेतु आडून हें भाषण ऐकत होताच. पित्याचें नांव ऐकतांच त्याचा शोक अनिवार झाला. व बाहेर भागुरायणाकडे येवून राक्षसाला उद्देशून बाष्पस्तंभित कंठाने म्हणू लागला :—

मित्रं ममायमिति निर्वृतचित्तवृत्तिर्विस्रंभतस्त्वयि निवेशित-सर्वकार्य्यः ।
तातं निपात्य सहबन्धुजनाक्षितोयैरन्वर्थतोऽपि ननु राक्षस राक्षसोऽसि ॥

त्याचप्रमाणे ज्याने शकटदासास मृत्युच्या दाढेंतून सोडविल्यामुळें (?) राक्षसाचा परमविश्वास संपादन केला, तो चाणक्याचा दुसरा चर सिद्धार्थक राक्षसनामाङ्कित मुद्रालांछिता पेटिका, तसेंच राक्षसाच्या मुद्रेचें लांछन असलेलें पण पत्ता नसलेलें पत्र घेवून शिबिरांतून परवानगीपत्रका शिवाय जात असतांना पकडला जाऊन भागुरायणासमोर आणल्या गेला. पत्रावर—'स्वस्ति यथास्थानं कुतोऽपि कोऽपि कमपि पुरुषविशेषमवगमयति —' इत्यादि मज़कूर राक्षसाच्या जीवश्च कंठश्च शकटदासाच्या हस्ताक्षरांत लिहिला होता. त्याला बरेच चाबकाचे तडाखे लागल्यानंतर त्यानें राक्षसानें हें पत्र चंद्रगुप्तास लिहिलें

आहे व नजराणा ह्मणून हे अलंकार पाठविले आहेत असें सांगितलें. पत्राचा अर्थ तेव्हां स्पष्ट झाला. मलयकेतुला वाटले कीं सैन्याची रचना एका विवक्षित तऱ्हेनें करून राक्षस आपल्यास दगा देणार त्याला राक्षसाचा पक्का संशय आला, नव्हे त्याच्या दुष्ट (?) हेतुबद्दल पूर्ण खात्री झाली. ते राक्षसाकडे स्पष्टीकरणार्थ गेले. राक्षसास जरी त्यांतील कांहींच माहीत नसलें तरी पण सिद्धार्थक व क्षपणक दोघेही राक्षसाचे प्रगट दोस्त (?), राक्षसाच्या मुद्रेचें लांछन, व मलयकेतुच्या पित्याचे ओळखीचे अलंकार यामुळें राक्षसास असंबद्ध उत्तरें द्यावीं लागलीं. राक्षस अज्ञातकुलशीलावर विश्वास टाकल्यामुळें मुद्देमालासकट (Red-handed) पकडल्या गेला. तेव्हां मलयकेतु त्याला टोंचून बोलतो—

चंद्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छता ।
कल्पिता मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥

मलयकेतु राक्षसाला मंत्रिपदावरून काढून लावतो. तेव्हां राक्षस चंदनदासाच्या उपकारांतून मुक्त होण्याकरतां चाणक्यानें आगाऊच वर्तविल्याप्रमाणें ठरवितो— 'चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुन्ध्यात् कृतघ्नं न चेत्' मलयकेतु अविचारानेंच कौलूतादींना शिक्षा फर्मावितो व 'अविवेकः परमापदां पदम्' या कव्युक्तिप्रमाणें भागुरायणादींकडून पकडल्या जातो. राक्षस चन्दनदासास सोडविण्याकरतां कुसुमपुरास येतो. त्याच्या आगमनाची बातमी उन्दुर नांवाच्या हेराकडून चाणक्यास कळते. तेव्हां चाणक्य एका चरा तर्फे राक्षसाला चंदनदास आज सूळावर चढविल्या जाणार आहे, अशी माहिती करून देतो. चन्दनदास व त्याची कुटुंबीय मंडळी हृदयास फोडणाऱ्या रीतीनें शेवटील क्षण घालवीत असता राक्षस तेथें जातो; व कालपाशिकांना चन्दनदास नको नको ह्मणत असता देखील पकडावयास लावतो. त्याला चाणक्या पुढें आणतात. चाणक्याला पाहतांच राक्षसाच्या तोंडून खालील उद्गार निघतात— 'अये अयं स दुरात्मा अथवा महात्मा कौटिल्यश्च,

आकरः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः ।
गुणैर्न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥'

चंद्रगुप्त राक्षसास अभिवादन करतो. त्यामुळे राक्षसाच्या मनांत चंद्रगुप्ताबद्दल अनुकूल ग्रह होतो. थोड्याच वेळांपूर्वी 'तदिदानीमपि तावदरातिहस्तगतो विनश्येत् न तु राक्षसश्चंद्रगुप्तेन सह संदधीत.' अशी ठाम प्रतिज्ञा करणारा राक्षस लगेच नाक दाबल्याबरोबर तोंड उघडावे त्याप्रमाणे चाणक्याने 'अमात्य राक्षस अपेक्ष्यते चन्दनदासस्य जीवितम्? तर्हि गृह्यताम् शस्त्रम् (मंत्रिपद स्वीकार.)। अथवा किमनेन न खलु भवतः शस्त्रग्रहणमन्तरेण चन्दनदासस्य जीवितमास्ति ।'

असें म्हणल्याबरोबर राक्षसाला चंदनदास जीवश्च कंठश्च असल्यामुळें दुसरें गत्यंतर नसतें. तेव्हां तो उत्तरतो, "भो विष्णुगुप्त उपानय खड्गं." हा भयंकर फरक कसा घडून आला ?

त्यजत्यप्रियवत् प्राणान् यथा तस्यायमादि ।
तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥

ही नाडी ओळखून त्याप्रमाणे वागणारा चाणक्य खरोखरच धन्य होय !

इथपर्यंत चाणक्याचें मुद्राराक्षसाचें आधारें धांवतें व्यक्तिदर्शन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रथम सांगितल्याप्रमाणे चाणक्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची, यशाची व राजनीतिनैपुण्याची गुरुकिल्ली ज्याला पाहावयाची असेल. त्याला कौटिलीय अर्थशास्त्र, चाणक्यसूत्रें अथवा लघुचाणक्यराजनीति इत्यादि ग्रंथांत चाणक्याच्या विचाराचें प्रतिबिंब पडलें असल्यामुळें त्याचें व्यक्तिदर्शन स्पष्टपणें होण्यास त्या ग्रंथाची बरीच मदत होण्यासारखी आहे. चाणक्याचा मंत्रसंवरणावर बराच जोर दिसतो. 'मंत्रसंवरणे कार्यसिद्धिर्भवति' (चा० सू०) 'मंत्रनिःस्रावो सर्व विनाशयति' (चा. सू.) अथवा 'नास्य गुह्यं परो विद्याद् विद्याच्छिद्रं परस्य च' हें तत्व चाणक्याने आपल्या आचरणांत पुरेपूर उतरविलें होतें, हें मुद्राराक्षसाच्या वाचकास सहज समजून येईल. चाणक्य दैव दैव ह्मणून कधींच उदासीन बसला नाहीं, तर त्याने कसून प्रयत्न केला. 'पुरुषकारमनुवर्तते दैवम्' (चा. सू.) हें त्याच्या बाबतींत अगदीं खरें ठरलें.

यद् यज्जगति पश्यामि तत्तत्पुरुषचेष्टितम् ।
शक्तिहीनैरनुमितं दैवमित्यपि केचन ॥

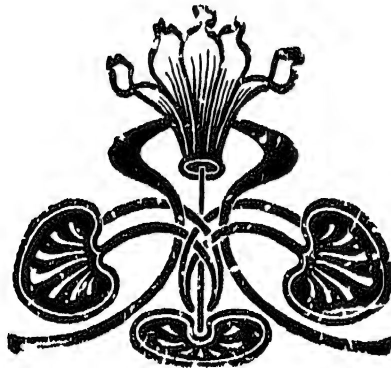
चाणक्य अथवा त्याचे चर यांनीं जीं जीं कार्ये केलींत, तीं योग्य स्थल आणि काल पाहून केलींत, त्यामुळें दारुवर्मा व बर्बरकाप्रमाणे त्यांचा नाश झाला नाहीं. उलट 'देशकालवित् कार्यं साधयति' या ह्मणण्याप्रमाणे ते त्यांत यशस्वीच ठरले.

एकंदरींत चाणक्यासारखी व्यक्ति या जगांत दुर्मिळच. शास्त्र आणि शस्त्र सारख्याच कुशलतेने हाताळण्यांत पटाईत असलेली व्यक्तिच प्रचंड राज्यक्रांति घडवून आणूं शकते. नुसतें शास्त्रच किंवा एकाकी शस्त्रच भरींव कार्य संपादण्यास निरुपयोगी ठरतात. संभाजी महाराजासारखा नुसता शस्त्रधारी पराक्रमी पुरुष किंवा गौतमासारखा शास्त्रनिपुण महात्मा सर्व बाजूंनी आपत्तींत भरडल्या जाणाऱ्या देशाचा उद्धार करूं शकत नाहींत.

येन शास्त्रञ्च शस्त्रञ्च नन्दराजगगता च भूः ।
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम् ॥

असले चाणक्यच ते पवित्र कार्य लीलया यशस्वी करूं शकतात. म्हणून शेवटीं असल्या उद्धारक विभूतींना—

अर्हतां प्रणमामः ये ते गम्भीरतया बुद्धेः ।
लोकोत्तरैर्लोके सिद्धिं मार्गैर्मार्गयन्ति ॥

प्राचीन शिल्पशास्त्र.

लेखकः—**श्री. रत्नाकर वि. पटवर्धन**

[**श्री० रत्नाकर वि० पटवर्धन** हे नागपूर म्युनिसिपालटीत ओव्हरसीयर आहेत. पण त्यांचा ओढा संस्कृत विद्येकडे विशेष आहे. ते वेदान्त मध्यमा उत्तीर्ण झाले आहेत व तीर्थाचा अभ्यास करीत आहेत. शिल्पशास्त्रांत तर ते प्रवीण आहेतच. ते ना. सं. कॉलेजचे विद्यार्थी व सहायक आहेत.—**सं.**]

खरोखर आपलें शिल्पशास्त्र एकेकाळीं केवढ्या उन्नत स्थितीस पोचलें होतें याची कल्पना आज उपलब्ध असलेल्या कांहीं तुरळक ग्रंथांवरून मिळते. हिंदुस्थानचें दुर्दैव म्हणा कीं, आपल्या देशांतील या विषयांवरील व अन्य विषयांवरील अतुल ग्रंथसंपत्ती परकीयांच्या हल्ल्यामुळें, नष्ट झालीं इतकें असूनही आज जें कांहीं थोडेसे ग्रंथ उपलब्ध होत आहेत त्यांचे सारे श्रेय ज्यांना आपण आज जीर्ण मतवादी म्हणून हिणवितो त्या ब्राह्मणांना आहे. त्यांनी पुरातन कालापासून परंपरेने ते सारे ग्रंथ मुखोद्गत ठेविले आणि म्हणूनच आपणाला आज आमचे जुने ग्रंथ असे असे होते अशी शेखी मिरवितां येते. पुस्तकें नष्ट होतील, घरें, दारें व राष्ट्रेंही परकीयांच्या अथवा स्वकीयांच्या हल्ल्यानें नामशेष होतील परंतु मुखोद्गत विद्या मानवजातच नष्ट झाल्याशिवाय कशी बरें नामशेष होईल ? घोटे म्हणून हिणविल्या जाणाऱ्या पाठांतरवाल्यांनीच हजारो वर्षांचा इतिहास परंपरेनी जिवंत ठेविला आहे. पाठांतराकडे दुर्लक्ष करून (Direct method) डायरेक्ट मेथडचा उदोउदो करणाऱ्यांनी यापासून थोडातरी बोध घेतला तरी राष्ट्राचें कल्याण होणार आहे.

शिल्पशास्त्रांत एकंदर दहा शास्त्रांचा अंतर्भाव होतो. जसे (१) कृषिशास्त्र (२) जलशास्त्र (३) खनिशास्त्र (४) नौकाशास्त्र (५) रथशास्त्र (६) विमानशास्त्र (७) वास्तुशास्त्र (८) प्राकारशास्त्र (९) नगररचनाशास्त्र आणि (१०) यंत्रशास्त्र या सर्व शास्त्रांची वाढ किती व्यवस्थित झाली होती ह्याची कल्पना शिल्प संहितांवरून येईल. शिल्प हा शब्द ‘ शिल् ’ या धातूपासून निघाला आहे. शिल् ह्मणजे दुःख निवारण करणें. यत् शीलति समादधति तत् शिल्पम्. या विश्वांत विखुरलेल्या अनंत पदार्थांचा योग्य उपयोग करून त्या मानवांच्या व

इतरांच्या उपयोगी पडतील अशी बनविण्याची जी विद्या शिल्पविद्या. कश्यपापासून शिल्पसंहितेस प्रारंभ होऊन त्यानंतर एकंदर अठरा संहिताकार झाले ते येणेप्रमाणेः—

भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा ॥
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरंदरः ॥२
ब्रह्मा कुमारो नंदीशः शौनको गर्ग एव च ॥
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती ॥३
अष्टादशैते विख्याताः शिल्पशास्त्रोपदेशकाः ॥

मत्स्यपुराण अध्याय २५२.

ह्या अठरा संहिताकारांपैकीं कश्यप, भृगु व मय ह्या तिघांच्याच संहिता आज उपलब्ध आहेत. याखेरीज शिल्पशास्त्रांचे विवरण करणारीं अठरा पुराणें व अठ्ठावीस आगम आहेत. बव्हंशी पुराणें ही उत्तरेकडचीं आहेत व आगम दक्षिण हिंदुस्थानांकडचे आहेत. कमिकागम, करणागम व सुप्रभेदागम या आगमांतून आणि अग्निपुराण, स्कंदपुराण, मस्यपुराण व महाभारत ह्या पुराणांतून स्थापत्य-कलेबद्दलचा बराच मोठा भाग आलेला आहे त्याचप्रमाणें भोजराजाच्या कालांतील वराहमिहिराच्या बृहत्संहितेतसुद्धां ह्या शास्त्राचा बराच उहापोह केलेला आहे. कौटिलीय अर्थशास्त्र, शुक्रनीती व बरीचशीं संस्कृत नाटकें ह्यामध्येही स्थापत्यकलेचे विवेचन केलेलें आढळतें.

अत्यंत व्यवस्थित रीतीनें व मोठ्या प्रमाणांत ह्या विषयांवर विवेचन केलेला जर कोणता प्राच्यविद्येतील ग्रंथ असेल तर तो 'मानसार'च होय. हा मानसार नांवाच्या ऋषीनीं लिहिलेला असल्यानें त्यास मानसार, असें नांव पडलें आहे असें म्हणतात. ह्याच ग्रंथात ब्रम्हा, शिव, विष्णु, इंद्र, बृहस्पती, नारद व त्यानंतर मानसार ऋषी अशी परंपरा असल्याचें लिहिलें आहे. श्रीयुत एम. के. आचर्य ह्यांनीं मानसाराच्या कालाबद्दल आपल्या ग्रंथांत (Indian Archaeology) बरीच चर्चा केली आहे त्यांच्यामतें मानसार हा ग्रंथ मयसंहिता, इतरही कांहीं संहिता, पुराणें व आगम ह्यांच्या पूर्वीचा असला पाहिजे. ह्या लहानशा लेखामध्यें सर्व शिल्पशास्त्राविषयींचे विवेचन करणें शक्य नसल्यामुळें, मी फक्त वास्तुशास्त्राचा विचार करणार आहे.

शिल्पकर्म करणाऱ्यांचे साधारणत: पांच वर्ग पडतात. ते असेः—

संहिता	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
कश्यपसंहिता	शिल्पज्ञ	दैवज्ञ	विधिज्ञ	पौर	तृकर
भृगसंहिता	सूत्रधार	गणितज्ञ	पुराणज्ञ	कर्मज्ञ	कारू
मयसंहिता	स्थपति	सूत्रग्राही	तक्षक	वर्धकी	कर्मी
हल्लींचीं नांवे	इंजिनीयर	ओव्हरसीयर	मेस्त्री	कारागिर	बिगारी

ह्या सर्व लोकांनीं एकमेकांच्या सल्यानें कोणतेही काम तडीस न्यावयाचें असते. सल्लामसलतींत सर्वांचा अधिकार सारखा असतो; कारण जो तो आपल्या विषयांमध्यें तज्ञ असतो. तरी परंतु स्थपती अथवा शिल्पज्ञ ह्याचा मात्र कांहीं विशेष अधिकार असतो. स्थपतीचे जे गुण सांगितले आहेत ते पाहिले असतां त्याच्या अधिकाराची साधारण कल्पना येईल.

स्थपतिः स्थापनज्ञः स्यात्सर्व-विद्या-विशारदः ॥
गणितज्ञः पुराणज्ञः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥
चित्रज्ञो देशकालज्ञश्चान्नदश्चात्यलुब्धकः ॥
अरोगी चाप्रमादी च सप्त-व्यसनवर्जितः ॥ मय०

स्थपतीनें सर्व कार्याची योजना तयार करावयाची आणि त्याप्रमाणें आपल्या देखरेखीखालीं सर्व कामें इतर लोकांकडून करून घ्यावयाची. अशाच प्रकारची व्यवस्था आजही व्यवहारांत आहे. तरी आजचा इंजिनिअर आणि त्या कालचा स्थपति ह्यामध्ये मात्र महदंतर दिसून येतें. सत्यवादी जितेंद्रिय व सप्तव्यसनवर्जित असा इंजिनिअर आज एखादा तरी मिळेल कीं नाहीं ह्याबद्दल शंकाच आहे. असो. सांगण्याचा मुद्दा एवढाच कीं, अशा सुविद्य माणसाकडून सशास्त्र व पद्धतशीर रीतीनें बांधलेल्या इमारती अत्यंत टिकाऊ आणि शोभिवंत दिसत असत. ह्याचे उदाहरण पाहिजे असल्यास बिहारांतील प्राचीन मंदिरांचें देता येईल. मागें झालेल्या भूकंपामध्यें माठमोठ्या इंजिनिअरांनी बांधलेल्या जबरदस्त इमारती जमीनदोस्त झाल्या परंतु आपल्या प्राचीन देवालयांना मुळींसुद्धां धक्का पोहोंचला नाहीं, आणि म्हणूनच प्राचीन वास्तुशास्त्र आज आपण अनुकरण करीत असलेल्या पाश्चात्य वास्तुशास्त्रापेक्षां सरस होते असें म्हणण्यास यत्किंचितही क्षती वाटत नाही. कोणकोणत्या ग्रंथातून किती‍किती तऱ्हेच्या इमारतीचें विवेचन आलेलें आहे, ते मी खाली थोडक्यांत देत आहे.

	ग्रंथाचे नांव	प्रकार	इमारतींच्या तऱ्हा
(१)	मानसार	१२	९८
(२)	अग्निपुराण	५	४५
(३)	गरुडपुराण	५	४५
(४)	मत्स्यपुराण	३	२०
(५)	भविष्यपुराण	३	२०
(६)	बृहत्संहिता	३	२०
[७]	कमिकागम	३	२०
[८]	सुप्रभेदागम	२	२०

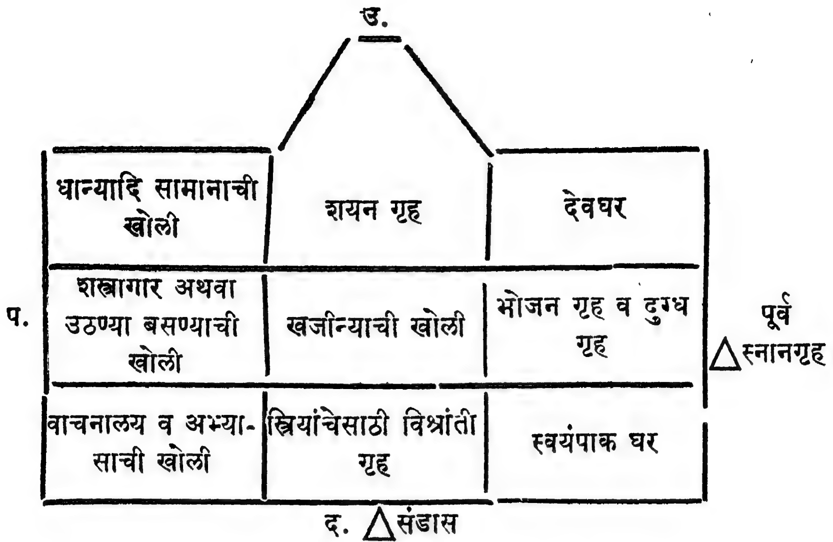
ह्या सर्वांत मानसारचाच पहिला नंबर लागतो हे सहज कळेल. मानसारमध्यें आणि रोमन शिल्पज्ञ व्हिट्रुव्हिअस (Vitruivius) याच्या शिल्पशास्त्रविषयक ग्रंथामध्यें नगररचना, दुर्गरचना, तडागरचना, पट्टणरचना, रस्ते, पूल, कालवे इत्यादित बरेचसे साम्य दिसून येते. ह्यावरून केव्हां केव्हां असे वाटावयास लागतें कीं, व्हिट्रुव्हिअसचे हे ग्रंथ ह्मणजे मानसारची नक्कल तर नसतील? नुसत्या कल्पनेंतच नव्हे तर शब्दामध्येंसुद्धां पुष्कळसे साम्य आढळून येते. मार्स (Mars) ही देवता गांवाबाहेर असावी असे नगररचनाशास्त्रांत (Town-planning) व्हिट्रुव्हिअसने सांगितले आहे. तर मरिआईचे देऊळ गांवाबाहेर असावे असें मानसारनें सांगितलें आहे. मानसार व व्हिट्रुव्हिअस ह्यामधील साम्य स्थळेंः—

	व्हिट्रुव्हिअस.	मानसार.
(१) इमारती अथवा खांब	एकंदर ५ प्रकार. (१) आयोनिक. (२) डोरिक (३) कोरेनथियन. (४) टस्कन. (५) कॉंपोझिट.	एकंदर ५ प्रकार. (१) ब्रह्मकांत. (२) विष्णुकांत. (३) रुद्रकांत. (४) शिवकांत. (५) स्कंदकांत
(२) „	ह्यांत पुन्हां ८ प्रकार.	ह्यांत पुन्हां ८ प्रकार.
(३ स्तंभ	१० प्रकारचें व्यास	१० प्रकारचे व्यास.
(४) प्राकार (courts.)	५ प्रकारचे	५ प्रकारचे
(५) दरवाजे व खिडक्या	(१) डोरीक (२) आयोनिक (३) ॲटिक. असे ३ प्रकार.	(१) छंद (२) विकल्प व (३) आभास. असे ३ प्रकार. १२ तऱ्हा
(६) मापें	१२ तऱ्हा Telious of 12 Kinds	द्वादश तलमान* जसें:— एकतल, पंचतल, द्वादशतल: *(तल म्हणजें आंगठ्यापासून मधल्या बोटाच्या टोकापर्यंत पंजा पसरल्यावर जी लांबी होते तें माप.)

पूर्वीच्या पायांमध्यें दगड, माती आणि मुरमाखेरीज इतरही बरेचसे पदार्थ घालीत असत. पाया साधारण मनुष्याच्या उंचीइतका अथवा मनुष्यानें

उभे राहून हात उंच केल्यानंतर जितकी उंची होते तितक्या उंचीचा खोदला जात असे. प्रथम वाळूनें पाया भरला जाऊन त्यानंतर ७ तऱ्हेची माती टाकली असे. ही माती म्हणजे (१ नदींतील (२) डोंगरातील (३) वारुळातील (४) झाडांतील (५) समुद्रकांठची [६] झाडें जमीनींत दबल्यानंतर त्यांवर सांचलेली माती आणि जनावरांचे खूर हे सर्व पिटून काढल्यानंतर त्यावर पांढऱ्या आणि निळया कमळाच्या मुळया, सौगंधी गवत आणि ककुली झाडांचा पाचोळा टाकण्यांत येत असे. त्यावर एकामागून एक असे धान्याचे थर टाकण्यांत येत असत. त्यांची नांवे येणेंप्रमाणें :—

[१] साळो [२] व्रीही [३] कोद्रव [४] कंगू [५] मङग् [६] माष [७] कुळथ तीळ—ह्यानंतर त्यावर थोडे कॉंक्रीट टाकून तदनंतर बांधकाम करण्यांत येत असे. त्याकाळीं निरनिराळया उंचीची म्हणजेच मजल्याचीं घरें बांधावी असा दंडक असे, उदा० १२ मजली घर चक्रवर्ती राजाला, ४ मजली घर नरेंद्राला, ३ मजली घर मंडलेशाला तर २ मजली अथवा १ मजली घर सामान्य जनतेसाठीं बांधले जात असे. घरें कोणत्या पद्धतींनें बांधावी ह्याबद्दल निरनिराळया शास्त्रकारांची निरनिराळीं मतें होतीं तरी सामान्यत: घरांच्या रचनेबद्दल सर्वांचेंच जवळजवळ एकमत होतें तें खालीं दिलेल्या उदाहरणावरून सहज लक्षांत येईल. 'वास्तुतत्व' ग्रंथाप्रमाणें ईशान्येस देवघर, पूर्वेस सामानाची खोली, न्हाणीघर, आणि दुग्धगृह, आग्नेयेस स्वयंपाकघर, दक्षिणेस संडास, नैऋत्येस वाचनालय, पश्चिमेस ध्यानधारणादि, अभ्यासाची खोली व भोजनालय, वायव्येस कोठीघर आणि उत्तरेस शयनगृह व खजिन्याची खोली असे. वास्तूप्रबंध ग्रंथाप्रमाणें पूर्वेस न्हाणीघर, आग्नेयस स्वयंपाकघर दक्षिणेस शयनगृह, नैऋत्येस वाचनालय, पश्चिमेस भोजनालय, वायव्येस गोठा, उत्तरेस कोठीघर आणि ईशान्येस देवघर असावें असे होतें. जवळजवळ हीच पद्धति मत्स्यपुराण, अग्निपुराण व कमिकागम ह्यातून सांगितली आहे. या सर्वांत एक गोष्ट प्रामुख्यानें दिसते आणि ती ह्मणजे देवघर ईशान्येस, शयनगृह उत्तरेस आणि वाचनालय नैऋत्येस असावे. इतर बाबतींत मात्र थोडासा मतभेद दिसून येतो. तो देशभेदामुळें असावा असे वाटते; कारण आगम हे ग्रंथ दक्षिणहिंदुस्थानकडेच आहेत. पुराणे उत्तरेकडची आहेत आणि म्हणूनच दोन्ही देशांतल्या वाऱ्यांच्या गतीस अनुसरून हा फरक पडला असावा असे वाटते. आपल्या नागपूरला प्राचीन पद्धतीप्रमाणें गृह कसें असावें ह्याचा नकाशा खाली दिलेला आहे.

एकंदरींत काय तर आपल्या प्राचीन शास्त्राचा उपयोग करून त्यांतील गोष्टी नित्य व्यवहारांत व उपयोगात आणण्याचा प्रयत्न केला तर आपला पुष्कळसा फायदा होईल व त्याबरोबरच प्राचीन परंपरा टिकविल्याचें श्रेयही पदरी पडेल. खनिज शास्त्रामध्यें तसेंच भृगुसंहितेत व कश्यपसंहितेत अनेक प्रकारच्या पदार्थांच्या गुणधर्मांचा विचार केलेला आहे. ह्या सर्वांचें आकलनपूर्वक अध्ययन करून कांहीतरी शोध लावण्याची दृष्टि ठेविली तर आपल्या राष्ट्राचें खास कल्याण होण्यासारखें आहे. हें काम वास्तविक पाहतां हिंदी ह्मणविल्या जाणाऱ्या विश्वविद्यालयाचें आहे. अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे कीं, इंजिनियरिंगमध्यें प्राविण्य मिळविण्यासाठीं आणि तेंही पाश्चात्य देशांत जाऊन उच्च शिक्षण संपादण्यासाठीं आपल्या सरकारनें व इतरही प्रांताच्या सरकारनें फारच थोड्या स्कालरशिप्स ठेवल्या आहेत; तर मग पौर्वात्य वास्तूशास्त्रांत शोध लावून त्यांतून कांहींतरी निष्पन्न होण्यासाठीं, आपल्या सरकारने स्कालरशिप्स ठेऊन ह्या बाबतींत पुढाकार घ्यावा अशी अपेक्षा करणें खरोखरच धाष्ट्यार्चें होईल. आपल्या नागपूर युनिव्हर्सिटीच्या ताब्यांत नुकतेंच इंजिनियरिंग कॉलेज गेलेलें आहे आणि आपले कुलगुरू श्री. केदार हे संस्कृतज्ञ आहेत; तेव्हां ते वरील गोष्टीबद्दल विचार करून एखादी तरी स्कालरशिप् पौर्वात्य स्थापत्यकलेंत शोध लावण्यासाठीं ठेवतील अशी आशा प्रकट करून हा लांबलेला लेख संपवितो.

———

शांकर तत्वज्ञानांतील सगुण आणि निर्गुण ब्रह्म.

लेखकः—**वा. ना. पंडित**, एम्. ए., काव्यतीर्थ.

शंकराचार्यांच्या तत्वज्ञानांत परब्रह्माचें स्वरूप निर्गुण असून सगुण स्वरूपाला त्यांनी मायिक असल्यामुळें कमी दर्जाचें ठरविलें आहे असें पुष्कळसे अद्वैत वेदान्ती मानतात. शंकराचार्यांनी निर्गुणाचा पुरस्कार केला आहे यांत मुळीच मतभेद नाहीं. पण जें जें सगुण तें तें सर्व मायिक म्हणून त्याज्यच असले पाहिजे असा मात्र त्यांनी कोठेच भाव दर्शविला नाहीं. उलट निर्गुण आणि सगुण हे दोन्ही सापेक्ष शब्द असल्यामुळें निर्गुणहि सत्य आहे असाच भाष्यादि सर्व ग्रंथावरून भाव दिसतो.

आचार्य वेदान्तांत निर्गुण ब्रह्माचा परब्रह्म व सगुण ब्रह्माचा ईश्वर शब्दांनी उल्लेख केल्या जातो. असा हा ईश्वर खरोखरच मायिक म्हणजे अज्ञानयुक्त आहे काय व अज्ञाननिवृत्ति बरोबरच तोहि नाहीसा होतो काय हे आपणाला आचार्य व त्यांचे अनुयायी मधूसूदनादिक यांच्या ग्रंथांवरून ठरवायचें आहे. आचार्य व तदनुसारी त्यांचे शिष्य यांनी ईश्वराला कशा तऱ्हेचा ठरविला आहे याचा विचार केला म्हणजे सगुण ब्रह्म त्यांना अभिप्रेत आहे किंवा नाही याचा निर्णय होईल.

परमेश्वराच्या सगुण स्वरूपा विषयी जितके म्हणून आक्षेप घेण्यांत येतात ते सर्व सगुण आणि निर्गुण या शब्दांचे नीट अर्थ न समजल्यामुळें घेण्यांत येत असतात. त्यामुळेच आधुनिक वेदान्ती म्हणविणारे वेदान्तसिद्धान्तविरोधी भलभलते प्रलाप काढूं लागतात. तेव्हां प्रथम सगुण व निर्गुण या शब्दांचे काय अर्थ आहेत व परमेश्वर सगुणाचा काय अर्थ होतो हें आपण पाहूं.

त्रिगुणात्मक जेवढे सगुण आहे तेवढे प्रकृतिपासून उत्पन्न होतें, तें प्रकृतीचा परिणाम आहे असा वेदान्त सिद्धान्त आहे. पण जेवढे सगुण आहे तेवढे त्रिगुणात्मकच असते, असा मात्र वेदान्त सिद्धान्त नाहीं कारण सगुण ह्मणजे सत्वरजतमादि गुणापासून उत्पन्न झालेले इतकाच अर्थ नसून, गुणाचा आश्रय तो सगुण असाहि अर्थ होतो. गुणजन्य पदार्थ जसा गुणाच्या योगानें सगुण होतो, ह्मणजे तो पदार्थ गुणांचें कार्य होत असून, गुण त्या पदार्थांचें उपादान कारण होतात. व त्यामुळें गुणजन्य पदार्थाचे ठिकाणीं गुणपारतंत्र्य येऊन तो पदार्थ गुणांच्या संक्रमणानुसार बदललेला दिसतो. गुणांचा आश्रय

झाल्यामुळें जो पदार्थ सगुण झाला आहे, त्या पदार्थाच्या ठिकाणीं गुणपारतंत्र्य व गुणसंक्रमणानुसार बदलणें ह्या दोन्ही गोष्टी नसतात. जलशयाच्या पृष्ठभागावर तरंग उठला असतां, तरंग जसा साकार ह्मणजे मर्यादित दिसतो, त्याप्रमाणें जलाशयाच्या पृष्ठभागाच्या ज्या देशावर व जितक्या देशावर तरंग उठला तितका जलाशयाच्या पृष्ठभागाचा देश, त्या तरंगाला आधार होऊन तरंगाचा आधार या दृष्टीनें तो सबंध जलाशयाच्या पृष्ठभागाहून वेगळा पडल्या सारखा होतो, व त्यामुळें तो मर्यादित भासतो. हे जे मर्यादित होणें यालाच आश्रयवस्तूचे साकार होणें ह्मणतात. तरंगाच्या मर्यादित होण्यात व तरंगाचा आधार झाल्यामुळें, आधार असलेल्या पृष्ठभागाचे मर्यादित होणे यांत फरक आहे. तरंग हा पाण्याहून भिन्न पडतो पण तरंगाधार असलेला पृष्ठभाग इतर पृष्ठभागाहून मुळींच भिन्न न होतां तरंगामुळें तो इतर पृष्ठ भागाहून भिन्न झाल्या सारखा भासतो; एरव्ही इतर पृष्ठभागाशीं तरंगाधार पृष्ठभागाचे अत्यंत ऐक्यच असते. उठलेला तरंग समुद्ररूप होण्याकरितां पृष्ठभागांतच लीन होतो. त्याचप्रमाणें जलाशयाच्या सबंध पृष्ठभागाशी समरस होण्याकरितां तरंगाधार पृष्ठभागाला नाहींसे होऊन सबंध जलाशयाच्या मोठ्या पृष्ठभागाशी कांहीं मिळावे लागत नाहीं. तो केव्हांही मिळालेलाच रहातो; म्हणून सगुण स्वरूप व निर्गुण स्वरूप यांत कांहींच भेद नाहीं. पुन्हा ईश्वराच्या ठिकाणी गुणबद्धता कोणताही वेदान्तांतील पक्ष स्वीकारीत नाहीं. असें असतां परब्रह्माचे ठिकाणीं सगुण किंवा निर्गुण असा जो भेद काढतात तो गुणाधार व गुणरहित या दृष्टीनें काढतात. गुणाधार चेतन तें सगुण, गुणरहित तें निर्गुण असा त्यांत भेद आहे; पण परमात्मस्वरूप दृष्टीनें हा भेद नसून तो पहाणाऱ्यांच्या दृष्टीनें आहे. दोन्ही ठिकाणी परमात्मा निर्गुणच असतो. अशी वस्तुस्थिती असल्यामुळें, गुणाधार परमात्मा झाल्याबरोबर त्याच्या निर्गुण स्वरुपांत फरक होतो असें एक मूर्खच लोक ह्मणूं शकतात. सारांश, ईश्वर गुणाधारकाळीं किंवा गुणराहित्यकाळीं स्वत: तो निर्गुणच रहात असल्यामुळें, गुणाधारत्वाच्या अपेक्षेने सगुण किंवा निर्गुण असा भेद होतो. समुद्राचा पृष्ठभाग संस्था किंवा तरंगाला आधाररूप होऊन राहो, दोन्ही काठी तोच स्वतः तरंगस्वरूप होत नसल्यामुळें, त्याप्रमामाणें भगवत्स्वरूप गुणाधार असो किंवा गुणरहित असो तें निर्गुणच रहातें.

निर्गुण अवस्थेत राहूनच गुणाधारत्वानें परमात्मा सगुण होत असल्यामुळें या त्याच्या सगुणत्वाचा निर्देश करतांना व ओळख पटवून देतांना, मायाजन्य सगुणाची व्यावृत्ति करणे आवश्यक असते. 'सर्वेंद्रियगुणाभास' हें पद परमेश्वराचे ठिकाणीं इंद्रियशक्तींचें सामर्थ्य दाखवीत असून 'सर्वेंद्रिय-

विवर्जितम् ' हे पद परमेश्वराचे ठिकाणी मायाजन्य इंद्रिये नाहींत हे दाखवित आहे. या प्रमाणें सर्वच उभयात्मक वर्णनें परमेश्वराचे निर्गुणत्व प्रतिपादन करून मायाजन्य सगुणत्वाचे निवारण करीत असल्यामुळें परमेश्वर सगुण व निर्गुण दोन्हीही राहूं शकतो.

सारांश, गुणाधार व गुणरहित अशा दोन रीतीने परमेश्वराचा निर्देश होत असल्यामुळें गुणाधार दृष्टीने परमात्मा सगुण व गुणविरहित परमात्मा निर्गुण असा दोन प्रकारचा परमेश्वर स्वरूपांत भेद होऊं शकतो. नारायणीय धर्मातहि " स हि गुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते " (शां. प. अ. ३३४–४१) तो परमात्मा सगुण व निर्गुण असा दोन प्रकारचा आहे असें म्हटले आहे. श्री. तुकाराम महाराजादि सर्व अनुभवी सत्पुरुष मंडळी " ब्रह्म सगुण निर्गुण " असा द्विविध भेद सांगतात.

ईश्वर म्हणजे सगुण ब्रम्ह असल्यामुळें तो परब्रह्माइतका शुद्धस्वरूपाचा रहाणे शक्य नाही असे पुष्कळ आचार्य वेदान्ती म्हणतात. पण हा आक्षेप जे द्वैती वेदान्ती ईश्वर सगुणच आहे, निर्गुण नाहीं व ते देखील सगुणत्व परब्रम्हाच्या एकदेशावर विवर्तरूप नसून परब्रम्हाच्या संपूर्ण देशावर व सत्य आहे असे मानतात त्यांच्यावरच येवूं शकतो, आम्ही ईश्वराला विवरण-काराप्रमाणे प्रतिबिंबरूप जीवाच्या अपेक्षेने परब्रह्माच्याच एकदेशाचे ठिकाणीं बिंबरूप सगुण मानून तो देखिल भासमात्र म्हणजे विवर्तरूप मानतो, त्यामुळें आमच्या सगुणावर द्वैत्यांच्या सगुणाप्रमाणें आक्षेप येऊ शकत नाही कारण आम्ही ईश्वर सगुणाला परब्रम्हाच्या एकदेशावर भासमात्र म्हणजे विवर्तरूप मानीत असल्यामुळे ईश्वराला परब्रह्माहून पृथक्सत्ता आमच्या मतांत येत नाही जलाशयाच्या पृष्टभागावर उठलेल्या लाटेचा एकदेश जलाशयाच्या इतर पृष्ठभागाहून थोडासा भासमात्र वेगळा भासत असला तरी त्याला पृथक्सत्ता नसल्यामुळें तो इतर पृष्ठभागाइतकाच व्यापक असतो. नेहमी वस्तु अव्यापक भिन्न सत्ते-मुळे होत असते, अभिन्न सत्तेंत वस्तु व्यापकच रहात असते.

आतां, अशा तऱ्हेचा अव्यापकाचा भास देखील अमर्याद सत्तेवर कांही कारणाशिवाय होणे शक्य नाही. तेव्हां ईश्वर जर परब्रह्मावर विवर्त असेल तर तो मायिक असल्याशिवाय विवर्त होणे शक्य नाही व असा मायिक विवर्तरूप ईश्वर जगताप्रमाणे तुच्छ व त्याज्यच ठरेल. पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण ईश्वर विवर्त व जगत् विवर्त दोन्हीही जरी विवर्त असले तरी त्यांत फार फरक आहे. व या फरकामुळेच ईश्वर ग्राह्य व जगत् त्याज्य आहे. हाच फरक अद्वैतज्ञानानंतर होणाऱ्या भक्तीचा मूळ पाया आहे.

घटाकाश ह्मणतांना घटाच्या निमित्ताने बनलेला आकाशाचाच आपण आकार घेतो म्हणून घटाकाश ज्याप्रमाणे महाकाशाइतकेच घटगुणविरहित

म्हणून निर्गुण आहे, त्याप्रमाणेंच परमात्म्याचे सगुण असे ईश्वर स्वरूपहि परब्रह्मा इतकेच निर्गुण आहे. कारण सगुणाचे साकारत्व किंवा व्यक्तत्व जरी अज्ञानी लोकांच्या ठिकाणी असणाऱ्या मायेच्या निमित्ताने असले तरी तें मायागुणयुक्त नाहीं, परब्रह्माचेच बनलेले आहे; म्हणूनच ते परब्रह्माप्रमाणें निर्गुणच आहे. ज्याप्रमाणे घटाकाश घटाच्या निमित्तानें प्राप्त झालेल्या स्वाकारानें स्थित रहातें, तरी घटाधारत्वामुळें घटाकारानीं युक्त भासते त्या प्रमाणें भगवंताचें सगुण स्वरूपहि माया निमित्ताने प्राप्त झालेल्या स्वाकारानेच रहाते तरी ते मायेला आधार असल्यामुळें अज्ञानी जनांना आधेय अशा मायागुणांनीं युक्त भासते; म्हणून व्यावृत्ति करून, सगुण स्वरूपाचे त्याच रूपाने स्थित असलेले निर्गुणत्व सांगण्याकरितां सगुण–निर्गुणात्मक वर्णन करावें लागतें. तेव्हां ईश्वर नेहमी मायागुणविरहितच रहात असल्यामुळें (कारण मायागुणांचा आधार होणे म्हणजे मायागुणयुक्त होणे नव्हे; आधार वस्तु आधेय वस्तुच्या धर्मांनीं कधींच युक्त होत नसते.) सगुण व निर्गुण हे भेद स्वरूपांत नसून पहाणाऱ्या अज्ञानी जीवाच्या दृष्टीनें तो आहे. तेव्हां सगुण हे निर्गुणापेक्षां कमी दर्जाचे असून निर्गुणाचे ज्ञान करून देण्याची ती पायरी होय हें म्हणणें शांकरतत्वज्ञानांत आपण पूर्ण अज्ञानी आहो हे दाखविणें होय.

पुन्हां निर्गुण व सगुण हे दोन्ही शब्द सापेक्ष आहेत. एकरूप अशा एकाच वस्तूच्या ठिकाणी निर्गुण व सगुण म्हणण्याचे तरी प्रयोजन काय ? पण निर्गुण व सगुण म्हणणे सापेक्ष असले तरी सापेक्षता शब्दांत आहे अर्थांत नाहीं. आपल्या प्रत्येकाच्या ठिकाणी शक्ति आहे. पण तिचे कार्य दुसरा समोर आला असतांनाच दिसते. इतरवेळीं ती आपल्याशी एकरूप रहाते. त्याचप्रमाणे अज्ञानी जीवाच्या अपेक्षेने त्याच ब्रह्माचा शक्तिसहित ज्यावेळी उल्लेख केला जातो तेव्हां तेच ब्रह्म सगुण म्हटल्या जाते. व अज्ञानी जीवांचा संबंध सोडून पामार्थिक भूमिकेवरून जेव्हां ब्रह्माचा उल्लेख केल्या जातो तेव्हां ते निर्गुण म्हटल्या जाते. वास्तविक दोन्हीहि आरोपच आहेत.

शंकराचार्यांनी भाष्यांत सर्वच ठिकाणीं परब्रह्माबद्दल ईश्वर शब्द वापरला

---

१ इतरः **ईश्वरादन्यः** संसारी जीवः १–४–१६

परमेश्वरसर्वविद्याकल्पिताच्छरीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्या**नादन्यः** विशेषो हि भवति **शारीरपरमेश्वरयोः** । एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च । **एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादि**गुणः । ......नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः : वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः ।.......
तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ।

१–२–८ शांकरभाष्य.

आहे. आचार्यांच्या मतें जर ईश्वरस्वरूप परब्रह्मापेक्षा निकृष्ट दर्जाचें असतें तर भिन्नार्थदर्शक शब्द एकाच अर्थात त्यांनीं कधीच वापरले नसते. जीव आणि परब्रह्मांत फरक सांगताना परब्रह्माबद्दल ईश्वर शब्द वापरून ईश्वर व परब्रह्म एकच आहेत ह्याच भाव त्यांनी दर्शविला आहे. 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' या सूत्रावरील भाष्यांत परमेश्वर संपूर्ण उत्कृष्ट गुणांचा सांठा आहे असे सांगितले आहे.

यावर काही आधुनिक वेदान्ती असे म्हणतात कीं शंकराचार्यांनी परब्रह्माचे लक्षणच होऊं शकत नाही असें सांगितले आहे. परब्रह्माचे निषेधात्मकच लक्षण होऊं शकते पण Positive लक्षण त्यांनी कोठेच केले नाही. Positive definition मुळे ब्रह्म सगुण म्हणजे मायिक होते व त्यामुळे शुद्ध परब्रह्माचे ते लक्षण होऊं शकत नाही. 'सत्यज्ञानमनन्त' किंवा 'सच्चिदानंद' इत्यादि विशेषणे व्यावर्तक असून तीं सगुण ब्रह्माची विशेषणें आहेत.

आक्षेपकांनी आचार्यांचे भाष्य नीट वाचले नसावे असें वाटते किंवा वाचले असल्यास अर्थ तरी नीट समजला नसावा. आचार्यांनी **'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'** या सूत्रावरील भाष्यांत स्पष्टपणे ब्रह्म सर्वज्ञ, सर्वशक्ति आहे असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें तैत्तरीयोपनिषदांत सत्याज्ञानादि विशेषणें जरी व्यावर्तक असलींत तरी तीं सर्व ब्रह्माचें स्वरूपलक्षण सांगणारी आहेत असें स्पष्ट ह्मटले आहे. तेव्हां अशा लक्षणांनी युक्त असलेलें ब्रह्म ह्मणजेच इश्वर परब्रह्मापेक्षा कमी दर्जाचा किंवा निकृष्ट आहे असें आचार्यांच्या तरी भाष्यादिकावरून दिसत नाहीं.

भाष्यकारांनी ईश्वराला जर कमी दर्जाचें मानलें असतें तर ज्ञानानंतर मुक्त झालेला पुरुष सगुण अशा ईश्वरांत मिळतो कीं चैतन्यमात्र निर्गुण अशा परब्रह्मांत मिळतो असा प्रश्न आला असतां तो कशातहि मिळतो ह्मटले तरी सारखेच आहे असा निर्णय भाष्यकारांच्या मते जर ईश्वर मायिक ह्मणजे अज्ञानावृत्त असता तर खचित त्यांनीं दिला नसता. कारण

---

१ शून्यार्थता एव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेत्। न। लक्षणार्थत्वात्, विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्यमित्यवोचाम। शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं, अतः लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थतेति। विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव। एतरीयोपनिषद् शांकरभाष्य,

२ अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं। सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं। शांकरभाष्य. १-१-१

३ एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते।

शांकरभाष्य.

मायेतून मुक्त झालेला जीव पुन्हां मायिक अशा ईश्वरांत मिळणे शक्य नाहीं. तेव्हां त्यांच्या व बादरायणाच्या मते ईश्वरस्वरूप ज्ञान्याला प्राप्य ह्मणजे अविद्यारहित पूर्णपणे शुद्ध असे व ज्ञानाशी त्याचा मुळीच विरोध नसून ज्ञानानंतर देखील कायम रहाणारे असें असले पाहिजे; तेव्हांच ज्ञानी पुरुषाला ईश्वरांत मिळणे हानीकारक ठरणार नाहीं. 'ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति' असें सांगणारी श्रुति, ज्ञानी पुरुषाला प्राप्य अशा ईश्वराशी विरोधे असतां कामा नये. ह्मणजेच शुद्धब्रह्म व मुक्तप्राप्य असा सगुण ईश्वर हे एकच असले पाहिजेत हाच त्याचा अर्थ आहे, अप्पैया दीक्षितांनीं देखील भाष्यकाराच्या ह्मणण्याचे असेंच स्पष्टीकरण केले आहे.

'वेदान्तसारादि' कांहीं लेखकांनीं प्रक्रियाभेदाने वेदान्तसिद्धान्त पटवून देतांना ईश्वराला आनन्दमयकोशांत देखील आणून टाकलें. पण आनंदमय कोशांत रहाणारा जीव असून ईश्वर हा आनंदमयकोशाच्या पलीकडे रहाणारा आहे असे 'आन्दमयोऽभ्यासात्' या सूत्रावरील भाष्यांत आचार्यांनी सांगितले आहे. सिद्धान्तविरोधी अशा प्रकिया आचार्यांचा पाठीमागून आलेल्या लेखकांनी मांडल्यांत व आचार्यांचे मूळ ग्रंथ न वाचतां तुटपुंज्या ज्ञानावर वेदान्ती होऊं इच्छिणाऱ्या आधुनिक विद्वानांनी त्याच खऱ्या आहेत असे गृहीत धरून आचार्यांच्या म्हणण्याचा अभिप्रायहि तसाच होता असें म्हणण्यास सुरवात केली. वेदान्तांत शिष्यांना बोध करून देण्याकरितां प्रक्रियाभेद मान्य केला आहे पण एखाद्या प्रक्रियेने जर वेदान्तसिद्धाताला बाध येत असेल तर ती प्रक्रिया टाकूनच दिली पाहिजे. ईश्वराबद्दल सदानंदादिकांनी केलेला विचार वेदान्तसिद्धान्त विरोधी आहे व तो आचार्यांच्या म्हणण्याचे स्पष्टीकरण न करितां आचार्यांच्या सिद्धान्ताविषयीं भलतीच समजूत करून देणारा आहे. ईश्वरस्वरूपाविषयीं सुंदर विचार विवरणकारादिकांनी केला आहे. यांच्या मताप्रमाणे अज्ञानाला आधार असलेले बिंबरूप असें चैतन्य ईश्वर होय व अंतःकरणावच्छिन्न जे प्रतिबिंबित चैतन्य तो जीव होय. या पक्षांत प्रतिबिंबरूप जीवाच्याच अपेक्षेने शुद्धचैतन्यरूप ब्रम्हालाच बिंबत्वामुळें ईश्वर ही संज्ञा येते.

---

१ नच मुक्तस्यविद्याभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरानुपपत्तिः । तदविद्याऽभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्वात् । तस्माद्यावत्सर्वमुक्तिपरमेश्वरभावो मुक्तस्येति ....। अयमेव पक्षः श्रुतिसूत्रभाष्यानुगुणः । ....

मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टमाह भाष्यकारः । सिद्धान्तलेश–मुक्तस्वरूपाविचार

२ अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः । अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति विवरणकाराः ।

याहीपेक्षा मधुसुदनसरस्वतींचा पक्ष जास्त सरस आहे. त्यांच्या मतांत अज्ञान नसलेले चैतन्य ईश्वर व अज्ञानाने आवृत चैतन्य जीव होय. या पक्षांत जीवाने आपले अज्ञान नाहीसे केले की तो ईश्वरांतच मिळतो. आचार्यांनाही हाच पक्ष मान्य असावा असे त्यांच्या म्हणण्यावरून दिसतें. कारण मागे सांगितल्या प्रमाणे त्यांनी मुक्तांना ईश्वरप्राप्ति मान्य केली आहे. विवरणकार व मधुसूदनसरस्वती यांच्या मताप्रमाणें ईश्वर स्वरूप प्रतिबिंबरूप जीवाच्या अपेक्षेनें बिंबरूप असल्यामुळें ते नेहमीं शुद्धच असते. कारण उपाधीचा परिणाम नेहमीं प्रतिबिंबावर होत असतो. बिंबावर होत नाहीं. व एक प्रतिबिंबरूप जीव ज्ञानानें मुक्त झाला तरी इतर सर्वच प्रतिबिंबरूप जीव मुक्त होत नसल्यामुळें त्यांच्या अपेक्षेनें बिंब हे कायमच असते. व अशा बिंबरूप ईश्वराची जीवन्मुक्तींत भक्ति संभवू शकते. अप्पैया दीक्षितांनीं ह्या पक्षाचा स्वीकार केला आहे. इतर वेदान्त्यांनीं ईश्वराला अज्ञानोपहित ह्मणजे अज्ञानाला आधार ठरविले असल्यामुळें व आधेयवस्तु देखील विवर्त असल्यामुळें आधेयवस्तूचा आधाररूप अशा ब्रह्मावर कांहींच परिणाम होत नसतो. त्यामुळें त्यांच्याहि मतांत देखील ईश्वर अशुद्ध ठरूं शकत नाहीं. कित्येकांनीं ईश्वराला विक्षेपरूप अविद्या मानली आहे. पण आवरण मात्र कोणीच मानले नाहीं. व आवरणाशिवाय अज्ञानपरवशता येत नसल्यामुळें त्यांच्याहि मतांत ईश्वरस्वरूप शुद्धच रहातें.

कांहीं लोक कार्यब्रह्म ह्मणजेच ईश्वर होय असें समजतात. पण तें चूक आहे. कारण कार्यब्रह्म हा ब्रह्मदेव असून तो जीव समजल्या गेला आहे. त्याला मुक्त व्हावें लागतें ईश्वराला मुक्त व्हावे लागत नाहीं. पुन्हां कार्यब्रह्मांत मिळालेल्या जीवाला साक्षान्मुक्ति नसून क्रममुक्ति आहे. पण ईश्वरांत मिळालेल्या ज्ञान्याला कोठेंच क्रममुक्ति सांगितली नाहीं.

आचार्यांनीं कांही ठिकाणीं सगुण ब्रह्माचा जो निषेध केला आहे व सगुण ब्रह्माच्या उपासनेमुळें ब्रह्मलोक प्राप्त होतो. ह्मणून सांगितलें आहे तें सगुण ब्रह्म म्हणजे ईश्वर नव्हे. ब्रह्मरूप नसलेल्या अशा प्रतीकांच्या ठिकाणीं तें ब्रह्मच आहे अशी भावना ठेवून जेव्हां उपासना केली जाते तेव्हां ती जी सगुणोपासना होतें ती क्रममुक्तिदायक असते. ईश्वर हा नेहमी ब्रह्मरूपच असतो तसे सूर्यादिक नसतात.

---

१ अज्ञानानुपहितं शुद्धचैतन्यमीश्वरः अज्ञानोपहितं जीव इति वा मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः एकजीववादाख्यः । **सिद्धान्तबिन्दु—मधुसूदनसरस्वती**

सारांश, आचार्य तत्वज्ञानांत ईश्वरस्वरूप मुक्तांना प्राप्य असे मानलें असल्यामुळें व तो ईश्वर देखील यावत्सर्वमुक्ति रहात असल्यामुळें तो मिथ्या म्हणजे मायिक रहात नाहीं. ' तो सोन्यावरील अलंकाराप्रमाणे अनध्यस्तविवर्तरूप असतो. सोन्याचे ज्ञान करून घेतांना सोन्यावर भासणाऱ्या अलंकारांची व्यावृत्ति करावी लागत नाहीं. कारण अलंकार हा सोन्यावरील जरी अन्यथा भास असला तरी अधिष्ठाचे ज्ञान लोपवून तो रहात नसल्यामुळें ज्ञानाशीं त्याचा विरोध नाहीं, त्याचप्रमाणें ईश्वरस्वरूप हे परब्रम्हावर विवर्तरूप असून देखील परब्रम्हाचे पूर्ण ज्ञान कायम ठेवून राहात असल्यामुळें ते ज्ञानाशी विरोधी नाहीं व म्हणूनच ज्ञान्याला देखील प्राप्य व भजन करण्यांस योग्य राहूं शकते. तात्पर्य, शंकराचार्यांना निर्गुणाबरोबरच अशा तऱ्हेचे अनध्यस्त विवर्तरूप सगुण देखील मान्य आहे.

' प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बस्थानीय ईश्वरः, उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यम् ' इति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वादिगुणपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते । यथा अनेकेषु दर्पणेषु एकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सति एकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते, न तु मुखमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात्, तथैकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सति एकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदये तेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनास्थानावश्यम्भावात् । न च मुक्तस्याविद्याऽभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः । तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्वात् ।

KUNDA-MALA.

By Mr. **M. P. Pande,** M. A., Vendant-teertha.

(In this scholarly article **Mr. M. P. Pande,** M. A., VEDANTA-TEERTHA, has tried to settle the date and the authorship of the recently found master-piece of dramatic art-*Kunda-mala.* He has also given an appreciation of the play comparing it with other standard works on the same or similar theme. Mr. Pande has had a First Class University career throughout and is the recipient of the King Edward Memorial Research Scholarship for which he is presently working. He was connected with the Nagpur Sanskrit College while he was preparing for the Title Exam. in Vedanta.—*Editor.*)

Mr. Ramkrishna Kavi and Ramanath Shastri have rendered a valuable service to the Sanskrit scholarship by the discovery and publication of *Kunda-mala* in 1923 A. D. To the historian, of course, poetry or literary worth is of little consideration, and he views all works that belong to the past with the same solemn judge-like equanimity, whether it be a work of a master poet or lines scribbled by a clever versifier. On his shelf *Kaumudi-mahotsava* will occupy an equally honourable place along with *Kunda-mala;* nay, his nightly lamp will burn the longer hour on *Kaumudi-mahotsava* on account of the so-called historical element that is supposed to lie in it. But the case is different with a genuine lover of Sanskrit poetry. *Kunda-mala* will certainly be a veritable asset to his library and will find a worthy place on his

bed-table along with *Shakuntal* and *Uttar-Ram-charita.* And it is for this reason that all of us from the learned to the laity, who read with relish all genuine poetry, should be grateful to the learned editors for enriching the stock of classical Sanskrit literature known to us, by bringing to light a book of real poetical worth.

Before 1923, however, *Kunda-mala* was known to us only by name. A portion of it from the prelude was quoted by Vishwanath, the reputed author of *Sahitya-Darpana* as an example of *Avalagita*[1]. The 20th verse from the IV act of the same drama is also quoted by Bhojadeva in his *Shringar-Prakasha* and by the *Mahanataka*[2]. The *Kunda-mala* as we find it today contains both these quotations and it is well nigh certain that it is the same drama referred to by these writers. *Sharada tanaya,* the author of *Bhava-Prakasha,* also refers to *Kunda-mala* as a drama well designed and containing five *sandhis*[3].

The prelude in the Mysore manuscript gives the name of the poet as Dinnaga, resident of Ararala-pura[4]. This very portion of the prelude is missing in the Tanjore manuscripts, but they add at the end that the drama was completed by Dhiranaga of Anuparadha[5]. A great controversy has arisen on this account and unless some crucial instance is found which would turn the tables on one side, there is no hope of ever reaching a definite conclusion. Neither Araralpura nor Anuparadha has been successfully identified[6]. As to the names of the poet, Dhiranaga is wholly unknown to us

1 Kundmala, Lahore edition, published by Motilal Banarasidas p. V.
2 Ibid. 3 Ibid. 4 Ibid. p. IV. 5 Ibid. 6 Ibid.

except as a name once occurring in the *Sukti-Muktavali* with the epithet Bhadanta, perhaps signifying that he was a Budhist[7]. Dinnaga, on the other hand is not a mere name. He is known to us as a great Budhist scholar whose date is supposed to lie some-where in the fifth century A. D.[8] Mallinath in his commentary on the 16th verse of *Megha-Duta* as well as his predecessor Dakshinavarta, note in the word दिङ्नागानाम् an allusion to one Dinnaga, styled as Acharya, who being a rival of Kalidasa found fault with his poetry.[9] No further particulars are given about this contemporary of the great poet, and even after granting that the suspected allusion be based on sound literary tradition, I find no cogent reasons to identify this Dinnaga with the Budhist scholar.[10] According to the first editors of *Kunda-mala*, however, a third reference to Dinnaga is found in a manuscript copy of Vallabhadeva's *Subhashitavali*, where the second verse of our drama is quoted under Dinnaga.[11] This verse, however, along with others is not found in the printed edition of the same.[12] If then, we do not question the authenticity of the manuscript copy we may for all practical purposes decide in favour of Dinnaga as the author of *Kunda-mala* though such a supposition lacks absolute certainty.

Having thus provisionally accepted Dinnaga as the author of *Kunda-mala* the next thing for us to decide is whether these three Dinnagas whom

7 Kundamala, Lahore edition, published by Motilal Banarasidas p. IV
8 Ibid, pp. V, VI. 9 Ibid pp. IX, X. 10 Keith's Sanskrit Drama, p. 145.
11 Annals of the Bhandarkar Research Institute, Vol. XV, 12 Ibid, Woolner on p. 236.

we know from different and independent sources are one and the same person or whether they are all different persons. If all the three refer to one and the same personality, then, we must say that Dinnaga, the author of *Kunda-mala* was a Budhist scholar, contemporary of Kalidas and his rival. But this is highly improbable; because a close examination of the drama reveals to us no traces of the Budhist doctrine in it, which was sure to creep in, if the author be an avowed Budhist[13]. The very theme of the drama which deifies its hero as the highest Being would be repugnant to a Budhist who recognises no greater authority than the Lord Buddha. The invocation of Heramba at the opening of the prelude hardly agrees with the Budhist spirit[14].

Some scholars have expressed a doubt as to the authenticity of the literary tradition underlying the reference to Dinnaga by Mallinath and his predecessor Dakshinavarta. Their position was strengthened by the fact that the only Dinnaga they knew was a staunch Budhist and it was difficult to understand how he could be a rival to the champion of the Hindu Renaissance. But the case is different with the discovery of *Kunda-mala*. It is highly probable that *Kunda-mala* belongs to the early age of Sanskrit poetry as it appears from the style which it uses and the atmosphere which it breathes. And, then, if we accept Dinnaga as the author of our drama, it can be quite likely that he might have been referred to by Kalidas in his *Megha-duta*[15]. Nor does the arguement[16]

---

13 Kundamala, Lahore edition, Introduction p. LVI. 14 Ibid p. VIII. 15 Ibid. p. X. 16 A. B. O. R. I. Vol. XV, p. 237.

which seeks to weaken the authenticity of this tradition by pointing out that it is not mentioned by the earliest commentator Vallabhadeva, appear to be much cogent, because Vallabhadeva is removed from his successor Dakshinavarta only by a century, and it is not likely that a tradition already non-existent should suddenly spring up into existence within this short space. On the other hand, the fact that the tradition is mentioned by two commentators, one of them not much removed from the earliest one, rather weakens the inference that could be drawn from one commentator not mentioning it.

It is also remarked by some[17] that Mallinath might have confused between the poet Kalidasa and Kalidasa as the author of the *Abhidhan Kosha*. The latter had a friend called Nichula, who wrote a commentary on the *Kosha*. Mallinath might have come across a copy of this *Kosha*, and mistaking this Kalidas for the poet and Nichula for his friend, fancied an allusion to the friend in the 16th verse of *Megh-Duta* when he came across the word. But this, after a strict application of historical logic, only proves that the allusion to Nichula might be a wrong one, but leaves us nothing to say about Dinnaga.

Whatever might be the reference in *Meghduta*, it is too vague to allow us to define clearly and conclusively the relation between Kalidasa and Dinnaga. Only this much seems to be certain that

---

17 Madhuri, July 1937 pp. 866-7. इति श्रीमन्महाराजशिरोमणिश्रीभोजराज-प्रबोधितनिचुलयोगचन्द्रनिर्मितायां महाकविकालिदासकृत-नानार्थशब्दरत्नकोश-रत्नदीपिकायां……

in the 11th century in which Dakshinavarta flourished, Dinnaga was considered old enough to be regarded a comtemporary of Kalidasa. We may go a step further and say that his merits at that time were recognised as high enough to credit him with rivallary with the great poet.

Similarly the earliest reference to *Kunda-mala,* too, is found in the same century in the *Shringara–Prakasha* of Bhoja. This shows us that the poet and the drama, not necessarily connected, were well-known to the literary circle from the 11th century downwards. In the discussion that follows I have, however, accepted Dinnaga as the author of *Kunda-mala.*

Let us now see what we can gather from the internal evidence. It was remarked by Subandhu :—

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

This remark emphasises the place of music in poetry; and it has been found to be true for many Sanskrit poets. But to *Kunda-mala,* I think, it is applicable with the greatest propriety. The lines in *Kunda-mala* appear like strings of sweet, smoothly flowing sounds pouring delight into the ear as they come and go. If it is possible to draw a distinction between the words 'elegant' and 'sweet,' I would call the style of Kalidas as elegant and that of *Kunda-mala* sweet. In elegance sweetness does not retain its chastity, it smacks a little of mannerism. In the verses of *Kunda-mala* there is never any jarring, either in the sense or in sound. Words come like gentle ripples, sometimes in quick succession, sometimes slowly, give gentle push to the

mind and pass away; but never are there sudden jerks. Read this verse for example:—

तरङ्गा वीजन्ते सजलकणिकान् शीतमरुत-
स्तथैते सङ्गीतं दधति कलहंसाः कलगिरः ।
सखीवच्छायेयं रमयति परिष्वज्य हृदयं
वने शून्येऽप्यस्मिन् परिजनवतीवात्रभवती ॥

This verse should be quoted as one of the finest examples of the *Vaidarbhi* style. Its chief characteristics *Prasada* and *Madhurya* are fully borne out here. Again,

मरकतहरितानामम्भसामेकयोनिर्मदकलकलहंसीगीतरम्योपकण्ठा ।
नलिनवनविकासैर्वासयन्ती दिगन्तान्नरवर पुरतस्ते दृश्यते गोमतीयम् ॥ III 5

What a sumptuous feast, here, is served to the ears! Again,

सुरभिकुसुमगन्धैर्वासिताशामुखानां फलभरनमितानां पादपानां सहस्रैः !
विरचितपरिवेषश्यामलोपान्तरेखो रमयति हृदयं ते हन्त कच्चिद्वनान्तः॥ IV 3

Without any offence to good taste, we can very well say of these verses with Subandhu: 'कर्णेषु वमति मधुधाराम्'. What pleases us here, however, is not merely alluring music, which in literature amounts to sweet sounding nonsense. The sense is so perfectly wedded to the sound that both constitute a complete hormonious whole, the sense being the soul animating the sweet flowing periods. I have chosen these verses just to give you an idea of what I call sweet in the style of Dinnaga and such as would not lose much of their beauty when taken out of their proper context. But these are not the only examples. The whole of the play is written in this pleasing style, the intensity of course, rising and falling as the occasion demands

it. I have shown you only peaks of the highest waves. But the whole surface is strewn with dancing ripples and shining patches.

Simplicity, lucidity, clearness, perspicacity are but coarse terms to describe such a style. It is more than all these. It is sweet. Indeed, it is so uniformly sweet throughout the play that it often tires us by the monotony. Kalidas knew the art of poetry too well to allow this defect to creep into his epic poems, or the dramas; and so we find there, his style always changing colours, each defining and hightening the beauty of the other next to it by way of contrast. In this very respect Bhavabhuti too has the better of Dinnaga; in his *Uttar-Ram-Charit* we find a variety of style from the sweet diction of the love poems in the III act to the thundering verses describing the combat, passing through various phases, like the archaic diction of verses like 'कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीम् ', and the words of Arundhati.

But though Dinnaga is perfect as a stylist, as a poet he is of the lower order. He compares unfavourably with our great poets-Kalidas and Bhavabhuti. If I am allowed to use such a phrase, I would call Dinnaga's poetry style-deep, though there are no doubt places where he dives much deeper. Indeed, the reader who has a little taste for the deep and the stirring in literature, will read with relish the sweet prose and verse of Dinnaga, with all the fine diamond dust of light imagination strewn over around it.

Our poet has been mercilessly criticised by some critics who find that he has always imitated Kalidasa,

and that has always failed while doing so[18]. Whether he has failed or not it is for the readers to judge; I myself think he has not. But this much is true that there are many places where the ideas and the way of expressing them strongly remind us of Kalidasa. I may give here a few examples.

एते रुदन्ति हरिणा हरितं विमुच्य, हंसाश्च शोकविधुराः करुणं रुदन्ति ।
नृत्तं त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं, तिर्यग्गता वरममी न परं मनुष्याः ॥

Compare this verse to the following line from *Shakuntala*.

उग्गलिअदब्भकवला मिओ परिचत्तनच्चणा मोरा ।

It also should be noted that the expressions शोकविधुराः and हरितं विमुच्य are rather Kalidasan

आनाकमेकधनुषा भुवनं विजित्य पुण्यैर्दिवः क्रतुशतैर्विरचय्य मार्गम् ।
इक्ष्वाकवः सुतनिवेशितराज्यभारा निश्रेयसाय वनमेतदुपाश्रयन्ते ॥

Compare the first line of this verse to आनाकरथवर्त्मनाम् from the first canto of *Raghuvansha*, Compare the last two lines with गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्, the last line of the III canto. Compare the second line with this verse from the III canto.

" इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥

Again read this verse

अस्मिन्सन्निवसन्महेश्वरशिरस्ताराधिपज्योत्स्नया
मिश्रीभूय कवोष्णतामुपगतस्तिग्मो निदाघातपः
न म्लानिं तरुपल्लवेषु सरसां तोयेषु नैव क्षयं
सन्तापं न जनस्य किन्तु जनयत्यालोकमात्रं दशाम् ॥ IV 6

Compare it to the following in the II canto of *Kumar-sambhava*.

18 Vividha-Jnana-vistara, May 1937, Principal Rajwade quoted by Miss Krishnabai Hujurbajar, p. 196.

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण जायते ॥

For the expression कवोष्ण see *Raghuvansha* कवोष्ण-मुपभुज्यते. Again,

सचकितमवधाय कर्णमस्मिन्सुरपतिकर्षणमश्वनि:स्वनेषु ।
विरचयति शशी सदैव नूनं स्रजमवधूय वियोगवेणिबन्धम् ॥ IV 8

Compare this to the following verse from the VI canto of *Raghu.*

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्र: ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यानलकाँश्चकार ॥ V 5

Compare the expression in निर्व्याजसिद्धो मम भावबन्ध: with भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ।

If I go on multiplying examples, they would end only with the book from which they are quoted. It is here, I think, that most of the critics have missed the real point. They maintained that Dinnaga has borrowed most of what is good in him from Kalidasa, and they go on multiplying examples to corroborate their statement. But it is possible to go still further, outstrip them all and say that for every word or a combination of words in *Kunda-mala* a parallel can be found from Kalidas; and this, too, without the slightest chance of appearing ridiculous. And why can this be possible? Should we say that Dinnaga borrowed every phrase of his from Kalidas, which is clearly impossible? In the same drama, moreover, we do find proofs that Dinnaga was a poet of no mean order. This can be seen from his skillful handling of dramatic situations, and the conception he has of his leading characters. The Vidushaka painted by him is certainly of a nobler type than that of Kalidas. One simile

quoted from him will, I think, establish his claim to originality.

प्रविश्य तरुमूलानि नीत्वा मध्यन्दिनातपम् ।
अध्वनीना इव च्छाया निर्गच्छन्ति शनैः शनैः ॥ III 6.

'After having whiled away the midday heat by resorting to the roots of the trees, the shades like travellers come out slowly and slowly.' The shades that crouch towards the base at midday and stretch out gradually as the day progresses are happily compared to the traveller. And I must congratulate Dinnaga for not having borrowed the simile from Kalidasa to the disappointment of his critics.

How are we to explain the close resemblance in ideas and expressions between Kalidas and Dinnaga? I think the explanation lies here. Dinnaga did not imitate Kalidas nor did Kalidas either. But both of them derived thier ideas from a common source; and that common source was the wave of Hindu Renaissance that passed over India during the Gupta period. The spirit of renaissance, the ideals which it adored and the life with which it throbbed is reflected in *Kunda-mala* as vividly as it is in the works of Kalidasa. Both breathed a common atmosphere; both moved in the same world of thought; this is the reason why works of both the poets so closely resemble each other.

We can say with consistancy that Kalidasa took some of his ideas from Valmiki and Bhasa, or that *Kaumudi-mahotsava* borrowed from Kalidasa; because, here, we can distinguish between the types of language these poets have used and can, therefore, point out clearly the very places where the borrowing

has taken place. But in such cases as our present one of *Kunda-mala* and Kalidasa, no such distinction is possible and the only legitimate conclusion seems to be that both the poets spoke a common language and not different types of a language. If you allow me to take a parallel from the modern Marathi literature, I shall say that we can distinguish the language of Haribhaoo Apte from that of V. S. Khandekar; but we can not draw a similar distinction between the language of Khandekar and that of N. S. Phadke; because both speak the same language. We can distinguish between them on the basis of personality stamped on their work, but not on basis of language as such. Similary we can say that the language of Kalidas is elegant and that of Dinnaga sweet; but it is the same type of language as distinguished from the language of Valmiki and Bhasa. We must learn to distingush between the resemblance caused by borrowing and imitation, and that arising out of the fact that the authors compared have drawn their phraseology and poetical common places from a common source-the language and the life prevelent in their age. Unless we do that all our attempts to determine priority on the basis of language resembalance are sure to end in a miserable failure. It is the second kind of resemblance that, I think, we find in *Kunda-mala.*

Valmiki, Bhasa, Kalidasa, Dinnaga, Kshemendra and Somadeva—all these poets belong to the same Vaidarbhi school of Sanskrit poetry. Still the difference in the types of language used by these poets provides us with standards which can be used as basis for classification. Thus we can class Bhasa·

with Valmiki and call the language used by them as the *Pauranic* type. Similarly Kalidasa and Dinnaga form one group and Kshemendra and Somadeva another. And to a certain extent a comparison of these types enables us to indicate roughly their relative chronological positon. It is not, therefore quite correct to say, as some have done, that style is of no use to determine the age. It is on the basis of such classification that it has been possible to group Dinnaga with Kalidasa and to assign a later date to the *Kaumudi-mahotsava* in spite of the traces of Kalidasan influence that are noticeable in it; because the type of language used there is quite different and belongs to an age where conventional forms of expression are taking the place of genuine feeling.

From the foregoing discussion it appears to me quite reasonable to infer that Dinnaga, the author of *Kunda-mala* was a contemporary of Kalidasa. This view is supported by the tradition contained in Mallinatha's commentary on *Megha-duta,* and when these two are held together in their mutually complementary character the conclusion seems to be well nigh certain. It is, however, a little difficult to imagine that the poet, whose modesty we so much appreciate in the opening verses of Raghuvansha, should hurl a taunt at a rival who was in reality no match for him. But we might console ourselves by saying that the story about rivalry might be true though the allusion need not be so intended.

Upto this time, we have discussed the style of *Kunda-mala* and something of its poetry. Now let us turn our attention to the technique. A modern critic has condemned this play as containing very

badly connected parts[19]. Against this modern one let me quote an ancient critic who is likely to be more acquainted with Sanskrit literature. He is Sharada-tanaya, the author of *Bhava-Prakasha*. He says—'कुन्दमालात्र सुश्लिष्टा संधिपञ्चकसंयुता.' Note the word सुश्लिष्टा-it means well-joined, well-connected. I think you will find this remark quite correct if you read *Kunda-mala* carefully. Its prelude, for instance, is short and to the point. The conversation is always lively and flowing, an essential requisite of a good drama. Its value will be best appreciated if we compare it with the cumbersome dialogue between the Vidhyadhar and the Vidyadhari in the *Uttara-charita* and similar dialogues in the *Prasanna-raghava*[20]. The limits of this paper, however, do not allow space to deal fully with the technique of the drama and I intend to leave it after noting a few of its important features.

In the III act of *Kunda-mala* we find Rama, accompanied by Lakshmana pacing slowly through the forest of Naimisha, deeply immersed in his own grief. At the sight of the secluded forest and the gently flowing Gomati he is reminded of Sita and is touched with emotion. Happily enough, Sita, too, is there, hidden within bower, listening eagerly to the words of her lover while he is bewailing her loss. The poet has drawn a touching picture of the minds of both with the gradual psychological changes that take place in them. The utterances of Rama and Sita combined very happily to form a charming chain of questions and answers, stirring in their significance and the depth of feeling they reveal. A similar situation is brought about in the

19 Vividha-Jnana, May 1937, Principal Rajwade quoted be Miss Krishnabai Hujurbazar, p. 196. 20 E. g. Act I, between Manjiraka and Nupuraka.

IV act also where, however, Rama is left alone. Sita happens to be there, this time invisible through favour of Valmiki. Rama observes her reflection in the waters of Gomati and is delighted to find his beloved. But in the end he is bitterly disappointed to find that all is illusion. He is all the more confused when he finds the garment he has thrown up waving gracefully in the air away from him. He receives an amusing explanation of all this when he meets his friend the Vidushaka who tells him how he had overheard the intention of a celestial nymph to amuse herself by playing jokes with Rama in the guise of Sita.

This situation-the unknown presence of the beloved, whose loss the hero is bewailing--is very allowing and is very helpful in deepening the pathos that the poet intends to bring about. It at once reminds us of a similar situation in the *Svapna-vasavadatta* of Bhasa.[21] It is no wonder that this device has been used by no less than four poets. The first of them is Bhasa the author of *Svapna-vasavadatta*.[22] The last is Jayadeva, the author of *Prasanna-raghava*.[22] The remaining two are Dinnaga and Bhavabhuti. This resemblance between Dinnaga and Bhavabhuti,[24] along with some other common points, has provided fresh material for the controversy as to which of the two is indebted to the other and thus occupies a later place in time. I consider the whole controversy misplaced. First of all the device referred above, has been used not by one poet but by four of them and the most likely thing seems to be that three of them took the hint from the remaining one, he who preceded them all.

21 Acts IV and V. 22 Ibid. 23 Act VI. 24 Act III of **Uttara-rama-charita.**

Secondly, I think, both of the poets have genius enough to work out their themes independently. Neither of the two, need have borrowed from the other; and I think both Dinnaga and Bhavabhuti have taken the hint from Bhasa the author of Svapnavasavadatta, and each developed it in his own way.

Another view also is maintained by some scholars, according to which the author of *Kunda-mala* is indebted to Kalidas for his dramatic material. This view deserves the same fate as the one mentioned before. The similarity results, I believe, not from the one imitating the other, but from both deriving their material from a common source, the *Ramayana* of Valmiki. And on the whole, I think, *Kunda-mala* is more faithful to Valmik's conception of the character of Rama than *Raghu-vansha.* I would bring to your notice only one point in this connection. In the XIV canto of *Raghu-vansha*, Rama after giving his reasons for abandoning Sita, adds—

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतियातनाय ।
अमर्षणः शोणितकांक्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥

This remark, I believe, throws a shroud of gloom over Rama's love for Sita. There is no word in the 45th canto of the *Uttar-kanda* in the *Ramayana* of Valmiki to hint at such a thought passing in Rama's mind. It is wholly Kalidasa's creation. *Kunda-mala*, keeping close to the protrait drawn by Valmiki, never puts such a remark in Rama's mouth; it, no doubt, appears somewhere else but in a more fitting context.[25]

25 Act II, वेत्रवती—आत्मश्लाघिनि क्षत्रियाणां समुचित एव रावणस्योपरि रोषा, न सीताया उपर्यनुरागः' This remark fits in the mouth of a by-stander and not in the mouth of Rama—

There are, also, many places besides those mentioned before, where Bhavabhuti and *Kunda-mala* seem to strike the same note. In the III act of *Kunda-mala*, when Sita sees Rama for the first time after her abandonment, she says—

अहो दृष्ट इति परितोषः, चिरप्रवास इति मन्युः, परिक्षाम इत्युद्वेगः, निरनुक्रोश इत्यभिमानः..............न जानामि आर्यपुत्रदर्शनेन कीदृशीमवस्थामनुभवामीति.

This passage has a striking similarity to the following verse from the *Uttara-Rama-Charita*:—

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशाद्
वियोगे दीर्घेऽस्मिन् झटिति घटनात् स्तम्भितमिव ।
प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥

and in the conversation which follows the remarks of Sita on the utterances of Rama strongly remind us of Bhavabhuti.

I, personally, regard these as mere happy coincidences doing credit to both of the poets, all the more likely because of the identity of the theme approached by them. If, however, it is insisted upon, that one of them must have borrowed from the other, I should think that it is Bhavabhuti who has drawn upon *Kundamala* and not the other way. This does not do any discredit to our beloved author of the *Uttara-Rama-Charita,* because Bhavabhuti has added much of his own and far surpasses the original in his vision. Indeed, the more I read *Kunda-mala* the more I am inclined to think that it is to be likened more to the works of Kalidasa then to those of Bhavabhuti. Single example, I think, will be enough to prove my case. In the IV act of

Kundamala Rama recites a verse containing a reminiscence of Sita—

अविदितमनुस्मृत्य चित्रकूटे सुतनु सुमापचयाय निर्गतां त्वाम् ।
कुसुममपचितं विकीर्य भूमौ, स्मरसि रसेन मया धृतं पटान्तम् ॥ IV 21

On this Sita remarks with a smile—' साहसिक, अत एव दूरे परिहियसे. ' Similarly note how Rama recognises the *Uttariya*—

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते ।
शय्या निशीथकलहे हरिणेक्षणायाः प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम् ॥IV 26

It would be interesting to compare these reminiscences with those contained in the *Shakuntala* of Kalidasa and the *Uttara-Rama- Charita* of Bhavabhuti. In the *Shakuntala*, Shakuntala, in order to prove her identity, relates to the king the incident of the *Harinashavaka* who was too shy of human company to take food at the hands of Dushyanta. On this, as she tells us, Dushyanta remarked[26] 'सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावपि युवामारण्यकौ । ' This reminiscence should be compared to the first one in the *Kundamala*. To the second may be compared the memories aroused in the mind of Dushyanta at the sight of the lost ring[27]. The reminiscence in the *Uttara-Rama-Charita* is contained in the famous verse recited by Vasanti—

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृत कौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

It should be marked that as soon as Rama hears this, he utters the famous lines "हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः । " and unable to resist the overwhelming grief falls into a swoon.

26 Shakuntala Act V. 27 Ibid.

Anybody who compares this reminiscence of Bhavabhuti with that of Kalidasa, or of Dinnaga, will feel convinced if he has an insight into the souls of these poets revealed in their poetry, that the genius of Bhavabhuti was of too different a nature to write anything that would bear comparison to Kalidas or to Dinnaga. The reminiscence of Kalidasa and Dinnaga appear to me, slightly tinged with sensuality; in them, again, the Nayaka and Nayika is painted as a playful, amorous one. But Bhavabhuti suffers no trace of sensuality; hence it is, that his love appears more ethereal and spiritual than human. Had Dinnaga been influenced by Bhavabhuti, he could hardly have followed Kalidasa when he had a better example before him. Dinnaga is in his element when he is placed along with Kalidasa.

In the depiction of pathos, Bhavabhuti allows no superior. Kalidasa in this respect appears to me a bit lukewarm. He loves to paint the sublime and the cheerful in life and there he is supreme. But in the province of pathos he is a foreigner. He is afraid of stepping beyond the prescribed limits of decency. But decent weeping is really is no weeping. In *Shakuntala* when the occasion comes he disposes off *Shakuntala* with two short lines—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

with fine dramatic effect no doubt; but it is poor consolation to a reader who feels for the pitiable lot of Shakuntala and is anxious to know what she feels about it. The Aja-vilapa and the Rativilapa are marred by the same tinge of artificiality. Even the *Meghaduta*, with the touching pathos, and the wistful

longing it exhibits falls short of the depth of the *Uttaracharita*. What is true of Kalidasa is also true of Dinnaga who seems to share the Kalidasan outlook on love and life. With Bhavabhuti the case is quite different. He would suffer no hindrances in the full expression of his emotion; and the mighty torrent bursts forth breaking through all the limitations of language and idiom. The diction is rugged and broken, but it has a vigour which the diction of Kalidasa or Dinnaga fails to approach. "विसर्पन् धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः" This line gives full expression to Bhavabhuti's conception of pathos.

Bhavabhuti has shown great taste in dropping altogether the scene of the actual abandonment of Sita in the forest, considering its pathos too deep to be described in words. He has only indicated its nature by making us acquainted with the love Rama bore to Sita, Sita's own innocence, and the shock Rama received when he heard the calumny. In this very respect, I think the author of *Kundamala*, has committed a great offence against good taste. The mistake he made was to open the drama with the scene of Sita's abandonment, without making sure that he was equal to the feat he had set himself to perform. Lakshmana, when he ought to be immersed in grief, conscious of the great evil that was to befall Sita, indulges in pleasing descriptions of the forest and the river to his heart's content. He seems to perform the work in his official capacity without any concern about the fate of poor Sita. Valmiki, perhaps knew the art better for we find his Lakshmana overwhelmed with grief, tears gathering to the eyes and words failing him. If, however, we excuse this fault in *Kundamala*, as we

ought to do considering its merits in general, the drama might be considered well written.

I shall end this paper which is already stepping beyond its proper limits by examining a view[28] which seeks to establish the priority of Bhavabhuti, by stating that the treatment of the Rama story in *Kuudamala* marks a later stage in development than that in the *Uttararamacharita.* The scholar who puts forward this view says that the return of Sita to Earth as we find it in the *Ramayana* was a feature of the ancient Sita legend. In the *Uttararamacharita* there are two references to this return of Sita to Earth; but in the *Kundamala* nothing is said about it. On the basis of this modification in the Sita legend concerning her return to Earth, the learned critic bases his conclusion that *Kundamala* is posterior to Bhavabhuti. But I do not see much cogency in this argument. I regard the ommission caused merely by the exigencies of the stage, not by any development in thought. I do not think there were any popular modifications in the Sita legend as contained in the Uttara-kanda of *Ramayana* which seems to be the supposition underlying our critic's contention. As regards the other modifications, such as the episode of the Kusha and Lava combat with Rama's army which has found an honoured place in the popular household songs of our day, but which is nowhere mentioned in the original *Ramayana,* they are more numerous in the *Uttaracharita* then in *Kundamala.* If, on the other hand, Bhavabhuti has taken his story from the *Padma-Purana* as some scholars have suspected[29] there is no room

28 A. B. O. R. I. Vol. XV, Woolner pp. 238-9. 29 Introduction p. XX.

at all for the controversy raised by the learned critic.

It is now time to give a brief summary of the contents of this paper. Of the two persons claiming the authorship of this charming play, Dinnaga stands a better chance because his name is mentioned in a manuscript copy of the *Subhashitavali* as the author of a verse found in this play. This Dinnaga is likely to be a contemporary of Kalidasa, perhaps his rival, as appears from the internal evidence of language and atmosphere, and the external evidence of Mallinatha's allusion to him. Neither on the evidence of similar technique nor on that of the treatment of the Rama story can we decide the priority of Bhavabhuti to our author. On the whole, the internal evidence seems to support the view that Dinnaga is nearer to Kalidasa than to Bhavabhuti. As a stylist Dinnaga is perhaps the best of the three, but as a poet he falls short of both of them—Kalidasa and Bhavabhuti.

NOTE :— In this article the name Dinnaga should be pronounced as दिङ्नाग.

IDOL-THE IDEAL.

By Mr. R. S. Baxi.

(The writer of this article is **Mr. R. S. Baxi**, B. A., LL. B., Kavya-teertha. He is a scholar of Sanskrit literature and an experienced teacher. He was a student of the Nagpur Sanskrit College for his Title exam. —EDITOR.)

This 20th century world, the rolling fountain of civilisation presents a ghastly appearance of the omni·form agnosticism. It is well-nigh engulfed in the blinding storm of Materialism to be blown posthaste towards the edge of abysmal Atheism under its imperative rod. That is why we find three-forths of the world's population rending the religious localities by their blasphemous talks. They do not think it ignominious to disclaim the idea of God, the sole make-go engineer of the Universal Machinery. It is far beyond then, for them to believe that God controls the varied forces in the Universe and humanity at large. They are emphatic on the point that since the sharpened edge of the inventive genius and researching capacity of man set out to be tried on the things around, it is evinced that man's power scaled the triumph's ladder beyond the reach of human intellect. They boastfully utter that the today's thousand and one discoveries are the concrete proofs of man's conquest of nature, displaying his supreme make and unmake forces. Thus we see that the din "No God but Man" is resonant in every nook and corner of the world to crush down the smallest off shoot of God-feeling in human heart. God forbid, this changed phenomena may take the turn of unprecedented religious revolution. My heart trembles at the sight of the word "May" even though it denotes uncertainty.

Having all these thoughts as a nutritious food to this non-believing modern world, it is not expected to entertain the ideas of nursing itself in the melodies of the Almighty, the invisible spirit. Then still more impossible it is to count upon their nestling in the hands of idols, the representatives of the same spirit.

The idea of idolatory was first propogated by the Aryans of Aryavarta some centuries back. They are the *Janakas* of this capital find of feeling the Omniscient, Omni-potent and Omni-present God, in some form face to face and eye to eye. They believed and experienced merging with this Absolute Power through the agency of the Idols, till they forget duality and become one with it. To meet this great Truth was the end of their life and they sought out many methods of which idol-worship is one.

They had introduced the images of stone and some rich or base metals. Thus the images came to be the representative force of that One Commandant *Shakti* to wend the way of their worshippers and devotees on the eternal track that ends in Nothingness. They are the presiding deities who constitute the grand Religious Militia of Hindusthan. They are mute and motionless but have unique power to strengthen love-bonds in humanity and thus to maintain harmonious discipline in them. Mostly, every Indian house is their resort even today. These camps of theirs are permanent ones and are called the Homes of Gods—*Deva Grihas*. They haunt every house in separate brigades irrespective of the indifference or the devotion of the headman. These brigades are under their respective brigadiers—the chief Idols, who are posted on their

Karma-Kshetra, *the Sinhasanas.* Their two outstanding divisions are the Vaishnavite and Shaivite troops. Their work is silent and it cannot come in the vision of anybody. The opening of inner eye by means of pure living and temperate habits is essential to feel its process, which results in the display of some good or bad consequences to the outer eyes of the world.

But what is all this to the modern world and specially to the Anglised India? Can it be recipient of our high estimation and due reverence to images, as of sweet nector? No, no, it is simply a Utopian sphere in its view. I do not want to mar its freedom of thought but to give it a never-thought-of insight to lower down the temperature of its indisposition and prejudice about image worship and thus to appeal to its reverence at length.

Stone as such is nothing but an immaterial substance available everywhere. We trample over it every day while walking along the roads. We find it used as a chief material in errecting buildings. Can such a trivial thing be worthy of reverence as a deity, to the modern eye? Impossible, impossible. If one is seen by them worshipping a stone painted red and posted high, they call it mere idiocy. They also burst into laughter enviable by Hyena.

This mockery of theirs can be attributed to their acceptance of Kitchen-religion which is eccentric regard for eating and drinking, forgetting the sublime teachings of *the Upanishads.* What ever it is, they can not be blamed for this. Are they not bestowed with scrutinizing faculty? Well, I want application of the same with a focussed mind in solving our knotty problem.

A celebrated Sanskrit poet encloses an invaluable maxim in a short Shloka:—

" न द्विषन्ति, न याचन्ते, परनिन्दां न कुर्वते ।
अनाहूता न चायान्ति, तेनाश्मानोऽपि देवता: ॥"

How can a poor stone lying like a recluse on an unwarranted spot rise to the position of God after being stationed in some good place and make many a man rub his nose on its feet as if he is spell bound. Eccentricity and total neutrality are at the back ground of making others humble before them. They are the embodiments of No-feeling virtue and Nonintervention policy. This is the reason why no revolution can be heated against them. They are the *Shuddha-Buddha*. People may speak well or ill of them but neither do they leave their *Asanas* to outspeak the opponents to make them tongue-tied nor come forward for embracing their praisers. They remain steady in their places without giving out a single word of hatred or praise. They have not constituted their rendezvous to meet at some central place in towns or villages as the gentry or *mahajans* do today for sensational debates on various topics in which personal attacks go on irresponsibly, to defame others in the puffs of cigars or tobaco-pipes. They have not established a sect of beggars to go from door to door with walets for begging; for there is nothing humiliating as begging. Undoubtedly there are three ways of carrying on existence: working, begging or stealing. One has to stick up to one of these ways. Image gods have a different view about existence. Their life is eternal without the least change in their honorable position. How can the honour or greatness be harmed when they maintain their position and digni-

ty by all possible ways? Their demenour is peculiar to themselves to give them unhampered and imperialistic majesty beyond value. They are to be invoked for favour on individuals or humanity at large. Praises and prayers are sung in their honour. Garlands and multitudes of flowers are showered on them to invoke their blessings. Delicious dishes are often offered to them as *Naivedya*. Not a single day passes in a Hindu's life without offering anything worthy of his family deity, available at his hands such as *Patram*-a leaf, *Pushpam*-flower, *Falam*-a fruit or *Toyam*-water before taking his meals. We never heard or saw that images in our houses stole into the kitchens at the dead of night and emptied the dishes of butter or milk by licking like cats or by devouring like *Bhattas*. They never press themselves at the dinner parties like the uninvited guests. On the other hand, having invited them by utterance of some Mantras we have to beg honour of serving dishes to them in their Homes. Still everybody is not blessed with the honour of accepting the first-rate dishes at his hands, as it could be possible in the case of saint Namdeo. They are fully conscious of their power and they make the devotees and those who are hard-pressed by worldly calamities dance in front of themselves appealing for their grace. Great festivities are celebrated in their honour and every thing is done for them.

Can anybody dare to deny their greatness with the grand sights of the Pandharpur and Benares fairs before them? We thus arrive at the conclusion that their supremacy in India is predominent. The reason is, to sum up in brief, their zealous attachment to the principles—the *Tatvanishtha*. How many of us are

Tatva--nishtha ? Such number is rare and still we cherish good many ambitions to be great and honourable. 'Not failure but low aim is crime'—maxim of this kind and abstruse idealism, we always give vent to but to what effect ? Can entertaining high ideals make a man great ? Experience of great seers and *Mahatmas* verifies the necessity of the finite concrete thing to reach the infinite, abstract one. Bare idealism is yesterday's voidness, today's impossibility and tomorrow's improbability. Hence it is a foolish attempt to catch hold of it as of air. This reasoning must have led our ancients to introduce image worship.

Whatever it is and however it is introduced, let not these two words-what and how-muddle our heads to conceal the truth from our sight. We observed that images attain the position of god by being true to certain principles such as no hatred, no beggary, no scandalous talk and no intrusion. Do they not stand thus as an ideal before us who want greatness and honour worthy of nation-gods ? Are they not preaching their settled tenets to us from their holy pulpits every moment ? But who is, there to catch their words ? We, without reading the truth of their existence, have shut our eyes and ears to them. So let us judge the truth right well to find our Ideal in the Idol and follow it to our bright success.

---

*

DOCTRINE OF GRACE.

By **Mr. D. P. Shah**, M. A.

(**Mr. Digambardas P. Shah, M. A.** is the first candidate taking the Master's degree from the Nagpur Sanskrit College. He is presently the Headmaster, Shri Malak Itwari Anglo-Gujarati Middle School, Nagpur. In this brief article Mr. Shah has described the principal tenets of the *Pushti* or *Anugraha Marga* of Shri Vallabhacharya.—EDITOR.)

The origin of this doctrine can be traced to as remote a time as the Vedic period. People in those times used to worship gods. The gods were largely personifications of the powers of nature. They were conceived as human in appearance. They held sway over all the creatures. The happiness or the misery of the devotees was entirely dependent on their sweet will. In times of war the people on both the sides invoked the war god Indra. But only one side was (and can always be) successful. The god favoured any one he liked.

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते
परेऽवर उभया अमित्राः ।
समानं चिद्रथमातस्थिवांसा
नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ (ऋग्वेद II 12-8.)

Trans.—Whom the two battle arrays coming together, call upon divergently, both foes, the farther and the nearer; two (the fighter and the driver) having mounted the self same chariot invoke him separately. (Macdonell)

Thus both the battle arrays before engaging themselves in the deadly grapple with each other, prayed to

the same god and favour or grace was shown to one array and that side was crowned with success.

आ ते' पितर्मरुतां सुम्नमेतु (ऋग्वेद II 33-1.)

Trans:—Let thy good will, O father of the Maruts, come to us. (Macdonell).

Success or failure, thus depended on the good will of the god. The worshippers knew this and after regular prayer begged for his grace. One more quotation from Rigveda will make it clear.

यत्ते' वयं प्रमिनाम व्रतानि
स नो' मृळ सुषखा देव वस्यः ॥ (ऋग्वेद VIII 48-9)

Trans:—If we infringe thy ordinaces, then be gracious to us as our good friend, O god, for higher welfare. (Macdonell).

From all the above three quotations it is proved that out of the many there did exist a way of attaining to the one highest goal. That way was "the sweet will of God". The ordinary means of attaining to that goal, of course, had its value, but every thing depended upon the grace of God.

In the Upanishadic period, the people began to enter deep into the realities of things. They began to think that beyond the powers of nature there is some thing that regulates all powers and that is *Brahma*, the enternal. Through fear of Him, fire burns; through His fear the sun shines. The wind, death and other powers do their duty through His fear. Religious discourses, knowledge etc. are all not sufficient to attain to Him.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः, न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ।

Trans:--The soul (perfect bliss) cannot be obtained by religious speeches, nor by strong will power, nor by vast learning. He can be attained by him, whom he chooses.

He gets good actions done by him whom He wishes to raise. He gets bad actions done by him whom He wishes to ruin. Thus there is no appeal against His final decision.

In *Bhagavadgita* the same thing is repeated in different words.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानासि मां यथा ॥ (११.५३)

Arjuna alone was favoured with the holy sight of *Vishwa-darshan* Lord Krishna said that the study of the Vedas, penance, alms, sacrifice etc. are not capable of giving the *Darshana,* he had had then.

These and many other instances can be given where the supernatural will is the only way of getting supreme bliss.

We see in our daily व्यवहार that, though there are rules and regulations laid down for the proper administration of the state, the king has unlimited powers. By his own desire he can make gift of millions to the poor and can ruin millionaires. Even now in the days of limited monarchy, the king reserves royal prerogatives. He can give free pardon to a man about to be hanged.

This same rule can be applied everywhere. Any how, one must try to be in the good books of the Almighty. His grace, His favour is the best way of doing ones highest good. In the absence of His favour यज्ञ, दान, तप, अध्ययन are all useless. He is all powerful. He can do and undo things.

This doctrine of Grace is found scattered in वेद उपनिषद, भागवत, गिता, व्यवहार and in almost all religious scriptures. But there was no definite मार्ग or पन्थ for it. Shri Vallabhacharya, the great scholar of Vedanta, made a detailed study of the scriptures and came to the conclusion that there can be no salvation without the will of the Almighty. He established definite principles and showed the method by which the Almighty can be pleased to give us supreme bliss. Thousands of people got themselves initiated in his मार्ग which is called पुष्टिमार्ग or अनुग्रहमार्ग.

Let us now see some of the tenets of this *Marga*, The supreme Being is, according to this school, too, endowed with all power. (सर्वधर्मवत्त्व)

परास्य शक्तिः विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।

His power is extraordinary, infinite diverse and natural. He is कर्ता and at the same time भोक्ता. He is आधार and at the same time आधेय. He is व्यक्त and at the same time अव्यक्त. He is साकार and at the same time निराकार He is सच्चिदानंद स्वरूप. All his limbs are saturated with supreme bliss. (आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिः) In Him all different and even opposite qualities reside peacefully. आत्मारामोऽप्यरीमत्. Nothing is similar to Him but He is similar to all. (समो मशकेन समो नागेन.) He is the cause as well as the effect. He can do anything and every thing He is पूर्ण. He is सत् as well as असत्. Thus there is nothing

that He does not possess. He is व्यापक and also अणु. He creates. nourishes and destroys the universe. He is omnipotent, omniscient and omnipresent. Though he creates this diverse universe (विषमां सृष्टिं निर्मिमीते), He is not tainted with वैषम्य. Though He destroys the universe, He is not cruel.

According to *Pushti-Marga,* ब्रह्म and जगत् are the same, the former being आध्यात्मिक स्वरूप while the latter आधिभौतिक. It is just like vapour and water. There is one more स्वरूप of ब्रह्म. It is राम or कृष्ण. is This is आधिदैविक स्वरूप. It is, as is were, ice as compared with its two previous forms. ब्रह्म at its own will takes any of these forms. Thus, though there is diversity in the universe, there is nothing but ब्रह्म.

आधिदैविक ब्रह्म can be propitiated (प्राप्य) by भक्ति, आध्यात्मिक by ज्ञान and आधिभौतिक by कर्म. The Individual soul is considered to be अणु and not विभु as in शांकर वेदांत. It emnates from the ब्रह्म like sparks from fire. जीव is considered to be नित्य. (जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ।) It does not die nor is it born. It is अज, नित्य, शाश्वत and पुराण and with the destruction of the body it is not destroyed. Individual soul is both कर्ता and भोक्ता It has emnated from ब्रह्म. Hence union with ब्रह्म is its final destination .

जगत्, in this *Marga* is considered to be सत्य and नित्य. संसार, the Illusion, is considered to be अनित्य and मिथ्या. जगत् is the result (कार्य) of ब्रह्म like the ornaments of gold. It is the अविकृत परिणाम of ब्रह्म.

In *Maya-vada,* अपवाद and अध्यारोप is resorted to understand ब्रह्म. But in ब्रह्मवाद, जगत् manifests itself by the आविर्भाव and the तिरोभाव शक्ति s of ब्रह्म.

The goal of human existence is union with the supreme Being (जीवो ब्रह्मैव नापरः) The idea of separateness from ब्रह्म is owing to अज्ञान. It can be removed by शरणागति.

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ (गीता)

The only way of attaining His favour is humbly approaching Him *i. e.* surrendering oneself completely. Praying to god sincerely is the surest and the best way of getting His अनुग्रह

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जना पर्युपासते ।
तेषा नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ (गीता)

Shri Vallabhacharya has shown that for getting अनुग्रह of the supreme God, a person must first surrender himself and then consider himself to be His. He should do his daily routine work to please Him and for His sake. Everything in his possession should be considered to be belonging to his Master. He must concentrate all his attention on Him. चेतस्तत्प्रवणं सेवा. This सेवा is physical, monetary and mental.

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ।
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्री हरिविनोदकाव्यस्य

उपोद्धातः

(लेखकः—**दि. वि. वराडपांडे**, एम्. ए.)

१ प्रास्ताविकम्

नागपुर–संस्कृत–कॉलेजस्य बहुविधोद्देश्येषु प्राचीनहस्तलिखितग्रन्थानां संचय–संरक्षण–प्रकाशनादिरन्यतमः। तदनुसारेण कानिचन हस्तलिखितानि तैस्तैर्महाभागैर्न्यासीकृतानि। तेषु श्री· **विनायक माधव सङ्गमकर**-महोदयैः प्रदत्तेषु बहुषु प्रकाशितप्रायेषु हस्तलिखितेष्वेकतमं **हरिविनोदाख्यं न** कुत्रापि प्राकाश्यं गतमिति मे मतिः। तदेवाद्य प्रसिद्धिपदवीमधिरोहति। काव्यस्यास्य विषये मया पृच्छा कृता केषुचिद्वृद्धपण्डितप्रवरेषु। परं तन्नामापि न ज्ञातमासीत्तेषाम्। सुदैवाच्छ्री**प्रयागदत्तशुक्ल**निर्मितं "**मध्यप्रांत मरीचिका**" इति पुस्तकं केनचन निमित्तेन मे दृक्पथमुपगतम्। तत्र च २४६ तमे पृष्ठे नागपुरस्थ प्राचीन–विद्वत्प्रकाण्डानां नामधेयेषु मध्ये "हरिविनोद-काव्य के कर्ता पण्डित गणेशशास्त्री" इत्युल्लेखमपश्यम्। श्री· शुक्ल महोदयाः कदाचिदेतत्काव्यविषये विशेषं जानीयुरिति कृत्वा तेषु पत्रं लिखितं परं (कदाचित्तेषामस्वास्थ्यात्) उत्तरं नैव प्राप्तम्। मध्यप्रान्त–संशोधन–मंडलस्य सविधेऽपि पत्रमेकतममेतद्विषये प्रहितमासीत्। तस्याप्युत्तरमद्यावधि नैवाधिगतम्। श्री· **हीरालाल**–सम्पादित–**मध्यप्रान्तीय–संस्कृत–प्राकृत–हस्तलिखित–सूच्यामपि** काव्यस्यैतस्य नामनिर्देशो नास्ति। इत्येवंविधाज्ञानतिमिरे प्रसृते '**रोडे**' इत्युपाव्हैः श्री· **प्रभाकर शास्त्रिभि**रस्य कर्तृविषये क्षिप्तमत्यल्पमपि प्रकाशं बहु मन्यामहे। परं तेषामपि काव्यमेतदविदितमेवासीत्। केवलं गणेशशास्त्रिगतामाख्यायिकामेकां कुतश्चिच्छ्रुतां ते न्यवेदयन्। सा यथावसरमनूद्येत।

२ हस्तलिखित वर्णनम्

श्री हरिविनोद काव्यस्येदं सटीकं हस्तलिखितं जीर्णपत्रेषु काल्यामस्या स्थूलाक्षरैर्लिखितं सुवाच्यप्रायम्। साकल्येनास्य ६१ पर्णानि यथा-

क्रममङ्कितानि। सम्पूर्णपुस्तकमेकतमेनैव लेखकेन लिखितं दृश्यते हस्ताक्षरस्यैकत्वात्। केवलं तृतीयपर्णानन्तरं **शोधपत्र**मेकं हस्ताक्षरान्तरे लिखितं नूतनतरं सुवाच्यतरं च न्यस्तमस्ति यत्रानवधानान्मूले विस्मृतश्चतुर्थःश्लोको दत्तः सटीकः। टिप्पणी च तले यथा—" इदं शोधपत्रं चतुर्थपत्रे निरङ्कपृष्ठे आष्ट (अष्टम ?) पङ्क्तौ ज्ञेयम् "। प्रथमपत्रे बहिःपृष्ठे केवलं काव्यनामोदीरितम् " हरिविनोदकाव्यम् " इति। अन्तःपृष्ठतश्च क्रमाङ्का दत्ता ग्रन्थश्चारब्धः। पत्राणां परिमाणं तु ९॥ इंच व्यायतं, ४॥ इंच विस्तृतं च। कर्गजोऽपि स्थूलतरोऽनतिमसृणश्च। प्रतिपृष्ठं सामान्यतो नव दश वा पङ्क्तयः क्वचिदेव द्वादश। प्रतिपङ्क्ति च २०–२९ अक्षराणि सन्ति। प्रत्येकमक्षरं पृथक्पृथक् लिखितं, शब्दा न त्रोटिताः, नाप्येकैव शीर्षरेखा प्रतिपङ्क्ति दत्ता यथान्यत्र प्राचीनग्रन्थेषु। लेखनमपि शुद्धप्रायं लिपिश्च सर्वसामान्या नागरी। परं श्रु (शु), ष्म (ष्ण) इत्येतावेव विशेषौ। सर्वथा सुरक्षितमनाहतं च हस्तलिखितमेतत्। केवलं प्रथमं पत्रं सच्छिद्रं दन्तुरं च वर्तते। उपान्तपृष्ठमपि साच्छिद्रं मस्या विरूपितं च। सर्वत्राङ्गुलिमात्रः समासः (Margin) उत्सृष्टः सर्वतः। परं विशेषत उपान्त्ये, क्वचिदन्येषु च पृष्ठेषु समासेऽपि ग्रन्थलेखो वर्तते। यत्र कुत्राचित् प्रमादाद्विस्मृतं युक्तं वानन्तरं, तत्र ∨ इति चिन्हेनाङ्कयित्वा समासे पङ्क्तिक्रमांकं दत्वा पूरणं शोधो वा कृतः। अन्ते च पृष्ठे पङ्क्तिद्वयमिदं वर्तते :—

" इदं पुस्तकं सटीकहरिविनोदकाव्यस्य भवेत्।
इदंच वाठोडकरोपनामकस्य गणेशशास्त्रिणो भवेत् "।

तेन गणेशशास्त्रिवाठोडकराणामेतत्स्वामित्वं सिद्धमेव*। कदाचिल्लेखकोऽप्यस्य हस्तलिखितस्य प्रस्तुता एव शास्त्रिणः स्युरिति मे तर्कः परं प्रमाणापुष्टः।

३ ग्रन्थकर्तृविषयकम्

सटीकस्यास्य काव्यस्य कर्त्ताऽपि " श्री. गणेश नीलकण्ठ वाठोडकर " इति नामासीदिति टीकान्ते दत्ताच्छ्लोकात् तथैव टीका–समाप्तिवाक्याच्च ज्ञायते। तस्य कालोऽपि श्लोकान्तरे स्पष्टं दत्तः। यथा—

---

*'एतत्स्वामिकानि बहूनि हस्तलिखितानि दृश्यन्ते' इति प्राचीनेतिहासरागिभिः स्वयं च संशोधने कृतश्रमैः श्री. गोविन्दराव चान्दे B. A. महोदयैर्मदाप्तैः कथितम्।

" उमागर्भे समुद्भूतो **गणेशो नीलकण्ठजः**
स्वनिर्मितस्यकाव्यस्याकरोद् व्याख्यां स्फुटार्थिकाम् ॥१॥
शाके मुनीषुसप्तेन्दुमिते याम्यायने भृगौ ।
पौष-शुक्लस्य षष्ठ्यां वै प्राप्ता चेयं समाप्तताम् ॥२॥ "

" इति श्री **वाठोडकरोपनामक**-नीलकण्ठात्मज-गणेश-विरचिता हरिविनोदकाव्यव्याख्या समाप्ता । **ललिताम्बायै** समर्पितास्त्विति॥"

प्रथमस्माच्छ्लोकाद् ग्रंथकर्तुर्मातुर्नामोमेति, पितुर्नाम नीलकण्ठ इति, काव्यटीकयोरपि स एव कर्तेति स्पष्टं भवति । द्वितीयात्तु श्लोकात् पौष शु. ६, शके १७५७ इति टीकासमाप्ति कालोऽपि प्रकाशो भवति । टीका कर्तुर्ग्रन्थलेखकत्वाच्च ग्रन्थस्यापि सामान्यतः स एव कालः । तेनाद्य पंचोत्तरशतवर्षप्राचीनमेतत्पुस्तकमिति स्थितम् ।

ललिताम्बा च ग्रंथकर्तुरिष्ट दैवतम् प्रतिभाति । टीकारम्भे च मङ्गलाचरण-श्लोकावपि तदेव समर्थयतः । यथा :—

"श्री गणेशाय नमः । श्री **त्रिपुरसुन्दर्यै** नमः । दक्षिणामूर्तये नमः ।
श्रीनिवास-गुरुचरणाभ्यां नमः । **विनायक गुरुचरणाभ्यां नमः***।

वन्देऽहं कामितार्थस्य संसिद्ध्यै सुमतिप्रदाम् ।
शरत्पार्वणचन्द्राभवदनां **जगदम्बिकाम्** ॥१॥
कामेश्वराङ्घ्रियुग्मं सुखदं प्रतिभाप्रदं नमस्कृत्य ।
काव्यस्य हरिविनोदाभिधस्य टीकां करोमि सत्प्रीत्यै ॥२॥ "

त्रिपुरसुन्दरी, जगदम्बिका, ललिताम्बा चेत्येतानि समानार्थानि नामानि स्युर्ग्रन्थकृदिष्ट देवतायाः । दाक्षिणामूर्तिस्तु प्रसिद्धं शिवस्वरूपं दक्षिणापथे । तदपि त्रिपुरसुन्दरीसम्बन्धान्नमस्यम् । ग्रन्थस्य शृङ्गारप्रधानत्वात् कामेश्वरा-परपर्याय : शिव एव नमस्कृतो द्वितीयश्लोके । ग्रन्थकर्तुर्गुर्वोर्नामनी **श्रीनिवास-विनायकौ** दत्तौ । तयोर्विषये विस्तरो न कृतः, नापि स्व गोत्र-देश-शास्त्रा-ध्ययनविषये किञ्चिद्दत्तम् ।

काव्यटीकयोस्तु निरीक्षणे ग्रन्थकर्तु : पाण्डित्यं रसिकता च स्फुटीभवति । व्याकरण-काव्य-छन्दः - पुराणादिज्ञानं च द्योत्यते । श्री प्रभाकरशास्त्रिभिः

* शास्त्रिमहोदयानां प्रतिलिप्यां तु ' विनायक....नमः ' इति नास्ति ।

कथिताख्यायिकापि पोषयति तमेवार्थम् । एकदा कुत्रचित् प्रवचनावसरे केनचिन्नागपुरमागतेन प्रवचनकर्त्रा कृतं प्रयोगविशेषमशुद्धं मत्वा हसितवन्तः केचन पंडितंमन्याः । तदाह्वानपूर्वकं गणेशशास्त्रिभिस्तत्प्रयोगस्य साधुत्वं वादे साधितमिति श्रूयते । भगवद्गुणकीर्तने च शास्त्रादिनियमानां प्रतिपालनं नावश्यकमित्यपरो निर्णयस्तैर्दत्त इत्यपि श्रूयते । एषाख्यायिका वैय्याकरण-केसरिणः महामहोपाध्यायाः ' **श्री. भट्टजी घाटे** ' इत्येतेषां सकाशा-च्छ्रुता श्री. प्रभाकरशास्त्रिभिः । श्री. गणेशशास्त्रिणो श्री. भट्टजीशास्त्रितः पूर्वतरा इति शकमानेन स्पष्टम् । कदाचित् महामहोपाध्यायाः ' श्री. **सदाशिवशास्त्रि घुले** ' इत्येतेषां समकालीनाः स्युर्गणेशशास्त्रिणः ।

उपमन्युगोत्रीया वाठोडकरोपनामानो वाठोडग्रामे, नागपुरे च निवसन्ति, इति श्रुतं मया । परं दुर्दैवान्मम तेषां कैरपि सह समागम एव न सम्पन्नोऽद्यापि। कदाचित्तेभ्यो विस्तरेण ज्ञातुं शक्यं गणेशशास्त्रिविषयकम् । वर्षद्वयात्प्राक् कु० मनोहर–वाठोडकर–नामैकश्छात्र आसीत्काव्यप्रथमायामस्मद्विद्यालये । सोऽस्मिन् विषये मया पृष्टो नाशक्नोत्किमपि कथयितुम् । परं तेन प्रतिज्ञातं ग्रामं गत्वा विस्तरशः वृत्तान्तज्ञानम् । परीक्षां समाप्य ग्रीष्मावसरे ग्रामं गतोऽकस्मादेव मृत्युमुखे पतितो दौर्भाग्यात् । भवतु । ये केचन किञ्चिदधिकं जानन्त्यत्र विषये, विशेषोपलब्धिं वा कुतश्चिच्छक्यां मन्यन्ते तैः कृपया संकेतादिप्रेषणेनानुग्राह्या वयमिति सविनयं विज्ञाप्यते ।

४ ग्रन्थ परिचयः

काव्यमिदं सटीकं पञ्चसर्गात्मकं शृङ्गाररसप्रधानम् । प्रतिसर्गं प्रायः २२ श्लोकाः,*कार्त्स्न्येन ११० । नेतारसादिविषयकं समासेन टीकान्ते श्लोक एकस्मिन्नुल्लेखोऽस्ति । तथाहि

" नेतात्र नन्दतनयो भगवान्हरिस्तत्क्रीडोपसाधनतया सकलाः प्रदिष्टाः ।
गोप्यश्च कुञ्जगमनादि,रसोत्र मुख्यःशृङ्गार एव करुणादिभिरङ्गवाँश्च॥"इति ।

कथावस्तु च संक्षेपेण यथा :–

(१) सुपुष्पितद्रुमं वृन्दावनं वीक्ष्यैकदा निशि कृष्णस्तत्र विहर्तुमैच्छत् । गोपवनिताः संस्मृत्य तेन मुरलीरवः कृतः । तदाकृष्टा राधाप्रमुखा गोप्यस्तत्र

* चतुर्थे सर्गे २१, पंचमे च २२.

प्राप्ताः । कृष्णेन सोपहासं तासां तदागमन अनौचित्यं दर्शितम् । तेन प्रणयक्रुद्धास्ताः स्वाभिप्रायं प्रगटीचक्रुः । तदैव चन्द्रोदयो जातः । ऋतुसंघश्च युगपत्प्राप्तः । (२) बल्लवीभिः साकं कृष्णो यमुनापुलिनं जगाम तत्र रेमे च । तदा राधावर्जं सर्वा मानं बिभराम्बभूवुः । तत्क्षण एवान्तरज्ञो राधां गृहीत्वान्तर्दधे । निकुञ्जं च प्रविश्य तया क्रीडितवान् । तत्स्तुतिपूर्वकं च तत्तत्सौंदर्यं दर्शयामास । ततो राधाया अपि मनसि मानः सञ्जातः । सोवाच–‘ अहं चलितुं न पारये, मां स्कन्धमारोप्य नय ’ इति । तस्या अभिमानं ज्ञात्वैव कृष्णस्तिरोबभूव । राधां तं सविलापं मृगयाञ्चकार । (३) गोपाङ्गनाः कृष्णत्यक्ता इतस्तो बभ्रमुः । सोपालम्भं चन्द्रं वर्णयन्त्यः, अशोकादींस्तुलसीं च कृष्णवार्तां पृच्छन्त्यस्तल्लीला अनुचक्रुः । अनन्तरं राधापदमिश्रितां कृष्णपदवीमालोक्य कृष्णं तां चेर्ष्ययानुचुक्रुशुः । कुञ्जं च प्रविश्य राधां विरहार्तां ददृशुः । तथा चाभिमानहेतुकं विरहं निवेद्य पुलिनमानीताः सर्वाः । (४) तदा गोपिकाः कृष्णमुद्दिश्य भक्तिपूर्वकं विविधं जगुः । दर्शनस्पर्शनादिकं प्रार्थयामासुश्च । पूर्वं कृतानुपकारान् संकीर्तयाञ्चक्रुः । तदैव मन्दो गन्धवहः समाययौ । (५) तमेव दूतं प्रकल्प्य सन्देशं कृष्णं प्रति प्रेषयाम्बभूवुः । यत्त्वद्विरहार्ता गोप्यो मदनबाणविद्धा दोषाकरकरतप्ताः ता जीवय स्वदर्शनादिनेति । क्षणे तस्मिन् दयार्द्रः कृष्णः प्रादुर्बभूव । तं विनयेन नम्रा गोपिकाः स्मरव्यथाछेदनार्थं प्रार्थयामासुः । ततो यमुनापुलिने रासक्रीडा प्रववृते । समाप्तायां च तस्यां वेणुरवं कुर्वन् स ताभिः सह गोष्ठं समाययौ ।

अथ गुणदोषविवेचनम्

सामान्यतोऽस्वाभाविकं, वैचित्र्यशून्यं, पुनरुक्तिबहुलं चेदं काव्यम् । कविसमयानां[1] यथेच्छमुपयोगः कृतोऽनुप्रास[2]—यमकादिभिः शब्दालङ्कारैः साकम् । यद्यपि रचना शिथिला पुनरुक्तिमयी च तथापि शब्दसौंदर्यं यत्र तत्र परिस्फुरति । शृङ्गारस्यापि प्रणाली नोच्चतरा, सामान्यैव । अर्थालङ्कारेषु

१ “ पंचशरेषुविद्धाः ” इत्यर्थकाः शब्दाः सर्वत्र विकीर्णाः। प्रथमे सर्गे ३, ४, ५, ६, ७, ९, तृतीये १, ३, ८, ११, १३; चतुर्थे ७, ११, १३, १७, २१; पंचमे १, ७, १२, १५, १९; तथैव “ विरहानलार्ताः ” इत्यपरपर्यायाः द्वि. २१; तृ. १, २, २०, २१; च० १, ७; पं. १०, १३. पुनश्चतुर्थे सर्गे ‘ दर्शयेश नः ’ ‘ पाययेश नः ’ इत्यादि च ।
२ गोपिका–कृष्ण–वर्णने कविसंकेतं पालयन्त्युपमारूपकादयः, यथा द्वि. २२ तथैव चन्द्रोदयो, युगपदृतुसमागमो, विरहो, मदनदशा, सन्देशकथनमित्यादि ।
३ प्र० १, २, ३, ५, ९, १०; ४ प्र० ८; द्वि. ७, ११, १६. ५ प्र० ९, २०; द्वि. १४, २२; च. ७.

परिकर : काव्यैलिङ्गं चैतावेव रमणीयौ । उपमारूपकोत्प्रेक्षादयः सामान्य-संकेतबद्धा अपि नैवातिरुचिकरा मौलिकत्वाभावात् । श्लेषस्तु क्वचिद्रमणीयतरो वैचित्र्योत्पादकश्च, क्वचित्तु क्लिष्टोऽनैसर्गिकोऽपि विच्छित्तिविशेषावहः । प्रथमः सर्गः प्रायः सुन्दरतमो रचना–कल्पना–भावनादि–विषये । विशेषतः प्रत्यर्तु श्लोक एकतमे रमणीयं शब्दचित्रम् । द्वितीये सर्गे शब्दालङ्कारसौन्दर्येण प्रकाशितं सामान्यतमं वस्तु । तृतीये पुनः 'सखि तुलसि' इत्यादि सप्तमं, 'श्रीकृष्णचक्रस्य' इत्यादि पञ्चदशं च श्लोकं विहायान्यत्सर्वम-सुन्दरमेव । चतुर्थेऽपि सर्गे 'कमललोचनं' इत्यादि द्वितीयं, 'तवकथासुधा' इत्यादि दशमं श्लोकमृते 'दर्शयेशनः' 'पाययेशनः' इत्यादिकं पुनरुक्ति प्रायम-समीचीनं, काव्यत्वहानेः । गुणसंकीर्तनरूपं तु वस्तु भक्तिपोषकं स्यात् । पंचमे च सर्गे प्रारम्भो रमणीय एव । प्रतिश्लोकं वायुपर्यायं प्रयुज्य सार्थ-कताप्रतिपादनेन काव्यशोभा पाण्डित्यसहकारिणी कृता । सन्देशोऽपि समुचितः प्रियविरहिणीनाम् । कथान्तश्च हरिविनोदोपकारकः ।

'अक्षारिताताशनशत्रुपिच्छाकिरीटमाली' इत्यत्र क्लिष्टोऽप्यर्थश्चमत्कार-जनकः । वृत्तवैचित्र्यं चान्यो गुणविशेषोऽस्य काव्यस्य ।

स्फुटतरास्तु केचन दोषा दृश्यन्ते यत्रतत्र । अनुवादवाक्ये 'इति' शब्दस्यास्थाने प्रयोगः; उत्प्रेक्षायां च 'इव' शब्दस्य; अनवश्यकोपसर्गाणां ग्रहणं,[११] समाप्तपुनरात्तत्वं[१२] मिति । वृत्तदोषा[१३] अपि क्वचिद्विरसतामावहन्ति ।

टीका तु व्यवस्थिततरा, सत्यमेव 'स्फुटार्थिका' यथोक्त ग्रन्थकृतैव । सर्वत्रान्वयानुसारं कठिनपदार्थप्रकटनेन, काव्यशोभासूचनेन, अमरकोशाद्या-धारदानेन, अलङ्कारलक्षण-तत्संगतिविधानेन, वृत्तविवरणेन, भावप्रकाशनेन च व्याख्याख्यामर्हति सा । ग्रन्थकर्तुः पाण्डित्यप्रदर्शिकेयं व्याख्या । तस्य महाभारत-भागवत-स्कन्दपुराणान्तर्गत-काशीखण्डादि-परिशीलनं द्योतयति समयो-चितोल्लेखः सर्वेषाम् । विशेषतो द्रष्टव्या टीकाधस्तनेषु श्लोकेषु:—

प्र० ३,१०,१९,२३, द्वि. २,१६; तृ. ७,१५; च. २,१०, पं. २१.

---

६ प्र० १३; द्वि. ३, ५, २०, च. २, १३;

७ प्र० ४, ७; तृ. १०, १६, १७.

८ प्र० २१, च. २,१०; पं. वायुपर्यायेषु.

* उपजातिः २८, वसंततिलका २४, अपरांतिका २१, रथोद्धता १०, इंद्रवज्रा ९, स्वागता, उपेंद्रवज्रा, पुष्पिताग्रा प्रत्येकं ३, वंशस्थ, शा. वि., इन्द्रवंशा प्रत्येकं २, प्रह-र्षिणी, वैतालीयं, मालिनी प्रत्येकं १ = ११०.

९ प्र. ९, द्वि. २, ९, १६, तृ. २१; पं. ५. १० तृ. २,

११ निष्क्रन्तति, प्रसमीक्षितः, संप्रोचुः, प्रविहाय, प्रपीडिताः, प्रचुम्ब्य, प्रदर्शय इत्यादि

१२ प्र. २, १२, द्वि. १८, २१;

१३ प्र. ५, ६, ७, २०, पं. १०;

५ उपसंहारः

अस्मादेव हस्तलिखितात् प्रतिलिपिः कृतासीत्तत्रभवद्भिः श्री सङ्गमकराणां ज्येष्ठभ्रातृभिः । साऽपि न्यासीकृतास्मासु शास्त्रिमहाशयैः । परं सापूर्णा—तृतीयसर्गस्य द्वादश श्लोकं यावत्—नातिशुद्धा चासीत् । तस्याः शोधने पूरणे च मम सहधर्मचारिण्या काव्यतीर्थ—**सौ. प्रमीलया** तथैव मच्छात्रमित्रेण **श्री. भालचन्द्र पेण्डके** B. A., LL. B. इत्यनेन च महत्साहाय्यं कृतम् । ताभ्यां धन्यवादान् ददामि । शास्त्रिमहाभागैस्तूपकृता एव वयम् । अत एव संस्करणं संपादनं च सुकरमभवत् ।

संस्करणेऽस्मिन् पाठान्संशोध्य सर्गशः श्लोका वृत्तनामपूर्वकं क्रमेणोपन्यस्ताः । टीका तु यत्रावश्यकी ग्रंथकर्तृ—पाण्डित्य—प्रदर्शनायार्थबोधाय च तत्रैव पाद—टिप्पणी—रूपेण सर्वत्र समुद्धृता ।

संस्कृतवाग्रसिकानां विनोदायैतत्प्रान्तस्थान्यतम—प्राचीन—कविकृत—हरिविनोदप्रकाशने कृतार्थमात्मानं मन्यमानोऽहमत्रैव विरमामि । प्रार्थये च जनताजनार्दनं स्वयमास्वादयितुं काव्यफलमिदंमनुग्रहीतुं चास्मानुत्तेजनेनामरवाणीसेवायामीदृश्याम् । इत्यलम् ।

हरि-विनोद-काव्यम्

प्रथमः सर्गः

(इंद्रवंशावृत्तम्)

श्रीमान्[1] घनश्याम-मनोहराङ्गको
रम्यं यशोदा-हृदयाभिनन्दनः ।
वृन्दावनं वीक्ष्य सुपुष्पितद्रुम-
मैच्छाद्विहर्तुं निशि नन्दनन्दनः ॥१॥

(वसंत तिलका)

सालै[2]स्तमाल-सहकारमुखै[3]र्विशालैः
संशोभि निष्कुह[4]-विलीन-कपोत-बालैः ।
आमृष्ट-कोमल-तरंग-सरोज-वातं[5]
रत्न-प्रदीप-रमणीय-लता-निशान्तम् ॥२॥

कन्दर्प-दर्पहर-कोमल-गात्रयष्टिः
संस्मृत्य गोपवनितास्त्वथ[6] पूतनारिः[7] ।
राधादिकाः सपदि पंचशरेषु[8]-विद्धो
वंशीरवं सुमधुरं विदधे मुरारिः ॥३॥

---

१ "अथ वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलं युग्मेनाचरति ; " २ "वृक्षैः । 'अनोकहः कुटः साल' इत्यमरः । ३ "सहकारवरैरित्यपिपाठः ।" ४ "निष्कुहः कोटरं वा ना" इत्यमरः । ५ प्रथम श्लोके वृन्दावनमित्यस्य विशेषणम् । "कामोद्दीपक-पदार्थ-समृद्धिः सूचिता ।" "निशान्त वस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्" इत्यमरः । रूपक-यमकालंकारौ । ६ वनिता : तु अथ इति पदच्छेदः । ७ "पुतनाया अरिः । पुता नारयो मित्राणि यस्य यस्याद्वा । न विद्यन्ते अरय : कामादिशत्रवो येषां ते नारयो योगिनः । पूता नारयो यस्याघेन वा"। ८ मदन-बाण-हतः लोकदृष्टयोक्तं भगवत आत्मारामत्वेन पूर्ण कामत्वात् । वस्तुतस्तु स्वभक्ता गोपीः कृतार्थयितुमेव वेणुशद्वं विदध इति तात्पर्यम् ।"

(वसंत–तिलका)

श्रुत्वा प्रियेरित[९]सखीवचनेन तुल्यं
वंशीरवं व्रजगता हरिणायताक्ष्यः ।
हृ[१०]द्यं निकुञ्ज-गतमानसवृत्तयस्ताः
कामेषु-विद्ध-हृदया विवशा बभूवुः ॥४॥

राधासुधाकर-मुखी वसुधा-धराभ–
पीन-स्तनी जनित-भीम-सपत्न-बाधा[११] ।
कृ[१२]त्वा मुधा गुरुजनैर्विहितान्सुबोधान्
निर्गच्छति स्म कपटेन गृहावरोधात् ॥५॥

पूर्णेन्दु-बिम्ब-वदनारुण- बिम्ब-तुल्य–
दन्तच्छदा करधृते मुकुरे समीक्ष्य ।
ताम्बूल-भूषित-मुख-प्रतिबिम्बमेका
गोपी तथैव मदन-व्यथिता जगाम ॥६॥

मत्तेभ-कुम्भ-सम-तुङ्ग-कुचामृगेंद्र–
मध्या नितम्ब-भर-पीडित-गात्र-यष्टिः ।
सख्याः प्रसून-शरतोमर-विह्वलां[१५]से
विन्यस्य बाहुं[१६]मपरा विचचाल मन्दम्[१७] ॥७॥

---

९ “ प्रियेण (कृष्णेन) ईरितायाः प्रेरितायाः सख्याः वचनेन ” । १० वंशीरवमित्यस्य विशेषणम् । “ काव्यालिङ्गमलंकार: ” । ११ “ भीमः (रुद्रः) सपत्नः (शत्रुः) यस्य सः । जनिता भीमसपत्नस्य कामस्य बाधा यस्याः सा: ।” १२ सुबोधान् मुधा कृत्वेति सम्बन्धः । अत्रलोके ‘ धा ’ कारानुप्रासः । १३ अरुणः बिम्बतुल्यः तुण्डिकेर्याः फलसदृशः दन्तच्छदः अधरोष्ठः यस्याः सा । १४ समीक्ष्येत्यस्य कर्म । १५ “ प्रसून-शरः मदनः तस्य तोमरेण बाणेन विह्वला ” । १६ सख्याः अंसे बाहुं विन्यस्य इति अन्वयः । १७ “ अत्र सखी स्कंधाधिकरणक-बाहु-विन्यासपूर्वकमन्दगमनं प्रति पूर्व-विशेषणानां हेतुत्वोक्त्या काव्यालिङ्गमलंकारः । ”

(रथोद्धता)

अग्रगां पथि विधाय राधिकां
नन्दसूनु-निकटं[18] गुणाधिकाम्[19] ।
रूप-निर्जित-मनोज्ञ-गोपिकां[20]-
स्ता ययुर्युगपदेव गोपिकाः ॥८॥

(वसंत-तिलका)

नीलालकालि[21]-समलकृत-वक्त्र-पद्मा :
संवीक्ष्य बल्लव-सुतौ[22] : स्मर-बाण-तप्ता : ।
गंभीर-मेघ-निनदोपमया गिरेति[23]
दामोदरो दरहरः[24] प्रहसञ्जगाद ॥९॥

(उपजाति :)

"वृन्दावने हिंस्र-युते भवत्य :
समागता नक्तम्[25]युक्तमेतत् ।
नात्र स्थितिर्योग्यतमाप्रगल्भाः[26]
भवादृशीनामिति मे मनीषा" ॥१०॥

(वसंत-तिलका)

श्रुत्वा तदीयवचनं हरिमीक्षणीयं[27]
गोपाङ्गना : प्रणय-कोप[28]-युतास्तदानीम् ।
भ्रू-चाप-निःसृत-कटाक्ष-शरैः[29] समस्ता-
श्चेतोहरं द्रुततरं[30] प्रहरन्त्य ऊचुः ॥११॥

---

१८ 'ययुः' इत्यनेन सम्बन्धः । १९ 'राधिकाम्' इत्यस्य विशेषणम् । २० "गां स्वर्गं, गाः दिशाः वा पान्ति, इति गोपा.इन्द्रादिदेवास्तेषां स्त्रियः शच्यादय अप्परसो वा" । २१ "अलका एव अलयः, तैः समलंकृतानि वक्त्राण्येव पद्मानि यासाम्" । २२ 'संवीक्ष्य' इत्यस्य कर्म । २३ "वक्ष्यमाण प्रकारेण" । २४ "भय हर्ता" । २५ रात्रौ (अव्ययं) २६ प्रागल्भ्य-शून्या मुग्धा वा (संबोधनम्) । अत्रैव श्लोके "अहिंस्र-युते वृन्दावने रात्रौ क्रीडायोग्यकाले समागता इति नायुक्तमेतत् । किन्तु युक्तमेव । भवादृशीनामत्र स्थितिर्योग्यतमेति मे मनीषा इति भगवतो गूढोऽभिप्रायः" । २७ "त्यागानर्हम्" । २८ "गूढाभिप्रायज्ञानाभावात्" । २९ "भ्रुव एव चापानि तेभ्यो निःसृतानि कटाक्षाण्येवशरास्तैं प्रहरन्त्योऽवलोकयन्त्यः" ३० अव्ययम्.

(प्रहर्षिणी)

" त्यक्त्वा वै[31] पति-गृह-बान्धवान्स्त्वदीयं
पादाब्जं समुपगता[32] उरीकुरुष्व ।
अस्मान्स्त्वं, स्व-भुज-लताभिरन्यथा त्वां
बध्नीमो वयमधुना स्तनोपपीडम्[33] " ॥१२॥

(वसंत—तिलका)

श्रुत्वा तदीरित-गिरो व्रजनाथ-सुनुर्—
भावं विबुध्य च तदीयमथेङ्गितज्ञः[34] ।
आनन्द-पूर्ण-हृदयः पुलकाचिताङ्गो[35]
गोपाङ्गना[36] दृढतरं स समालिलिङ्ग ॥१३॥

(स्वागता)

नन्द-नन्दन-विलास-समीक्षा—
कौतुकान्वित-मनास्त्वथ दूरम्[37] ।
जात-हर्ष[38]मुदयाचलशीर्ष—[39]
मारुरोह रजनीश इवोच्चैः[40] ॥१४॥

(रथोद्धता)

पूर्व-दिग्वनितयेव[41] कन्दुकः
क्षिप्त ऊर्ध्वमवभासिताम्बरः ।
उत्पतन्नुदय-शैल-मस्तकात्
खे रराज सित[42]-दीधितिस्तदा ॥१५॥

---

३१ निश्चयार्थकं पादपूरणार्थं वा " । ३२ 'अस्मान्' इत्यनेन संबध्यते । ३३ णमुल् प्रत्ययान्तमव्ययम् । ३४ " हेतुगर्भं विशेषणम् " । ३५ " सात्विक-भाव-संपन्नः " । ३६ कर्म (बहुवचनं) । ३७ " समीपे स्थित्वावलोकने कृते स्वस्मिन् दण्डः स्यादिति भीत्येति भावः । " ३८ क्रियाविशेषणम् । ३९ "समीपे स्थातुमसमर्थः कश्चिच्चमत्कार-जनकं किञ्चिद्दूरतो वृक्षादिकमारुह्य पश्यति तथा " । ४० 'अन्वितमना' इत्यनेन संबंधः । वस्तूत्प्रेक्षा । ४१ " कन्दुकः " इत्यनेन सम्बन्धः । " उत्प्रेक्षा सा च पूर्वदिग्वनितेति रूपकेण संकीर्णा । " ४२ चन्द्रः ।

(उपजातिः)

अथर्तुसंघो युगपन्मघोनां
नियोजितो नन्द-तनूज-तुष्ट्यै ।
यथास्वमाविष्कृत-पुष्प- वृन्दो
वृन्दावनं तत्समुपाजगाम ॥१६॥

सोष्मस्तनै[४३]र्यत्र दृढं युवानः
कान्ताः समाश्लिष्य जहुर्हिमार्तिम् ।
मानं विनिध्नन्नभिमानिनीनां
हिमागमाः काननमाजगाम ॥१७॥

(वसंत-तिलका)

हित्वाबलाः प्रवसतां हृदयानि यूनां
व्यामोहयन्न[४४]भिविकासित-सिन्दुवारः ।
वृन्दावनं सुरभि-मन्द-तुषार-वातः
प्रत्याययौ द्रततरं शिशिरस्तदानीम् ॥१८॥

(वैतालीयम्)

पिक-मा[४५]गध-शब्द-सूचिता-
गमनः कामिजनातिवल्लभः ।
समुपेत्य रसाल-हा[४६]टकं
हरि-पादेऽर्पितवान्वसन्त-रा[४७]ट् ॥१९॥

---

४३ "कूपोदकं वटच्छाया ताम्बूलं तरुणी-कुचौ । शीतकाले भवन्त्युष्णा उष्णकाले सुशीतलाः ॥" आलिङ्गनेन हिमजन्यक्लेशं दूरीचक्रुरिति भावः । ४४ "निर्बलानां त्यागोऽनुचित इति ताः (अबलाः) त्यजतस्तान् (यूनः) शिक्षयन्निति भावः ।" सिन्दुवाराणि निर्गुण्डी पुष्पाणि । ४५ मागधा वंश-सूचकाः ('भाट' इति महाराष्ट्रयाम्) । "मागध-शब्द-श्रवणेन यथा राजा समागत इति ज्ञायते एवं पिक-शब्द-श्रवणेन वसंतागमनसूचनं भवतीति भावः ।" ४६ हाटकं सुवर्णम् । ४७ "यथा माण्डलिको राजा स्वराष्ट्रात्समागत्य सार्वभौम-चरण-समीपे सुवर्णाद्युपायनं समर्पयति तथाऽयं वसन्त-राड् जगत्सार्वभौमस्य श्रीकृष्णस्य चरणयोः समीप आम्रपुष्परूपं सुवर्णमर्पयामासेति भावः ।"

(स्वागता)

मल्लिका-गहन-वीथ्यर्[४८]बलासु
फुल्ल-पुष्प-हसितासु नितान्तम् ।
पंचबाण-हित-कृन्मधु-मत्त-
षट्पदः प्रविशति स्म निदाघ : ॥२०॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

दृष्ट्वा यत्र तडिद्युतं विषं[४९]धर गर्जन्तमुच्चस्वरं
खे नृत्यन्ति शिखण्डिनश्च सकला : खिद्यं[५०]न्ति पान्थस्त्रिय : ।
तोयापूर्ण-नदी[५१] द्विरेफ-लसित-व्याकोच-नीपान्विता[५१]
प्रावृट् सा समुपाजगाम सहसा गो[५२]पीरिवासेवितुम् ॥२१॥

(वसन्त-तिलका)

उत्फुल्ल-बा[५३]ण-नयना सरसीरुहास्या
चक्राङ्ग[५४]-शब्द-कल-नूपुर-सिञ्जिताढ्या ।
वातेरितामल-रजोवसनं वसाना
राधासखीव[५५] गहनं शरदाससाद ॥२२॥

इति हरिविनोद-काव्ये प्रथमः सर्गः ।

---

४८ "वीथयो रथ्या एवाबला:" । "यथा मदेनोन्मत्तस्तरुणी-वृन्दे संचरति तथा ग्रीष्मो मल्लिका-वन-पाङ्क्तिषु संचचारेत्यर्थः । " ४९ "विषं तु गरले तोये" इति विश्वः । मेघं विरहिणी-प्राण-हरणार्थं गरल-धरमिति च । " ५० "कामोद्दीपक-पदार्थ-दर्शनात् स्व-भर्तॄणामसांनिध्याच्चेति भावः । " ५१ प्रावृड्विशेषणम् । व्याकोचानि विकासितानि नीपानि कदम्ब पुष्पाणि तैरन्विता । ५२ कर्म । "फलोत्प्रेक्षालंकार :" । ५३ झिंटिपुष्पाणि । ५४ "हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस :" इत्यमर : । ५५ "उत्प्रेक्षोपमा वालंकार : । " अत्र श्लोके पादत्रयेऽपि शरत् पक्षे राधासखी चेत्युभयेनान्विता : समासा ज्ञेया : । यथा बाणानि नयनानीव यस्या : सा, बाणे इव नयने यस्या : सेति च । एवं रजो वसनमिव, रज इव वसनं च ।

द्वितीयः सर्गः

(उपजातिः)

ततः* सुनीलालक-भूषितास्यः
पीताम्बरो बल्लव-कामिनीभिः ।
कुर्वन् कलं वेणु-रवं स ताभिः
साकं ह्रदिन्याः[१] पुलिनं जगाम ॥१॥

(रथोद्धता)

सिन्धुजा[२]-पति-मुदे समास्तृतं[५]
तिग्मरश्मि-सुतया[३] सुविस्तृतम् ।
गौर वस्त्रमिव चन्द्र[४]-भासितं
फुल्ल-कैरव-समीर-वासितम् ॥२॥

(इन्द्रवज्रा)

भक्ति-प्रियैः[६] पूर्ण-मनोरथोऽपि[७]
हासेक्षणालिङ्गनचुम्बनाद्यैः ।
तस्मिँस्तदर्थेन्द्रिय-चेष्टिताभि[८]-
स्ताभिः स रेमे सह पद्मनाभः ॥३॥

*" अथ गोपी सहित-कृष्णस्य यमुना-पुलिन-गमनं युग्मेनाह " । १ नद्याः (अत्र यमुनायाः) । २ लक्ष्मी : । ३ सूर्य-कन्यया यमुनया ।४"चन्द्रेण भासितं,चन्द्रस्य भया (कान्त्या) सितमिति वा । " ५ स्व-गृहागतस्य स्वभर्तृ-जामातृत्वेन स्व-जामातुः श्रीकृष्णस्योपवेशनार्थं भूमौ प्रसारितम् ।" ६ " क्रीडाचरणे हेतुगर्भं विशेषणम् ।" ७ " रमणेच्छा-शून्योऽपीत्यर्थः " ८ " सः (हरिः) एवार्थः (प्रयोजनं) येषां तानिः तादृशानीन्द्रिय-चेष्टितानि यासां ताभिः । निस्सीम-भक्ति-सम्पन्नाभिरित्यर्थः । " " सर्वान्तरात्मनि स्वात्मारामे तस्मिन् व्यभिचारादिशङ्का दूरतोऽपास्तेति भावः। अयमेवाशयः , स्वात्मारामोऽप्यरीरमत् ' इत्यादिना श्रीभागवते उपवर्णित इति । "

(इन्द्रवज्रा)

आलिङ्गितानां हरिणा सहासं
स्नेहेन संसिद्ध-मनोरथानाम् ।
राधेतरासां[9] व्रज-सुन्दरीणां
चेतांसि मानं बिभराम्बभूवुः[10] ॥४॥

(वसन्त-तिलका)

ज्ञात्वाभिमान-कलुषं हृदयं स तासां
कन्दर्प-गर्व-शमनः सकलान्तरात्मा[11] ।
लज्जा-विनम्र-वदनां सरसी-रुहाक्षी-
मन्तर्दधे समुपगृह्य तदैव[12] राधाम्[13] ॥५॥

(उपेन्द्रवज्रा)

अशोक-पुन्नाग[14]-रसाल-वृक्षैर्
विराजितं मत्ततरालि-पुञ्जम् ।
ततो[15] हरिर्वेणु-रवं प्रकुर्वन्
सहासर्द्[16]राधिकया निकुञ्जम् ॥६॥

(रथोद्धता)

यत्र पुष्प-निचयाचिता[17] मही
तन्निकुञ्ज-भवनं तदा मही[18] ।
देवराज-नुत-भूरि-विक्रमः
प्राविशत्सह तया त्रि-विक्रमः[19] ॥७॥

---

९ पञ्चमीसमासे षष्ठी-बहुवचनम् । १० बिभर्तेर्लिटि प्रथम-पुरुष-बहुवचनम् । ११ "गोपिका-हृदयस्थाभिमानज्ञाने हेतुगर्भं विशेषणम्" । १२ "गोप्यभिमानसमय एव ।" १३ 'कृष्ण-जन्म-खण्डे गोलोकस्था राधा श्रीदामशापेन गोकुलेऽवतीर्णेति वर्णितम् । श्रीमद्भागवतेऽपि "अनया राधितो नूनम्" इत्यत्र राधा सञ्जाता यस्येति व्युत्पत्त्या राधाया मुख्यात्वं व्याख्याकृद्विशेषेण प्रतिपादितमित्यभिप्रेत्यात्रापि राधाया भगवच्छक्तित्वं श्रैष्ठ्यं चोपवार्णितामिति ।" १४ "चम्पका :" १५ "राधा-हरण-कर्तृत्वेनान्वर्थनामेति व्यज्ञते । १६ अगच्छत् । १७ व्याप्ता । १८ "मह उत्सवोस्यास्तीति मही (उत्सवसम्पन्नः) ।" १९ "अति-शीघ्र-गमन-कर्तेति व्यज्यते ।" यमकालंकारः।

(स्वागता)

हेम-कुण्डल-विभूषित-कर्णश् ।
चारु-नृत्य-दमितेक्षण-कर्णः[२०] ।
तत्र वाग्जित-कल-ध्वनि-कृष्णैः[२१]
क्रीडति स्म स तया सह कृष्णः ॥८॥

(उपजातिः)

अक्षारि-ताताशन-शत्रु-पिच्छ-
किरीट-माली[२२] कमलायताक्षः ।
वैश्वानरायुद्भव[२३]-तुल्य-वक्त्रः
कृष्णस्तदा गां[२४] समुवाच राधाम् ॥९॥

(रथोद्धता)

" त्वन्मुखेन्दु-विजिगीषयेव खे
प्रस्फुरत्ययमलं[२५] शशी किल ।
निर्जितस्तव मुखेन राधिके
लज्जयेव च[२६] बिभर्ति लाञ्छनम् ॥१०॥

मत्त-नागपति-मन्दगो[२७] वनं
चन्द्र-भा-लसित-निम्नगा-वनम्[२८] ।
पक्षि-वृन्द-युतमिन्दिराधिके[२९]
पुष्पितागम[३०]मभिपश्य राधिके ॥११॥

---

२० " ईक्षणे (नेत्रे) एव कर्णौ यस्य सः—सर्पः (अत्र कालियः) चारु-नृत्येन दमितः शिक्षित ईक्षण कर्णः (कालियः) येन सः " । २१ " वाचा जितः कलध्वनिः कृष्णः कोकिलः येन सः । ' कृष्णः काके पिके वर्णे इति हैमः । " अत्र श्लोके यमकालंकारः । २२ " अक्षस्य (मन्दोदरी-सुतस्य) अरिः (हनुमान्), तस्य तातः (वायुः) सः अशनं (भक्ष्यं) यस्य सः (सर्पः), तस्य शत्रुः (मयूरः) तस्य पिच्छानां किरीटेन मालते (शोभते) इति । " २३ वैश्वानरस्य (अग्नेः) अरिः (उदकम्), तस्मादुद्भवतीति (कमलं चन्द्रो वा) तेन तुल्यं वक्त्रं यस्य सः। " २४ वाणीम् । २५ अत्यन्तम् । २६ परंतु । अत्र श्लोके " मुखजयाय प्रवृत्तस्य चन्द्रस्य तस्मादेव पराजयो वर्णित इति विषमालंकारो रूपकोत्प्रेक्षाप्राणित इति संकरः । २७ गजगतिः । त्वमिति कर्तृपदस्य विशेषणम् । २८ जलम् । २९ लक्ष्म्याः श्रेष्ठे । ' राधिके ' इत्यस्य विशेषणम् । ३० पुष्पिता वृक्षा यत्र तत् । उपमायमकालंकारौ ।

(वसंत-तिलका)

उत्फुल्ल-कैरव-रजो-निचयं विधुन्वन्[31]
संस्पृष्ट-कोमल-दिनेश-सुता-तरङ्गैः[32] ।
चन्द्रानने! मलय-वायुरयं प्रहर्षाद्
घ्रातुं त्वदानन-सुगन्धमितीव[33] मियाति ॥१२॥

(इन्द्रवंशा)

कान्ते! त्वदीयाक्षि-सरोरुह-द्वयं
दृष्ट्वा विलोलाक्षि! विलज्जिता किल[34] ।
मत्वा स्व-नेत्र-द्वितयं निरर्थकं
शीघ्रं कुरङ्गीयमितःपलायते " ॥१३॥

(मालिनी)

सजल-जलद-नीलः कल्पितानेक-लीलः
स्रजमुरसि[35] दधानो वैजयंतीं सुबालः[36] ।
कनक-कपिश[37]-वस्त्रः कामिनी-भोग-लोलः[38]
सरभसमथ रेभे[39] राधिकां नन्दबालः ॥१४॥

(वसंत-तिलका)

उत्तुङ्ग-पीन-कुचया कमलायताक्ष्या
चन्द्रास्यया सपदि चम्पक-गौर-मूर्त्या ।
आलिङ्गितो भुजयुगेन भृशं स तन्व्या
सौदामिनीयुत इवाम्बुधरश्चकाशे ॥१५॥

---

३१ " प्रसारयन् । सौगन्ध्य-समृद्धोऽपीति भावः । " ३२ " शैत्योक्तिर्मान्द्योक्तिश्च " ३३ उत्प्रेक्षालंकारः । " एतेन राधा मुख-सौगन्ध्यातिशयो ध्वन्यते । " ३४ " अत्रोत्प्रेक्षा-व्यञ्जकस्येवादि-शब्दस्यानुपादानादगम्योत्प्रेक्षालंकारः।किल-शब्दस्याप्युत्प्रेक्षा-व्यञ्जकत्वमिति वा । " ३५ मालाम् । ३६ " सुष्ठु बालाः केशा यस्य सः । " ३७ पिङ्गम् । ३८ प्रथम-सर्गस्थ-तृतीय-श्लोके ८ मी टिप्पणी द्रष्टव्या । ३९ आलिलिङ्ग ।

(वसन्त-तिलका)

काञ्ची-पिनद्धं[४०]-कमनीयतरांशुकायास्
तस्या : सुगन्धि-कुसुम-ग्रथितालकाया : ।
सञ्चुम्ब्य कामं[४१]मधरं करुणा-मुकुन्दैः[४२]
सम्यक्[४३]परां मुदमवाप तदा मुकुन्द : ॥१६॥

(उपजातिः)

शृङ्गारमित्थं प्रविधाय तत्र[४४]
निरीक्षितुं पुष्पित-वृक्ष-शोभाम् ।
कृष्णोऽसुरारिर्विजहार[४५] तत्र[४६]
वनेऽथ राधानुययौ तमेव ॥१६॥

(वसन्त-तिलका)

गोपाङ्गनासु सकलास्व[४७]हमेव धन्या
यन्मामिहानयदियं[४८] प्रविहाय चान्या : ।
गोपीर्मुरारिरिति चेतसि राधिकाया :
प्रादुर्बभूव सहसा[४९]थ तदाभिमान : ॥१८॥

(उपजातिः)

ततोऽभिमानाद्धरिमाह सैवं
" न पारये[५०]ऽहं चलितुं मुरारे ।
त्वमेव मां तत्र नयस्व तस्माद्
"यत्रे[५१]हसे गन्तुमितोऽखिलेश :" ॥१२॥

---

४० बद्धम् । " वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः " । ४१ यथेच्छम् । ४२ निधिः । " 'महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकर–कच्छपौ । मुकुन्द–कुन्द–नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इत्यमरः । " " अत्र करुणामुकुन्द इति कर्तृविशेषणस्योपादानात् कृपयैव चुम्बनादिकं चकार न तु काम–पारतन्त्र्यादित्यभिप्रायोऽभिव्यज्यते । यमकालंकारः । " ४३ " काम शास्त्रोक्त मार्गेण । " ४४ निकुञ्जभवने । ४५ सञ्चचार (विहरति स्म) । ४६ वने ४७ निर्धारणे सप्तमी । ४८ 'अयं मुरारिरन्या गोपीः प्रविहाय मामिहानयत्' इत्यन्वयः । ४९ " अकस्मात् । भवितव्यानुरोधादिति भावः । " ५० समर्थोऽस्मि । ५१ " 'यदीहसे गन्तुमितोऽखिलेश । ' इत्यपि पाठः । "

(उपजातिः)

तयैवमुक्तो मधुरां गिरं ताम्
“ आरुह्यतामंसे[52] ” इतीरयित्वा ।
सुरप्रियः सर्वजनेङ्गितज्ञैः[53]
कृष्णस्तदैव[54]ाथ तिरोबभूव ॥२०॥

(उपजातिः)

कृष्णं त्वदृष्ट्वा[55] विरहानलार्ता
वने भ्रमन्त्यश्रुमुखी ततः सा ।
हरे! मुरारे! प्रिय! दर्शय त्वं
स्वरूपमेवं विललाप राधा ॥२१॥

(पुष्पिताग्रा)

मृग-मदं[56]-तिलका लसत्कपोला
मृग-पति-मन्द[57]-गतिर्मृगेन्द्र-मध्या[58] ।
मृगधरं[59]-वदना मृगारि-साऽहं[60]
मृग-नयना मृगयाञ्चकार[61] राधा ॥२२॥

इति हरिविनोदकाव्ये द्वितीयः सर्गः।

---

५२ स्कन्धः । ५३ “ राधा—हृदय—स्थिताहंकारज्ञाने हेतुगर्भं विशेषणम् । ” ५४ “ आरोहणसमय एव । ” ५५ ‘ तु अदृष्ट्वा ’ इति परच्छेदः । ५६ कस्तूरी ५७ गजविशेषः । “ भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः । क्रमेण हिमवद्विन्ध्य—सह्यजास्ते प्रकीर्तिताः ” इत्यभिधानात् । ५८ सिंहकटिः । ५९ चन्द्रः । ६० सिंहेन समान-नामानं, हरिमित्यर्थः । ६१ अन्वेषयामास ।

तृतीय : सर्ग :

(वसन्त-तिलका)

अ[1]न्तर्हिते मुररिपौ विरहानलार्ता
गोपाङ्गनास्तपनजा[2]-पुलिने तदा ता : ।
तस्मिन्प्रसून-शरै[3]-बाण-विभिन्न-चित्ता
म्लानाननाश्च परिबभ्रमुरीक्षितुं तम् ॥१॥

(इंद्रवज्रा)

दृष्ट्वा शशाङ्कं विरहाग्नितप्ता
काचित्सखीमेवमुवाच रोषात् ।
"त्यक्ता मुकुन्देन निरीक्ष्य नो[4]ऽयं
श्री-बन्धु[5]रिन्दुः स्फुरतीव[6] हर्षात्" ॥२॥

"नायं शशी किन्तु रथाङ्ग[7]मुच्चैर्
अस्मद्वधार्थं हरिणा नियुक्तम् ।
प्राणान्यत[8] : कृन्तति नो वयस्या[9] : !"
कामेषु-विद्धेति जगाद चान्या ॥३॥

(उपजातिः)

अन्योन्यमित्थं प्रवदन्त्य उच्चैर्
वने भ्रमन्त्यो विवशाः समस्ता : ।
व्रजाङ्गनाःकृष्णपराः प्रखिन्नाः
समीक्ष्य संप्रोचुर[10]गाँस्तदानीम् ॥४॥

---

१ अथ पूर्वं पुलिने त्यक्तानां गोपिकानां वृत्तान्तं वर्णयति । २ सूर्य-जा (यमुना) ३ प्रसूनानि शरा यस्य स : (मदनः) । ४ अस्मान् । ५ "हेतु-गर्भं विशेषणं लक्ष्मी बन्धोरेतस्य श्रीकृष्णकृत-स्वभगिनी-सपत्नी-त्यागावलोकन-जन्य-हर्ष-हेतुकं स्फुरणं युक्तमेवेति भावः ।" ६ "हेतूत्प्रेक्षालंकार:" । ७ चक्रम् ८ यस्माद्धेतोः ९ सम्बोधनम् । "अत्र चन्द्रे रथाङ्गत्वारोपार्थं तद्गत-शशित्व-निन्हवोपवर्णनात् तत्र प्राण-कृंतन-कर्तृत्व-रूप-हेतो : प्रदर्शनाच्च हेत्वपन्हुतिरलंकार : ।" १० वृक्षान् ।

(वसन्त--तिलका)

न्यग्रोध-पिप्पल-मुखैरिह चोन्नतत्वात्[११]
सालैर्व्रजेश-तनयः प्रविलोकितः स्यात् ।
इत्थं विशङ्कय जगदुर्व्रज-योषितस्तान्
" प्राणेश्वरो हरिरनेन गतोऽध्वना किम् " ॥५॥

(उपजातिः)

अशोक-पुन्नाग-कुरण्टकादीन्[१२]
मत्वा प्रसूनैरुपकुर्वतोऽगान्[१३] ।
पप्रच्छुरित्थं वनिता " भवद्भिर्
हरिर्मनोज्ञः प्रसमीक्षितःकिम् ॥६॥

(पुष्पिताग्रा)

*सखि[१४] ! तुलसि ! हरिप्रिये[१५] भवत्या
व्रजपति-सूनुरिहावलोकितश्चेत् ।
ऋत-मधुर-सुभाषिते[१६] ! वदास्मान् "
इति तुलसीं व्रजयोषितस्तदोचुः ॥७॥

(उपजातिः)

÷गोपाङ्गनास्ता गहने मुरारिम्
अन्वेषयन्त्यः कुसुमेषु-तप्ताः ।
उन्मत्त-वाचः श्रम-खिन्न- चित्तास्
ततोऽनुचक्रुर्हरि-बाल-लीलाः[१७] ॥८॥

---

११ उच्चत्वाद्दूरं द्रष्टुं समर्थारिति भावः । अत्र श्लोके हरि-शब्देन गोपिका-चित्तचोर इति व्यज्यते । १२ पुष्पवृक्ष-विशेषः । १३ परोपकारिण एतेऽस्मान्प्रतिवदिष्यन्तीत्यभिप्रेत्येत्यर्थः । " * " अथ पुरुष जातयोऽशोकादयोऽस्मानुपेक्षन्ते । अस्मत्सजातिस्तुलसी कथयिष्यति । सा च प्रतारणां न विदधात्विति स्तुतिपूर्वकं तां पप्रच्छुरित्याह । " १४ " अनेनोपेक्षानर्हत्वमुक्तम् " । १५ " कृष्ण-वृत्तान्ताभिज्ञत्वमुक्तम् । " १६ " असत्य कर्कश-भाषणानर्हत्वमुक्तम् । " ÷ " अथ स्थावरत्वात्प्रत्युत्तरमददानां तुलसीं सापत्नभावादसूयापरां मत्वा भगवद्बाल-लीलानुकरणं कालक्षेपार्थं चक्रुरित्याह । " १७ " शिव-भागवतवत्समासः । "

(उपजातिः)

वृन्दावने गोपसुतास्तदानीं
परिभ्रमन्त्यो नव-पङ्कजास्याः ।
पदानि[१८] संवीक्ष्य बलानुजस्य
समूचुरन्योन्यमिति प्रहर्षात्[१९] ॥९॥

“ पदानि पङ्केरुह-चारु-नेत्राः[२०] ।
कृष्णस्य शीतांशु-मुखस्य नूनम्[२१] ।
यव-ध्वजाम्भोज-मुखैः सुचिन्हैर्
युक्तानि लक्ष्यन्त इमानि यस्मात्[२२] ” ॥१०॥

(उपेन्द्रवज्रा)

ततो विदूरेऽथ हरेः पदानि
समीक्ष्य योषित्पद-मिश्रितानि ।
व्रजाबलाः कामशराभितप्ताः
परस्परं प्रोचुरिति प्रकोपात् ॥११॥

(वसन्त-तिलका)

कस्याः पदानि रमणीय-तलान्यमूनि
नन्दात्मजेन कपटेन समं[२३] गतायाः ।
चेतांसि यानि खलु नः प्रसभं वयस्याः[२४] !
संवीक्षितानि सहसा परिखेदयन्ति ॥१२॥

(इन्द्रवज्रा)

श्रीकृष्ण-विश्लेष[२५]-विमूढ-चित्ता
गोपाङ्गनास्ता कुसुमेषु मत्ताः ।
वृन्दे स्वकीयेऽनवलोक्य राधाम्
अन्योन्यमित्थं जगदुस्तदानीम् ॥१३॥

---

१८ “ मार्गधूल्यामभिव्यक्तानि । ” १९ “ तद्दर्शनजन्याल्हादात् । ” २० सम्यग्विविच्य द्रष्टव्यामित्याभिप्रायः । २१ “ निश्चये । भवेयुरित्यध्याहृतम् । ” २२ सामुद्रिक चिन्हयुक्तानि यतः । पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थेन समर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः । २३ कृष्णेन सह । कपटेनेति करणम् । २४ संबोधनम् । २५ विरहः । “पूर्वं तु विमूढचित्तत्वात्तासां वृन्दे राधा वर्तते न वेति भानं नासीदित्यवगम्यते ” ।

(उपजातिः)

“ एतानि गोविन्द-मनः -प्रियाया :
पदानि सख्य : ! खलु राधिकाया : ।
कृष्णेन सार्धं सहसा गताया
यतो न चास्मासु विदृश्यते सा ॥१४॥

(इन्द्रवज्रा)

श्रीकृष्ण-चक्रस्य विलक्षणाल्यो[२६] !
धारा ध्रुवं[२७] स्याद्विपरीत-वर्णा[२८] ।
राधा यतो नः स्मरणेन सासून्
निष्कृन्तती ” त्याह रुषा तदैका ॥१५॥

(उपजातिः)

“ नात्रापराध : खलु राधिकाया
मनोहरो व्याजनिधिर्हरिर्वै[२९] ।
विहाय योऽस्मान् कपटेन राधां
निन्ये ” जगादेति सखीस्तदान्या ॥१६॥

(इन्द्रवज्रा)

“ सर्वान्तरात्मापि[३०] समान-दृष्टिः[३१]
कृष्णो यतोऽस्मान् प्रविहाय निन्ये ।
तामेव[३२] तस्मात्प्रतिकूल-दैवा :
सख्यो वयं[३३] ही ” ति जगाद चान्या ॥१७॥

---

२६ आल्यः सख्यः (सम्बोधनम्)। “ राधाशरीरस्य सरलत्वात् प्रसिद्ध-चक्रधाराया वर्तुलत्वात्ततो विलक्षणेत्यर्थः । ” २७ स्वरूपोत्प्रेक्षा-व्यञ्जकं पदम् । २८ वर्णो गौरादिः, अक्षरं वा । “ धारेति वर्णद्वयस्य वैपरीत्ये राधेति सम्पद्यते । ” “ प्रसिद्ध—चक्र—धारा गात्रसंसृष्टा सती प्राणान् निकृन्तति; राधा तु स्मृतमात्रैवास्मत्प्राणान् कृन्ततीत्यतोऽपि तस्यास्ततो वैलक्षण्यमूह्यम् । काव्यलिङ्गमलंकारः । ” २९ एवार्थे । काव्यलिङ्गम् । ३० “ अतति सततं गच्छतीत्यात्मा । ” ३१ “निष्पक्षपातोऽप्रीत्यर्थः।” ३२ ‘ निन्ये ’ इत्यस्य कर्म । ३३ एवार्थे । काव्यलिङ्गम् ।

(इन्द्रवज्रा)

इत्थं वदन्त्यः पथि योषितस्ता
जग्मुस्तदा तत्[३४]सहसा निकुञ्जम् ।
चेतोहरो राधिकया विलासी
यस्मिन्विजह्रे सह[३५] नन्दसूनुः ॥१८॥

(उपजातिः)

दृष्ट्वावनिं पुष्पचयावकीर्णां
गोपाङ्गनास्ता जगदुस्तदेति ।
“ अत्रैव नूनं भगवान् विलासी
समं तया क्रीडितवान् मुकुन्दः ” ॥१९॥

समीक्षितुं कृष्णमथाङ्गनास्ता
वने भ्रमन्त्यो विरहानलार्ताः ।
ततो विदूरो हरि-विप्रयोगे
खिन्नां श्रमार्तां ददृशुः स[३६] राधाम् ॥२०॥

(वसन्त-तिलका)

संवीक्ष्य बल्लव-सुतां[३७] विरहानलार्तां[३७]
राधेत्युवाच विनयेन सखीः सखेदम् ।
“ज्ञात्वाभिमान-कलुषं[३८] हृदयं ममेशस्
त्यक्त्वेह मां प्रियंकरः[३९] स जगाम कृष्णः ” ॥२१॥

श्रुत्वा तदीय वचनं व्रज-योषितस्तास्
तन्व्या तया सह ततः श्रमखिन्नचित्ताः ।
संकर्षणानुज-गुणान् पथि वर्णयन्त्यस्
तैर्द्र[४०] विकर्तन[४१]-सुता-पुलिनं समीयुः ॥२२॥

इति हरिविनोद काव्ये तृतीयः सर्गः ।

---

३४ ‘ यस्मिन् ’ इत्यनेन संबध्यते । ३५ ‘ राधिकया ’ इत्यनेनान्वयः । ३६ पादपूरणे । ३७ “ संवीक्ष्य ” इत्यस्य कर्म ३८ “ सापराधां मां शिक्षितुमेवान्तर्दध इत्याशयः । ” ३९ “ तस्मिन्दोष-राहित्यं ध्वनितम् । ” ४० एव । ४१ सूर्यः ।

चतुर्थः सर्गः ।

(अपरान्तिका)

*विरहदुःखिता राधिकादिकास्
तपन-कन्यका-सैकते ततः ।
मुररिपुं तदालक्ष्य[1] सुन्दरं
श्रुति-सुख-स्वरं[2] गोपिका जगुः ॥१॥

“ कमल[3]-लोचनं-कामितार्थदं रुचिरभूषणं चञ्चलाम्बरम् ।
सरजिनाननं श्याम ! सुन्दरं खलजनार्तिदं त्वामुपास्महे ॥२॥

ध्वज-यवादिभिश्चिन्हितं हरे ! पदयुगं श्रिया लालितं सदा ।
कुच- युगेषु नः पद्म-कोमलं घनतरे[4]ष्वपि स्थापयार्धिहन् ! ॥३॥

कमल-संनिभं कोमलाङ्गुलिं वरद ! सेवका[5]भीति-दायकम् ।
मृदुतरं हरे ! श्री-मुख-स्पृशं शिर[7]सि सुन्दरं धेहि नः करम् ॥४॥

उदधिजा-पदे चारु-विस्तरे युवति-वल्लभे [8]शर्मदोरसि ।
भुज-युगेन नः श्रीपते ! दृढं करि-कर-श्रिया[9]श्लेषया[10]रिहन् ! ॥५॥

---

* सर्गोपान्तश्लोकपर्यन्तमपरान्तिकावृत्तम् । १ लक्षीकृत्य (उद्दिश्य) । २ क्रियाविशेषणम् ३ “ उपासन-हेतु-गर्भाणि कमललोचनमित्यादीनि कर्मविशेषणानि... चञ्चला विद्युत्तद्वदम्बरं वस्त्रं यस्य तम्; खलजनानां (प्रलम्बादीनां) आर्तिदं पीडाप्रदम् । अतस्त्वयाविर्भूयास्मद्रक्षणं कार्यमिति भावः । यद्वा खलेति पृथक् पदं (संबोधनं) । जनार्तिदं...त्वामुपास्मह इति काक्वोपालम्भवाक्यम् । वस्तुतस्तु त्वदुपासनमयोग्यमेवेति भावः । जनार्तिदत्वे हेतुगर्भं कामितार्थदमिति कर्मविशेषणम् । कामः सञ्जातो यासां ताः कामिताः (अस्मादृश्यः सकामाः) तासामर्थं (स्वकृतालिङ्गनजन्यमानन्दं) द्यति (खण्डयति) इति तथाभूतम् । ननु निष्कामे मयि सकामार्थनाशकत्वं युक्तमेवेति चेत्, न, इत्यभिप्रायगर्भं विशेषणं चञ्चलाम्बरमिति । चञ्चला (लक्ष्मीः) अम्बा (माता) यस्य सः (कामः), तं राति (=लाति रलयोरभेदात्) स्वीकरोतीति तथाभूतं सकाममित्यर्थः । सकामे त्वयि सकामार्थनाशकत्वमयुक्तमेवेति भावः । एवंविधं मां किमिति भजथेति चेत्, रूपमोहितत्वादित्यभिप्रेत्य हेतुगर्भाणि कमललोचनादीन्यवशिष्ट-विशेषणानि । रूप-सम्पन्नस्यापि गुण-कण-शून्यस्य तवोपासनादस्माभिः स्वभौर्ख्यमेवाविष्कृतामित्युपालम्भवाक्याभिप्राय इति । ”
४ कोमलं पदयुगं कठिन-स्थले स्थापनानर्हं तथापि कृपया स्थापयेत्यर्थः । ५ व्यथाहारक । ६ अभयम् । ७ जात्यैकवचनम् । ८ सुखद । ९ उक्तपुंस्कत्वात् ‘ श्रिया ’ इति निर्देशः । (गजशुण्डा सदृशेन) ‘ भुजयुगेन ’ इत्यस्य विशेषणम् । १० आलिङ्ग ।

विशद[11]-लोचनं चन्द्र-संनिभं श्रवण-कुण्डलाभा-विराजितम् ।
कुटिल-कुन्तलालङ्कृतं मुखं रुचिर-नासिकं दर्शयेश[12] ! नः ॥ ६ ॥

विरह-पावकातप्त-विग्रहा[13] मनसिजेषुभिर्विह्वली-कृताः ।
प्रिय ! सखे[14] ! दृशा स्नेह-युक्तया वरद ! किङ्करीः[15] पश्य नः प्रभो ! ॥७॥

जलधि-कन्यया प्रार्थ्यते सदा यदखिलेशः ते स्वादु शर्मदम् ।
सुरत-वर्धनं स्वीयमीप्सितं[16] तदधरामृतं[17] पाययेश ! नः ॥ ८ ॥

व्रजप-नन्दनो नासि केवलं जलज-योनिना[18] पूर्वमर्थितः ।
समपनोदितुं भूभरं भवान् उदयमीयिवानत्र गोतले[19] ॥ ९ ॥

तव कथा-सुधा[20] शर्म-दायिनी श्रुति-मनःप्रिया क्लेश[21]-नाशिनी ।
जलधिजा-पते ! यैःश्रुता हि ते सुकृतिनः स्मृता[22] भूरिदा जनाः ॥१०॥

अमृततुल्यया वल्गु-वर्णया घनगभीरया हृत्प्रियार्थया ।
कुसुम-धन्वना जर्जरीकृता मधुरया गिरा जीवयेश ! नः ॥ ११ ॥

सुरत-वर्धनं लोक-पावनं सदय-चेतसं पीत-वाससम् ।
मदन-सुन्दरं स्त्री-मनोहरं व्रजप-बाल ! हे त्वामुपास्महे ॥ १२ ॥

मदन-पीडितास्त्वत्पदाम्बुज-द्वयमहार्निशं ध्यायतीः प्रभो ! ।
विरह-सागरे वीर[23] ! मज्जतीः सदय[23] ! किङ्करीस्तारयेश[23] ! नः ॥ १३॥

---

११ विकासिते । १२ सम्बोधनम् । १३ शरीराणि । १४ प्राणाधिक । १५ दासीः । १६ इच्छितम् । (अस्माभिरिति शेषः) । १७ यत्प्रार्थ्यते । १८ ब्रह्मणा । १० पृथ्वी-तले । २० कथा सुधा इव । यद्वा कथा असुधाशर्मदायिनि इति छेदः (असव एव धं धनं येषां ते असुधाः प्राणिनः । तेषामशर्मदायिनी (दुःखप्रदा) " धं धने च धनाध्यक्षे " इत्येकाक्षरः । २१ अक्लेशनाशिनी तव कथा केवलं श्रुति-मनः प्रियास्तीति शेषः । त्वत्कथाश्रवण-तत्पराणामस्माकं दुःखप्राप्तेः क्लेश-नाशाभावात् पुनस्तच्छ्रवणे प्रवृत्तेश्चेति भावः । २२ (एवं सत्यपि) शास्त्रेषु। त्वत्कथश्रावकाः पुण्यवन्तः स्मृता एतदेवाश्चर्यम् ।"
२३ " शूरेण, सदयेन, नियन्त्रा च विरहार्तानां दासीनां शरणागतानां चास्मकमुपेक्षा नैव कार्येति गोपीनामभिप्रायः ।"

सुरपतिर्यदा सप्तवासरान् स-करका[24]म्बुभिर्वर्षति स्म नः ।
कर-कनिष्ठयाधृत्य भूधरं[25] प्रिय ! तदा[26] भवान् रक्षति स्म नः ॥१४॥

वन-हुताशनो गोधनान्विताः प्रववृते यदा दग्धुमीश ! नः !
प्रिय ! तत[27]स्त्वया दुःखिता भृशं व्रजपते ! तदा[28] रक्षिता वयम् ॥१५॥

शिवद ! गो-व्रजं रक्षितुं यदा व्रजसि काननं श्रीपते ! तदा ।
सुरत-वर्धनं त्वां विना हरे ! प्रलयवत्पलं भासते हि नः[29] ॥१६॥

विरह-पीडिताः खिन्न-चेतसः प्रिय ! सखे ! भवत्किङ्करीरियम्[30] ।
कुसुम-सायकस्तीक्ष्ण-सायकैः प्रहरतीश ! नः पाहि नस्ततः ॥१७॥

विधि-हरादिभिर्यत्सदा बुधैः[31] प्रणत-कामदं चिन्त्यते हृदि ।
प्रियतरं हरे ! स्वीयमाशु तच्चरणपङ्कजं दर्शयेश ! नः ॥१८॥

श्रुति-मनोहरं[32] वेणु-शब्दितं विरचितं[33] त्वयाकर्ण्य तत्पराः ।
निशि[34] घने वने तूर्णमागताः स[35] किमुपेक्षसे सम्प्रतीश ! नः ॥१९॥

प्रणत-कामदं मुक्तये बुधा[36] हृदय-पङ्कजे चिन्तयन्ति यम् ।
सदय-चेतसं पीतवाससं तमनिशं हरे ! त्वां भजामहे" ॥२०॥

[उपजातिः]

इत्थं प्रगायत्स्वबलाजनेषु प्रसून-रोपेषु[37]-विमोहितेषु ।
संस्पृष्ट-सप्ताश्व[38]-सुता-तरङ्गः समाययौ गन्धवहो[39]ऽतिमन्दम् ॥२१॥

इति हरिविनोदकाव्ये चतुर्थः सर्गः ।

---

२४ वर्षोपलैः सह । २५ पर्वतम् (गोवर्धनम्) । २६ " इदानीमस्मदुपेक्षा किमिति क्रियते ' इति भावः । " २७ अग्नेः । ''२८ इदानीमुपेक्षानुचितेति भावः।'' २९ " वियोगं सोढुमसमर्थतरा वयमिदानीं नैवोपेक्ष्याः । " ३० " किङ्करीः अयम् " इतिच्छेदः ३१ देवैः । ' प्राज्ञ.चांद्रिः सुरा बुधाः ' इत्यभिधानात् । ३२ श्रुति-मनसोः हरं । ३३ कृतम् । ३४ " आगमनायोग्य-समये " । ३५ " येन पूर्वं वयं रक्षिताः " । ३६ पण्डिताः । ३७ पुष्प-बाणस्य (मदनस्य) शराः । " पत्री रोप इषुर्द्वयोः " इत्यमरः । ३८ सूर्यः । ३९ वायुः ।

पञ्चमः सर्गः ।

(उपजातिः)

ततोऽतिखिन्नाः स्मर-बाण-तप्ताः
प्रफुल्ल-पङ्केरुह[1]-चारु-नेत्राः ।
प्रकल्प्य दूतं पवमान[2]मित्थं
व्रजाबलास्ताः सकलाः समूचुः ॥१॥

(वसन्त-तिलका)

" गत्वा व्रजेश-तनयस्य हरेः सकाशं
कान्ता-जन-प्रियतराकृतिमप्रकाशम्[3] ।
अस्माकमीप्सित-गुणं विहतामरारिं[4]
सन्देशमाशु कथयानिले[2] ! तं मुरारिम् ॥२॥

(उपजातिः)

' दूरस्थमस्मि व्रजनाथ-बालं
द्रुतं प्रयातु गदितु न वालम् ' ।
यदाशुगं[4] त्वां जगदुर्विमानम्[5]
ततस्त्वमेवं वद वाते[2] ! मा नः ॥३॥

सदागति[2]त्वान्निशि पद्मनाभं
त्वमेव[6] यातु त्वरया समर्थः ।
समीर[2] ! तं तूर्णमितः प्रयाहि
नो चेन्न सिध्येत् खलु नोऽयमर्थः[5] ॥४॥

---

१ कमलम् । २ वायु-नामानि सर्वाण्येतानि । ३ गूढं (क्रियाविशेषणम्) ४ निहता अमराणां (देवानां) अरयो येन तम् । ४ आशुगः शीघ्रगामी (वायुः) द्रुतं प्रयातुं नालं (समर्थः) इति स्वीय-नामाभिमानशून्यः सन्नित्यर्थः । ५ श्रीकृष्ण-प्राप्तिरूपः । ६ "अन्यस्तु सदागतित्वाभावाद्रात्रौ गन्तुं न समर्थ इत्यर्थः ।"

‘ मित्रात्मजायाः स परं प्रतीरं[७]
गतो यदि स्याच्च कथं[८] विदूरम् ।
यास्यामि तं ’ नेति वद स्वकीयं
ध्येयं नभस्वानिति* नामधेयम् ॥५॥

(रथोद्धता)

याहि वात ! जित-पन्नगाशनं[९]
कामदं व्रज-जनार्ति-नाशनम् ।
ब्रूहि तं त्वमिति लोक-पावनं
‘ स्त्री-जनस्य कुरु गोपपावनम्[१०] ’ ॥६॥

(उपेन्द्रवज्रा)

द्विजाधिराज[११]-ध्वज ! गोपकान्तौ[१२]
विपाण्डु[१३]-गण्डापतितालकान्ताः ।
भवत्पराः कृष्ण ! विहन्तु-कामः
सुमेषुभिर्वर्षति नाथ ! कामः ॥७॥

(पुष्पिताग्रा)

प्रियतर ! भवता समुज्झितानां
तपन-सुता-पुलिने समास्थितानाम् ।
विकसित[१४]-सरसीरुहाननानां
हन्ति मनांसि शशी व्रजाङ्गनानाम् ॥८॥

---

७ सूर्य-कन्यायाः (यमुनायाः)। परं प्रतीरं (अन्यत् तटं)। ८ ‘ कथं यास्यामि ’ इति संबन्धः। नभः (आश्रयत्वेन) विद्यते यस्येति नभस्वान्। ९ गरुडः सः जित यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणम्। १० (हे) गोपप ! (गोपरक्षक) अवनं (रक्षणं) कुरु। ११ गरुडः। १२ ‘ विहन्तुकाम ’ इत्यस्य कर्म। १३ “ भवद्विरह-जन्य-तापात् ”। १४ “ पूर्वोवस्थाभिप्रायकं विशेषणं ”। “ मुकुलित ” इत्यपि पाठः। * वायुः।

(उपजातिः)

दोषाकरो[15] वै पुलिनेऽर्कजायाः
करै[16]: स्पृशन् केशव ! गोपजायाः[17]
स्फुरत्यतस्तप्त-तनूः समस्तास्
त्वमेव सञ्जीवयितुं क्षमस्ताः ॥९॥

गोपाङ्गनास्ता विरहाग्निदग्धाः
स्वयं कृतं केलि-कला-विदग्धाः ।
स्मृत्वापराधं त्वयि (?) शरण्ये
मनः समाधाय[18] चरन्त्यरण्ये ॥१०॥

(रथोद्धता)

ताः प्रफुल्लमभिवीक्ष्य काननं
सञ्चलन्नयन-तारकाननम्[19] ।
मोहिता विजित-पाकशासनं[20]
त्वां स्मरन्त्यसुर-लोक-नाशनम् ॥११॥

पञ्च-बाण- शर-जर्जर-कायास्
त्यक्त-भर्तृ-सुत-बन्धु-निकायाः[21] ।
जात-शर्मद-विलास-विरामा[22]
जीवयाश्वजित[23] ! बल्लव-रामाः ॥१२॥

---

१५ दोषा (रात्रिं) करोतीति । दोषाणामाकरः (खनिः) इति च । १६ किरणैः, हस्तैश्च । १७ द्वितीयान्तम् । १८ शरण्ये (रक्षणार्हे) त्वयि मनः समाधाय (संस्थाप्य) इति सम्बधः । " सापराधानामप्यनुतप्तानां रक्षणं कार्यमेवेति भावः । " १९ संचलन्त्यो नयनतारकाः (कनीनिकाः) येष्वेवंभूतान्याननानि यस्मिन् कर्मणि (क्रियाविशेषणम्, कर्म विशेषणं वा) । २० इन्द्रः । २१ समूहाः २२ जातः शर्मदस्य विलासस्य विरामो यासां ताः । २३ ' जीवय-आशु अजित ' इतिच्छेदः ।

मन्मथस्य नवमीं दशां[२४]मितास्
त्वद्वियोग-जनिताधिनामिता[२५]: ।
सैकतेऽथ सरितो मनोहरे
ताः पतन्ति विवशा मुहुर्हरे ! ॥१३॥

(उपजातिः)

ताराधिराजानन[२६] ! दर्शनं ते
कांक्षन्ति नन्दात्मज ! गोप-नार्यः ।
प्रदर्शयात्मानमतोऽधुना ताः
प्रपीडिताः सत्वरमाधिना[२७]र्यः ॥१४॥

(वंशस्थम्)

दयाम्बुरा[२८]शे ! जन-शर्म-दायकः
सुरारि-हन्ताऽखिल-लोक-नायकः ।
प्रचुम्ब्य तासामधरं वियाव[२९]कं
सुमेषु-जन्यं हर ताप-पावकम् " ॥१५॥

(वसन्त-तिलका)

इत्थं वदत्सु विरहाद्वनिता-व्रजेषु
संराजदानन[३०]-विनिर्जित-पङ्कजेषु ।
तस्मिन्नथो द्युति-पराजित-कोटि-सूनु[३१]ः
प्रादुर्बभूव पुलिने व्रजनाथ-सूनुः ॥१६॥

---

२४ मूर्च्छाम् । " दृङ्मनस्संग-संकल्पा जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्ग-दशा दश " । तां इताः (गताः) । २५ आधिना अमिताः इतिच्छेदः । (मनोव्यथया मूर्च्छां प्रापिताः) अमिता अपरिमिताः । २६ चन्द्र-मुख । २७ ' आधिना प्रपीडिताः ' इति संबंधः । आर्यस्त्वम् । २८ अम्बुराशेरेव तापहरत्वं-पावकनाशकत्वमपि-योग्यम् । २९ विगतो यावको लाक्षारसो यस्मात्तम् । ३० संराजद्भिराननैः... । ३१ कोटिः संख्याविशेषः । सूनवः सूर्याः । " सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ " इत्यभिधानात् ।

दृष्ट्वा शशांक-वदनं कमला-निधानं
जाम्बूनदाभ[३२]ममलं वसनं दधानम् ।
कन्दर्प-तुल्यमथ तं सजलाभ्र-कृष्णं
गोप्यः प्रणम्य जगदुर्विनयेन कृष्णम् ॥१७॥

[उपजातिः]

" मत्तेभ[३३]-शुण्डा-निभ[३४]- बाहु-दण्डः
श्रीमान्कृताखण्डल[३५]-गर्व-खण्डः ।
कृतागसां[३६] देव ! खगेश-यानः[३७]
स्मर-व्यथां छिन्ध्यनुकम्पया नः ॥१८॥

[वंशस्थम्]

स्मर-व्यथा-तप्त-तनूः प्रियाङ्ग[३८] ! ताः[३९]
भवत्पदाब्जं शरणं समागताः ।
गुणेश ! तुच्छीकृत-सिन्धुजामृतं
स्वकीयमापायय[४०] नोऽधरामृतम् " ॥१९॥

[उपजातिः]

श्रुत्वेति वाक्यं प्रणताङ्गनानां
प्रसन्न-चेता हरिरङ्गनानाम् ।
सम्पूरयँश्चाथ तदीयकामं[४१]
चुचुम्ब तासां वदनानि कामम्[४२] ॥२०॥

---

३२ सुवर्ण-तुल्यं । ३३ गजः । ३४ सदृशः । ३५ इन्द्रः । ३६ सापराधानाम् 'नः' इति पदेन सम्बध्यते । ३७ वाहनं । ३८ अङ्ग (हे) प्रिय (सम्बोधनम्) ३९ ताः नः (अस्मान्) इति सम्बन्धः । ४० पिबेः सनि लोटि द्वितीय पुरुषैकवचनम्; णिजन्तत्वाद्द्विकर्मकता । ४१ मनोरथम् । ४२ यथेच्छम् (पर्याप्तम्) ।

(इन्द्रवज्रा)

हासेक्षणालिङ्गन-चुम्बनाद्यैः
कुर्वन् कलं वेणु-रवं विलासैः ।
राधादिकाभिः पुलिने हृदिन्यास्[43]
ताभिः स रेमे विविधैश्च लासैः[44] ॥२१॥

(शार्दूल-विक्रीडितम्)

बर्हापीड[45]धरः शशाङ्क-वदनो नाना-विभूषालसन्-
नीलाभ्राभ-तनुर्मतङ्ग-गतिर्मालां दधानो गले ।
कालिन्द्याः पुलिने प्रफुल्ल-कुमुदामोदे[46] विरेजे हरिर्
गोपी-मण्डल-मध्यगो विधुरिवाकाशे भ[47]-मध्यं गतः ॥२२॥

(उपजातिः)

कृत्वा विहारं व्रजनाथ-सूनुर्
वृन्दावने गोपसुताभिरित्थम् ।
साकं[48] कलं वेणु-रवं प्रकुर्वन्
जगाम ताभिश्च सहैव गोष्ठम् ॥२३॥

इति श्रीवाठोडकरोपनामक-नीलकण्ठात्मज-गणेशभट्ट-विरचिते हरि-विनोद-काव्ये पंचमः सर्गः ॥

---

४३ नद्याः (यमुनायाः) । ४४ हल्लीसकापरपर्यायैर्नृत्यैः । रलयोरभेदाद् रासैर्वा । "हल्लीसकलक्षणं काशीखण्ड-टीकायां प्रोक्तं यथा 'नारीणां मण्डली-नृत्य-बन्धो हल्लीसकं विदुः' इति । (एकस्य पुम्सो बह्वीभिः स्त्रीभिः सह क्रीडनम्) । रास-लक्षणं तु-'पृथुं सुवृत्तं मसृणं वितस्तिमा...तं कौ प्रविलिख्य शङ्कुम् । आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरं तु हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी' इति ।" ४५ मयूर-पिच्छ-कलाप-धरः । ४६ पुलिन-विशेषणमेतत् । ४७ नक्षत्रमध्यम् । ४८ गोप-सुताभिरित्यनेनान्वयः ।

श्रेयसि केन तृप्यते ?

[एतत्प्रबन्धलेखकाः **श्री. रामचन्द्र मुंजे** महाशयाः **काव्यतीर्थ-शास्त्रि** (M. O. L.) पदवीधारिणोऽस्माकं ना. सं. कॉलेजच्छात्रेषु प्रमुखाः । आयुर्वेदेऽपि कृतपरिश्रमा एते । प्रबन्धेऽस्मिन् महत्वाकांक्षाया इयत्ताभावो दर्शितः । **सं.**]

'सम्पदा सुस्थिरंमन्यो भवति स्वल्पयाऽपि यः
कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥

(माघे २/३२)

अल्पसन्तोषी खल्वयं लोकः । बहुलब्धव्यस्य भानाभावात् । कूपे मण्डूक इव गुणानिधौ व्यवहरन्नयं जनसमुदायः स्वस्थमानी भवति सकलैश्वर्यभाजमात्मानं मन्यमानः । स्वभावः खल्वयं लोकस्य । 'अज्ञता कस्य नामेह नोपहासाय जायते' । अज्ञानावृततमोमये जगतीह किमिष्टं किमनिष्टमिति ज्ञातारो विरला एव । केऽत्र जानन्ति याथातथ्येनेदं करणीयमिदमकरणीयमिति ?

अल्पस्यैव सुखस्याशां धृत्वा मनसि अंशमात्रेण तत्सिद्धौ 'हन्त-सिद्धोऽयमर्थ' इति सानन्दं मत्वा तस्माद्विरमतः पुरुषस्य सम्पत्सामग्र्यं सिद्ध्यति किम् ?

कश्चिदल्पविद्यामदेन मत्तश्छात्रः पश्यत्यात्मनि विद्यायाः प्रचुरत्वम् । तेन हि ततः परं नैव स ज्ञानसम्पादने प्रभुर्भवति । अपूर्वः कोशो भारत्याः । पूर्णताभास एवोत्कर्षप्रतिबन्धहेतुः । विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्याप्युपदेष्टव्यं विद्यते जगति । नहि सर्वः सर्वं जानाति ।

परं विप्रलब्धः खल्वयं लोकः स्वल्पया भावनयेति कष्टम् । नाशमूला ह्यलंबुद्धिः । 'अतिलोभो न कर्तव्यश्चक्रं भ्रमति मस्तके' । 'लोभः पापस्य कारण' मिति च वचनजातम् । परं भिन्नोऽयं विषयः । अत्र हि विद्यमानस्य सम्पदुत्कर्षस्य वर्धनेच्छा नैव दोषाय । अयं कृतविभागश्च दृश्यते । 'असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाश्च महीभुजः । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलाङ्गनेति' ।

सामान्य नियमोऽयं, लोके ऽल्पेनैश्वर्येण स्वस्थमानिनः पुरुषस्य उदय **एव न भवति इति ।**

लोके प्रायः सर्वे दैवमिति कंचित्पदार्थमवश्यं मन्यन्ते। किञ्च 'दैवं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम्। पाषाणस्य कुतो विद्या येन देवत्वमागतः'। 'पुरुषः पौरुषं तावद् यावद्दैवन्तु सन्मुखम्। विपरीतगते दैवे न विद्या न च पौरुषम्'। इत्यादि वचनजातमिदमेव बोधयति। दैवमुल्लङ्घ्य हि किञ्चिदपि साध्यं साधयितुं न प्रभवो मानवाः।

परं दृश्यते सर्वत्र पूर्वं पौरुषस्यान्वाख्यानम्। छन्दानुसारिण एव जना दैवस्य प्राधान्यं मन्यन्ते। अस्मिन् विषये सदसद्विवेकिनस्तु दुर्लभा एव। 'दैवं बीजमिति प्रोक्तमुद्योगः क्षेत्रमुच्यते। क्षेत्रबीजसमोयागात् ततः सस्यं प्रवर्तते'। इति वचनानुसारं किमपि कर्तुमिच्छतः पुरुषस्य स्वान्ते प्रथमं संकल्पोदयो भवति। ततश्च तेन कल्पितं कर्तुं क्षेत्रमन्विष्यते। 'यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति। तथा पुरुषकारेण दैवस्थं फलमश्नुते'। अत्रापि दैवं पौरुषावलम्बीति वर्णितम्। सर्वथा लोकेऽपि पौरुषहीना दैवं जुगुप्सत इत्येव दृष्टिपथमायाति। ननु लब्धोदयेऽपि तदभीप्सा पापमूला। परन्नेदं शङ्कनीयम्। महात्मनां हि प्रभूतेनाप्यैश्वर्येण सन्तोषलाभो न भवति। पूर्णोऽपि महार्णवश्चन्द्रोदयमिच्छति स्ववृद्ध्यर्थम्। उदयमिच्छतः कदापि तृप्तिर्न भवति। किन्तु स पूर्णत्वाय यतते। स यत्नं काम्यमानस्याभीष्टे नैव व्यभिचरति विधिः। एतदाचरन्त एव भणन्ति विध्यधिष्ठानमेव कार्यसिद्धावुपकरोति। अकृत्वा फलापेक्षामुद्योग आश्रयणीयः। भगवताऽपि एतदेवोपदिष्टम् 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भू मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्माणि' इति।

स्वायत्तमुद्योगफलं मन्यमानास्तु एतदेव भणन्ति 'अप्राप्यं नाम नेहास्ति धीरस्य व्यवसायिनः' इति। सत्यप्येवं 'दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति। हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि' इत्यनेन वचनेन विमूढधियोऽनेके प्रमादालस्यग्राहगृहीता दैवे पराग्वदनशालिनि जाते न किञ्चिदपि सम्पादयितुं शक्यन्ते। अतः सामान्यतः सर्वेषां कृते पौरुषक्षेत्रे विध्यधिष्ठानमेवावश्यकम्। प्रवृत्तिं विना न किमपि सिध्यति इत्येष नियमो वर्तते। स्वसविधे विद्यमानाया अपि उत्साहशक्तेः उपयोगं कर्तुमालस्यं धारयन्त्यहंमन्या मानवाः। 'दैवं निहत्य कुरु पौरुष' मित्युपदिश्यते च। अतो यन्मे विधिना दत्तं तदेव विद्यते मे सविधे। अस्मादधिकन्तु न मे भाग्यं प्रभवति लब्धुम्। किंच विधिलिखितं ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः इत्येवं चिन्तयन्तश्च स्वस्य

पौरुषहीनं चरितमावृण्वन्ति। मानवस्य ध्येयमेव तं परां कोटिं प्रापयति। ध्येयविरहितस्तु प्रवृत्तेरभावात् विधिसामग्र्यानुकूलोऽपि पौरुषाद्विमुखोऽवतिष्ठते। उद्योगनिरतस्यैव ध्येयोपलब्धिः।

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता इत्येवमादि इदमेव दिशति। परमन्ये यथातथमपि जीवनं यापयितुमुद्यता दृश्यन्ते। तेषां किं प्रयोजनं कस्याप्यभ्युदयस्याधिगमेन। परं नेदृशमेव मानवजन्मनः फलं भवितुमर्हति। पुरुषेण हि लोके श्रेष्ठत्वमाधिगम्यैव जीवितव्यम्। तदभावे तु केवलं जीवनं उच्छ्वसनमेव। 'गुणेष्वेव हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा'। 'एकःश्लाघ्यः स जीवत्याधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये' इत्यनेन वचनजातेन विद्यमानेष्वेव गुणेषु तदुत्कर्षाधायकत्वं सम्पादनीयम्। विद्यमानाऽपि च गुणा मलिना भवन्त्यात्ममानिनः, कोषसुप्ततीक्ष्णखड्गवत् कार्याभावात्। सर्वथा सन्तुष्टस्य उदय एव न भवति। तस्य हि प्रवर्तयित्री मतिः विद्यमानेनैव सन्तुष्टा सती न किमपि कर्तुं प्रवर्तयति तम्। प्रवृत्यभावाद्धि अणुरपि न चलति स्थानात् स्थानान्तरम्। अतः मानवेन उत्कर्षाभिमुखेन भवितव्यम्। एतत्तु अनल्पया वाञ्छयैव सम्भवति। स्थावरजङ्गमात्मके विश्वेऽस्मिन् कस्यापि पदार्थस्य एकरूपा स्थितिर्नैव विद्यते। नद्याः समोदकत्वं न केनापि दृष्टमद्य यावत्।

विद्याया दानस्य तपसो वा एकरूपेणावस्थानं दुर्लभम्। विद्यमानेनोत्कर्षेण सुखं सुषुप्तस्य पुरुषस्य ऐश्वर्यसम्पदं तन्निष्क्रियतैव नाशयति। कश्चित्कलावान् यतते स्वेष्टप्राप्तौ यावन्न तदवगम्यते तेन। तदवगमागन्तरन्तु तेन अल्पनैव तत्र जातेन चञ्चुप्रवेशेन सन्तुष्टः सन् तदुन्नतौ उदासीनो भवति। तस्या हस्तप्राप्तायाः—कलायाः पूर्णताऽधिगमाभावे तु विद्यमानाऽपि नश्यति सा। किञ्च राज्ञाऽलंबुद्धिर्न कार्या। इत्येष हि नयमार्गः। जितराष्ट्रस्य पालने धनादिकस्य यशसो वा सम्पादने नृपो यदि स्वस्थः स्यात् तर्हि न निवसति लक्ष्मीस्तत्र। इयं हि खड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मी लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। न विशेषज्ञतां विचारयति। किन्तु केवलं साहसे सा स्थिरीभवति। साहसस्य प्रथमावेग एव बलीयान् विद्यते। ततः परं निस्नेहो दीप इव स आवेगः क्षीणः सन् मन्दीभवति। तेन सह स्थिता ऐश्वर्यसम्पदपि क्रमेण नाशं प्रयाति। तथैव अद्यतनीयाः स्वातन्त्र्योत्सुका जननेतारो स्वीये कार्यक्षेत्रे प्रथममतीवोत्सुका दृश्यन्ते। तादृशं कार्यमपि कुर्वन्ति। परं तत्र

यावदन्त प्रारब्धोत्साहेन नैव स्थिरीभवन्ति। अत एव कृतकृत्यो विधिस्तेषां पौरुषं प्रतिबध्नाति। किञ्च अस्माकं भारतदेशे अनेकविद्याकुशला विद्यन्ते। प्रायेण संस्कृतज्ञा ऐतिहासिकवृत्तज्ञाश्च दरीदृश्यन्ते। इतरेषामपि शास्त्रविषयाणामभ्यासेच्छवो विद्यन्ते। परं प्रायेण स्वीयक्षेत्र अल्पेनैव सन्तुष्टा भवन्ति। आधुनिकाश्छात्रा 'एम ए' पदवीधारिणः, संस्कृतं, सायन्स, इंग्लिश, गणित, इत्यादि विषयेषु एकतरं विषयमवलम्ब्य केवलं परीक्षादित्सवस्तदभ्यासं कुर्वन्ति। परीक्षोत्तीर्णाः पदवीधारिणस्तु स्वविषये कुशलाऽपि तृप्ताः सन्तस्तत्रैव विरमन्ति। जर्मन–अमेरिका–पाश्चात्यदेशीयाश्च जना ईदृशमेवज्ञानं सम्पाद्य तस्य परां कोटिं दिदृक्षमाणाः तस्मिन्नेव स्वीकृते विषय अलौकिकं यशो लब्ध्वा लोकोपकाराय किमपि विशेषं कर्तुं प्रभवन्ति। अस्मदीया पदवीधारिणस्तूदरपूरणेच्छवः सन्तः आश्वेव विरमन्ति। अत्र हि भारते बुद्धिमन्तो जना विद्यन्ते पाश्चात्यदेशीयानामपेक्षया। परं कृतकृत्यतैव सर्वं नाशयत्यस्माकम्। वैज्ञानिकशास्त्रेषु न वयं अद्ययावत् स्वोत्कर्षं कर्तुं प्रभवो जातास्तेषामपेक्षया। सर्वं साधनन्तु विद्यते। परमिच्छाभाव एवात्र निदानं केवलम्। अस्माकं प्राचीनऋषिकृपयोपलब्धानां वेदानां ज्ञानेन परदेशवासिभिर्जनैः नूतनं वैमानिकं वैज्ञानिकं शस्त्रक्रियाविषयकञ्च ज्ञानमवाप्तम्। परं अस्मदीयैः संस्कृतज्ञैः किं कृतमद्ययावत्। विद्यन्ते भारते बहवः संस्कृतज्ञा वादविवादकुशलाः। परं न किमपि कर्तुं सोत्साहा तेषां मतिरिति कष्टम् कुत्रापि कलायां विद्यायां वा पूर्णत्वमेव प्रशंसनीयं भवति। लोकोत्तरत्वं सर्वत्र सम्पादनीयं विद्यते। यत्कर्तुं वयं प्रवृत्तास्तदन्तपर्यन्तं तदेव लब्धव्यमस्माभिः।

रक्षसां नृपो रावणः श्रूयते जगति प्रथितकीर्तिः। यद्यपि तेन स्वजन्मनि स्वध्येयबहिर्भूतं किमपि स्तुत्यं कर्म न कृतम्। तथापि यत्कृतं तस्य पूर्णत्वमेव सम्पादितम्। तेन हि परिमितं ध्येयं कदापि न निहितं स्वमनसि। चतुर्दशभुवनानां स्वामित्वं सम्पाद्यापि पराक्रमयशोऽलंकारैः स्ववपुषः श्रियो न्यूनतामिव भावयन् तस्याः पूर्णताञ्चकार जगन्नाथस्य श्रियोऽपहरणेन।

तस्मिन् काले अनेके आसन् नृपाः। परं विद्यमानया सम्पदा तुष्यन्तः विभवस्य परां कोटिं द्रष्टुं प्रभवन्ति स्म। अस्माकं भारतीया नृपाऽपि अलम्बुद्ध्यैव स्वैश्वर्यात् विनष्टा इति श्रूयते। पुरुषस्य इह किं कियल्लब्धव्यमित्यत्रापि भ्रान्तास्तपस्विनो मानवाः स्वजीवनसाफल्यं कर्तुमक्षमाः। सर्वत्र गुणसामग्र्यन्तु दुर्लभम्। अतः एकतरस्य विद्यमानस्यैव पूर्णत्वं सम्पादनीयम्।

'रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णतागौरवाय' । पूर्णत्वसम्पादनमेव सम्यगुदयः । प्रतिपच्चन्द्रस्य न तावती शोभा सम्पद्यते यावती पूर्णिमाचन्द्रस्य । स एव लोकाह्लादाय भवति ।

अस्माभिर्मन्यमानो विधिरपि प्रवृत्यधीन एव । मानवस्य हि प्रथमं क्षेमान्वेषणमाद्यं कर्तव्यम् । ततश्च विधेरुपयोगः । सर्वथा प्रवृत्यधीनं च पौरुषम् । पौरुषशृंखलाऽलग्बुद्धिरेव उदयप्रतिबन्धहेतुः । अतो मानवेन 'पूर्णता गौरवाय' प्रयतितव्यम् । 'तृप्तियोगः परेणापि महिम्ना न महात्मनां । पूर्णश्चन्द्रोदयाकांक्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः' । अथवा श्रेयसि केन तृप्यते । कृतार्थताया इयत्ताभावात्, इति ॥

कालिदासं प्रति । *

' अंशुमाली '

(शा. वि.)

वन्दे त्वां कविश्रेष्ठ ! दर्शयति यः कण्वस्य पुण्याश्रमम्,
बालायाश्च वनौकसः परिणयं, क्रोधं च दुर्वाससः ।
वीर्य-प्रेम-पराक्रमं रघुकुलेशानां पुराणप्रियो
दिव्यैः काव्यशतैः प्रकाशितयशा यो गौरवं मन्यते॥१॥

मेनायां तु कुमारसंभवकृते गायन्नुमोत्पादनम्
आख्याति स्म हिमालये दृढतरं यः पेलवाङ्ग्यास्तपः ।
भूभृन्नायक ! प्रेम-ग्रंथिभिरुमां बध्नाति यो वल्लभे
सेनान्यां[1] च तथैव वर्णयति यस्तं[2] तारकस्य क्षयम् ॥२॥

गाढोत्कण्ठितमानसेन हि प्रियाविश्लेषदुःखैर्नवैर्
यक्षेण प्रणयेन रामगिरितो यूनापि शान्तेन वै ।
विद्युच्छोभित-मेघदूतकथितां वार्तां शुभां प्रेषयन्
दूरस्थां हृदयङ्गमां प्रियसखीं यः सान्त्वयत्याकुलाम् ।३।

दीर्घं निश्वसता च पूरुरवसा खे दत्तदृष्ट्या तथा
ताम्यन्नेत्रपुटेन[3] पाययति यो दिव्याङ्गनायाः श्रियम् ।
मालाकार ! निसर्गरम्यमथ यो गुम्फत्यपूर्वं प्रियं
दामैकं निपुणं प्रसून-बहुलं सर्वर्तुसंस्मारकम् ॥४॥

---

* रविदत्तस्य ' To Kalidas ' इत्याख्याङ्गलकाव्यस्यानुवादः ।

१ कुमारेण (स्कन्देन) २ प्रसिद्धं ३ ' अतृप्यन्नेत्रपुटेन ' इत्यपि पाठः ।

श्लेषप्रायनलोदयं प्रदिशता येनानलप्रेयसो[४]
भिन्नं मालविकागतेन हृदयं प्रेम्णा पुनर्दर्शितम् ।
अष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नमपि यश्चैकं विदन् पूरुषम्
तेनैव प्रकृतिं नियोजयति वै सांख्येन मार्गेण च ॥ ५ ॥

यः कान्तार-वनस्थली-गिरि-नदी-सिन्धू-प्रसन्नाश्रम-
ग्रामाणामुपवर्णकोऽपि विविध-क्ष्माभृत्सभागायकः ।
वाणी-भूषण ! ज्ञानसागर ! कलानाथ ! प्रगल्भप्रभ !
दिव्यं पावनमप्यपूर्वप्रतिभापूतं हि चक्षुस्तव ॥ ६ ॥

क्षिप्रा सोज्जयिनीगता नदति नो,[५] तद्राजचक्रं गतम्,
गम्भीरैर्ललितैस्तथापि हृदयं नो[६] रज्यते भाषितैः ।
भारत्या मणिमुख्य ! तेऽप्यवसिता ये विक्रमक्ष्माभृतो
रत्नान्यद्य विहाय त्वाममर ! भो आकर्णितं सादरम् ।७।

(वसंत तिलका)

मूर्धाभिषिक्तकविराज ! भवन्तमद्य
मर्त्यो गुणैर्विरहितोऽपि नमत्यकीर्तिम् ।
दूरस्थितोऽपि प्रणतोऽस्मि गुणाभिशालिन् !
श्री कालिदास ! जगतस्तु गुरो ! कवित्वे ॥८॥

---

४ अग्निमित्रस्येत्यर्थः । ' येनाग्निमित्रस्य च ' इति वा पाठः । ५ न हि । ६ अस्माकम् ।
७ तवेति शेषः । ८ जनैरित्यध्याहृतम् ।

स्थायिभावानां संख्या

ले०:—प्रो. पां. कृ. सावळापूरकर

संस्कृतसाहित्यशास्त्रे रसनिर्मित्यै कल्पितेष्वावश्यकेषु प्रमेयेषु स्थायिभावाः प्रामुख्येन गण्यन्ते। मानवहृदयेषु स्थायित्वेन विद्यमानानां विविधानां मनोवृत्तीनां स्थायिभावा इति संज्ञा। यथा वीणायां विशिष्टतन्तुकम्पनेन भिन्ना विशिष्टा झंकारा उत्पद्यन्ते तथा आलम्बन–उद्दीपनादिभिर्बाह्यैर्विभावकारणैश्चाल्यमानास्तत्तद्विशिष्टाः स्थायिभावा जागृतिं लभन्ते, विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाच्च रसनिष्पत्तिर्भवतीति तात्पर्येन रससिद्धान्तः। विकृतिदर्शनं हास्यं पीडितदर्शनं करुणां वा जनयति; न तद्धास्यं तां करुणां वा हृदयेऽस्माकं बलात् कोऽपि बहित आरोपयति किन्तु वासनारूपेण स्थितं तेषां तेषांच भावानां वास्तव्यं जागृतित्वेन केवलं ज्ञातं भवति। कल्पना च एषा मानसशास्त्रदृष्ट्यापि अतीव शुद्धा प्रतिभाति। अत एते स्थायीभावाः केवलं शुद्धा अल्पाल्पसंख्याका एव गणनीया इति स्फुटमेव। संधि–शबलत्व–संकरादिभिरेतेषां नानात्वेनोपविभागा अपि सम्भवन्तीत्यप्रस्तुतत्वेन नात्र विचार्यते। नाट्यशास्त्रे षष्ठाध्याये भरतमुनिभिः पश्चाच्च सुप्रसिद्धैर्मम्मटाचार्यैरपि काव्यप्रकाशे चतुर्थोल्लासेऽष्ट स्थायीभावाः कथिताः, कारिका चेयं पठिता :—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः।

भरतमुनिभिः प्रोक्तेयं कारिका पश्चाद्भूतैरन्यान्यसाहित्यशास्त्रकारैरपि अविकलोधृतेति ज्ञेयम्। नैकोऽपि तेषां संख्यालाघवं शक्यं मन्यमानस्तदर्थं चिकित्सां वा कुर्वाणो दृश्यते। प्रत्येकं स्थायिभावस्यैकोरस इत्यनुक्रमेण रसादीनामपि संख्या अष्ट एव गण्यते इति स्पष्टमेव। तथापि रससंख्यायां शुद्धत्वे भरतमुनिरपि स्वयं साशंको दृश्यते। प्रकरणे तस्मिन्नेव विधानान्तरत्वात्। रसानां गौणत्वं शुद्धत्वं च संकल्प्य भरत उक्तवान्

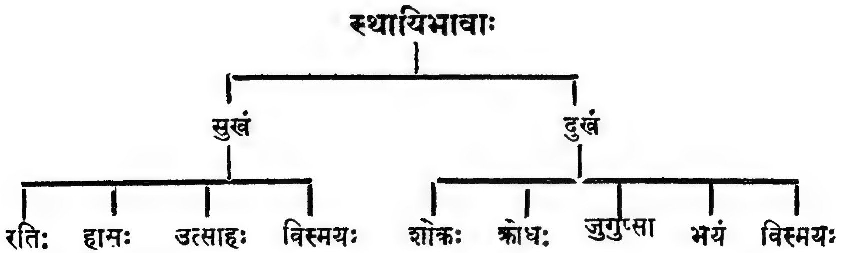
"तेषां उत्पतिहेतवश्च चत्वारो रसाः। शृंगारो वीरो रौद्रो बीभत्स इति। शृंगाराद्धि. भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः। वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिः बीभत्साच्च भयानकः।" (ना. शा. अ. ६ श्लोक ३९) इति।

शृंगार-वीर-रौद्र-बीभत्सा इति प्रमुखा रसा अन्येतु तदुद्भूता इति तस्य मतमसंदिग्धम्। अतः स्थायिभावानामपि संख्यालाघवं शक्यं भवेदिति भरतमुनेरप्यभिमतमेवेत्यनुमितुं न कापि हानिः। प्राध्यापक श्री. नी. चाफेकर महाशयस्यापि रसमतमग्रे लिखितं सुविचार्यमेव। :—

'उत्कटभावनाविष्कारकारिरतेः क्रमेण शृंगार-वीर-करुणरसा उत्पद्यन्ते, वीराच्च रौद्र-बीभत्स-भयानका भवन्ति। हास्याद्भुतयोर्न स्वतंत्र रसस्थानमिति' (काव्यचर्चा)

रससंख्याया लाघवं कृतं चेत्स्थायिभावानामपि संख्यालाघवमावश्यकमनुपततीत्यत्र न सन्देहः। अथवा यद्येकस्माद्रसादन्यः समुद्भूतस्तर्हि एकस्माद्विशिष्टात्स्थायिभावादन्यस्य विशिष्टस्य समुद्भवनं तर्कदृष्ट्या प्रतिष्ठितमेव। अत अनुजनितः स्थायिभावो न पूर्वजस्य सन्मानमर्हतीति पिण्डितार्थः।

अस्मत्पक्षे तु स्थायिभावानां संख्यामेतां न केवलं पूर्वस्मादप्यल्पाल्पतरांकर्तुं सुलभमेव प्रतिभाति, किन्तु सुखंच दुखंचेति स्थायिभावद्वयस्यैव कल्पनं पर्याप्तम्। व्यवहार सौलभ्यात्। 'सुख–दुःख–क्रोध–भयं' इति प्रबला मानवमनोविकारा इत्याङ्ग्लसाहित्यशास्त्रकाराणां मतम्। किन्तु क्रोधो भयं चेति वृत्तिद्वयं न केवलं दुःखजनितं दुःखपर्यवसितमपि इति मे मतिः। अत्युत्कटासु मनुष्य–मनोवृत्तिषु पक्षद्वयमेव संभवति। कापि प्रबला मनोवृत्तिः सुखजनिता दुःखजनिता वा, न तृतीयपक्षस्यास्तित्वमत्र कदापि शक्यम्। अत अस्मत्पक्षे तूक्ताः स्थायिभावाः सुखजनिता दुःखजनिता एव वा विद्यन्त इति कृते तेषां वर्गीकरणं निम्नप्रकारेण कर्तव्यम्:—

विस्मयो नाम विकारः स्थल–काल–पात्रभेदात्सुखावहो दुःखावहोऽपि शक्यस्तस्मात्तस्य वास्तव्यमुभयविभागेऽपि कल्पितमिति चतुरवाचकैर्लीलयैव ज्ञातव्यम्। उपर्युक्ता विभागव्यवस्था स्वीकृता चेत् केषामपि नूतननूतनानां

स्थायिभावानां रसानां च समावेशः पक्षान्तरेऽपि शक्यो भवेदेवेति सौकर्यं अभिनवाञ्शास्त्रकारानुत्साहितान्कर्तुं प्रभवति ।

सुखाभावो दुःखं, दुःखाभावश्च सुखं, अतः सुखं दुःखं वा एकमेव शुद्धस्थायिभावस्य कल्पनं कृत्वा द्वितीयोऽभावात्मको गणनीय इति पक्षोऽत्र संभवति । किन्तु पक्षमेतं स्वीकर्तुं मनुष्यः सर्वदा सुखितो दुःखितो वा एव भवति, ताटस्थ्यं न कदाप्यनुभवतीति प्रमेयमावश्यकमेव भवेत् । किन्तु दुष्टमेतद्व्यवहारविसंगतत्वात् । यदैकापि प्रबला मनोवृत्तिर्जागृता न स्यात्समयेतास्मिन् मनस्ताटस्थ्यमनुभवति, सर्वे स्थायिभावाः सुप्ताश्चेति एष पक्षस्वीकारः सदोषः ।

ननु शुद्धानन्दस्य निर्मितिरित्येक एव रसहेतुरिति सिद्धं चेत् कथं 'दुःख'मित्यस्य स्थायिभावस्य कल्पनमिति यद्याक्षिप्यते, निराकरणमपि तस्य पूर्वमेव कृतं शोकं स्थायिभावं मन्यमानैः शास्त्रकारैः । रसो वाङ्मयेप्रेरित एव भूत्वा व्यवहारे सुख-दुःखजनिताः कथा-वार्ता-वृत्तान्ताः वाङ्मयेष्वतीव मोददायिनः परिवसन्ति । पश्चात् 'पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्, अन्यत् सर्वमिव तिरोदधत्, ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रसः' तस्माज्जायत इति सिद्धान्तः सर्वमान्य एव ।

नागपूर नगर
१ जून १९३९.

परिकर[6]: काव्य[7]लिङ्गं चैतावेव रयणीयौ । उपमारूपकोत्प्रेक्षादयः सामान्य-संकेतबद्धा अपि नैवातिरुचिकरा मौलिकत्वाभावात् । श्लेष[8]स्तु क्वचिद्रमणीयतरो वैचित्र्योत्पादकश्च, क्वचित्तु क्लिष्टोऽनैसर्गिकोऽपि विच्छित्तिविशेषावहः । प्रथमः सर्गः प्रायः सुन्दरतमो रचना-कल्पना-भावनादि-विषये । विशेषतः प्रत्यर्तु श्लोक एकतमे रमणीयं शद्बचित्रम् । द्वितीये सर्गे शब्दालङ्कारसौन्दर्येण प्रकाशितं सामान्यतमं वस्तु । तृतीये पुनः 'सखि तुलसि' इत्यादि सप्तमं, 'श्रीकृष्णचक्रस्य' इत्यादि पञ्चदशं च श्लोकं विहायान्यत्सर्वम-सुन्दरमेव । चतुर्थेऽपि सर्गे 'कमललोचनं' इत्यादि द्वितीयं, 'तवकथासुधा' इत्यादि दशमं श्लोकमृते 'दर्शयेशनः' 'पाययेशनः' इत्यादिकं पुनरुक्ति प्रायम-समीचीनं, काव्यत्वहाने : । गुणसंकीर्तनरूपं तु वस्तु भक्तिपोषकं स्यात् । पंचमे च सर्गे प्रारम्भो रमणीय एव । प्रतिश्लोकं वायुपर्यायं प्रयुज्य सार्थ-कताप्रतिपादनेन काव्यशोभा पाण्डित्यसहकारिणी कृता । सन्देशोऽपि समुचितः प्रियविरहिणीनाम् । कथान्तश्च हरिविनोदोपकारक : ।

'अक्षारितताशनशत्रुपिच्छकिरीटमाली' इत्यत्र क्लिष्टोऽप्यर्थश्चमत्कार-जनक : । वृत्तवैचित्र्यं चान्यो गुणविशेषोऽस्य काव्यस्य ।

स्फुटतरास्तु केचन दोषा दृश्यन्ते यत्रतत्र । अनुवादवाक्ये 'इति' शब्दस्यास्थाने प्रयोग[9]:; उत्प्रेक्षायां च 'इव' शब्दस्य[10]; अनवश्यकोपसर्गाणां ग्रहणं,[11] समाप्तपुनरात्तत्व[12]मिति । वृत्तदोषा[13] अपि क्वचिद्विरसतामावहन्ति ।

टीका तु व्यवस्थिततरा, सत्यमेव 'स्फुटार्थिका' यथोक्त ग्रन्थकृतैव । सर्वत्रान्वयानुसारं कठिनपदार्थप्रकटनेन, काव्यशोभासूचनेन, अमरकोशाद्या-धारदानेन, अलङ्कारलक्षण-तत्संगतिविधानेन, वृत्तविवरणेन, भावप्रकाशनेन च व्याख्याख्यामर्हति सा । ग्रन्थकर्तुः पाण्डित्यप्रदर्शिकेयं व्याख्या । तस्य महाभारत-भागवत-स्कन्दपुराणान्तर्गत-काशीखण्डादि-परिशीलनं द्योतयति समयो-चितोल्लेख : सर्वेषाम् । विशेषतो द्रष्टव्या टीकावस्तनेषु श्लोकेषु :—

प्र० ३, १०, १९, २३, द्वि. २, १६; तृ. ७, १५; च. २, १०, पं. २१.

---

६ प्र० १३; द्वि. ३, ५, २०, च. २, १३;

७ प्र० ४, ७; तृ. १०, १६, १७.

८ प्र० २१, च. २, १०; पं. वायुपर्यायेषु.

* उपजातिः २८, वसंततिलका २४, अपरांतिका २१, रथोद्धता १०, इंद्रवज्रा ९, स्वागता, उपेंद्रवज्रा, पुष्पिताग्रा प्रत्येकं ३, वंशस्थ, शा. वि., इन्द्रवंशा प्रत्येकं २, प्रहर्षिणी, वैतालीयं, मालिनी प्रत्येकं १ = ११०.

९ प्र. ९, द्वि. २, ९, १६, तृ. २१; पं. ५. १० तृ. २,

११ निष्क्रन्तति, प्रसमीक्षितः, संप्रोचुः, प्रविहाय, प्रपीडिताः, प्रचुम्ब्य, प्रदर्शय इत्यादि

१२ प्र. २, १२, द्वि. १८, २१; १३ प्र. ५, ६, ७, २०, पं. १०;

परिकर : काव्यलिङ्गं चैतावेव रयणीयौ। उपमारूपकोत्प्रेक्षादयः सामान्य-संकेतबद्धा अपि नैवातिरुचिकरा मौलिकत्वाभावात्। श्लेषस्तु क्वचिद्रमणीयतरो वैचित्र्योत्पादकश्च, क्वचित्तु क्लिष्टोऽनैसर्गिकोऽपि विच्छित्तिविशेषावहः। प्रथमः सर्गः प्रायः सुन्दरतमो रचना-कल्पना-भावनादि-विषये। विशेषतः प्रत्यर्तु श्लोक एकतमे रमणीयं शब्दचित्रम्। द्वितीये सर्गे शब्दालङ्कारसौन्दर्येण प्रकाशितं सामान्यतमं वस्तु। तृतीये पुनः 'सखि तुलसि' इत्यादि सप्तमं, 'श्रीकृष्णचक्रस्य' इत्यादि पञ्चदशं च श्लोकं विहायान्यत्सर्वम-सुन्दरमेव। चतुर्थेऽपि सर्गे 'कमललोचनं' इत्यादि द्वितीयं, 'तवकथासुधा' इत्यादि दशमं श्लोकमृते 'दर्शयेशनः' 'पाययेशनः' इत्यादिकं पुनरुक्ति प्रायम-समीचीनं, काव्यत्वहानेः। गुणसंकीर्तनरूपं तु वस्तु भक्तिपोषकं स्यात्। पंचमे च सर्गे प्रारम्भो रमणीय एव। प्रतिश्लोकं वायुपर्यायं प्रयुज्य सार्थ-कताप्रतिपादनेन काव्यशोभा पाण्डित्यसहकारिणी कृता। सन्देशोऽपि समुचितः प्रियविरहिणीनाम्। कथान्तश्च हरिविनोदोपकारकः।

'अक्षारिताताशनशत्रुपिच्छाकिरीटमाली' इत्यत्र क्लिष्टोऽप्यर्थश्चमत्कार-जनकः। वृत्तवैचित्र्यं चान्यो गुणविशेषोऽस्य काव्यस्य।

स्फुटतरास्तु केचन दोषा दृश्यन्ते यत्रतत्र। अनुवादवाक्ये 'इति' शब्दस्यास्थाने प्रयोगः; उत्प्रेक्षायां च 'इव' शब्दस्य; अनवश्यकोपसर्गाणां ग्रहणं,[११] समाप्तपुनरात्तत्वं[१२] मिति। वृत्तदोषा[१३] अपि क्वचिद्विरसतामावहन्ति।

टीका तु व्यवस्थिततरा, सत्यमेव 'स्फुटार्थिका' यथोक्तं ग्रन्थकृतैव। सर्वत्रान्वयानुसारं कठिनपदार्थप्रकटनेन, काव्यशोभासूचनेन, अमरकोशाद्या-धारदानेन, अलङ्कारलक्षण-तत्संगतिविधानेन, वृत्तविवरणेन, भावप्रकाशनेन च व्याख्याख्यामर्हति सा। ग्रन्थकर्तुः पाण्डित्यप्रदर्शिकेयं व्याख्या। तस्य महाभारत-भागवत-स्कन्दपुराणान्तर्गत-काशीखण्डादि-परिशीलनं द्योतयति समयो-चितोल्लेखः सर्वेषाम्। विशेषतो द्रष्टव्या टीकावस्तनेषु श्लोकेषुः—

प्र० ३,१०,१९,२३, द्वि. २,१६; तृ. ७,१५; च. २,१०, पं. २१.

---

६ प्र० १३; द्वि. ३, ५, २०, च. २, १३;

७ प्र० ४, ७; तृ. १०, १६, १७.

८ प्र० २१, च. २,१०; पं. वायुपर्यायेषु.

* उपजातिः २८, वसंततिलका २४, अपरांतिका २१, रथोद्धता १०, इंद्रवज्रा ९, स्वागता, उपेंद्रवज्रा, पुष्पिताग्रा प्रत्येकं ३, वंशस्थ, शा. वि., इन्द्रवंशा प्रत्येकं २, प्रह-र्षिणी, वैतालीयं, मालिनी प्रत्येकं १ = ११०.

९ प्र. ९, द्वि. २, ९, १६, तृ. २१; पं. ५. १० तृ. २,

११ निष्क्रन्तति, प्रसमीक्षितः, संप्रोचुः, प्रविहाय, प्रपीडिताः, प्रचुम्ब्य, प्रदर्शय इत्यादि

१२ प्र. २, १२, द्वि. १८, २१; १३ प्र. ५, ६, ७, २०, पं. १०;